

Göran Sandell

PSYKO-
SOCIALT
FÖR
ÄNDRINGS-
ARBETE

Liber

Liber Förlag
205 10 Malmö

Detta verk är skyddat av upphovsrättslagen.
Kopiering är förbjuden utöver vad som anges
i gällande kopieringsavtal.

Sandell, Göran
Psykosocialt förändringsarbete
Upplaga 1:2
ISBN 91-38-61422-7

Redaktör Lars Wetterberg
Omslag Ingvar Bylund
Typografi Wera Månsson
Layout Jan Wendel

© 1985 Göran Sandell och Liber AB Stockholm

Svenskt Tryck Stockholm 1988 808097

INNEHÅLL

INLEDNING 14

Grundfrågan 14

- Förändringens problem 16
- Syn på avvikelse och utslagning 16
- Behov av modell för förändringsarbete 18
- Behov av utvärdering i socialt arbete 20
- Begreppen "psykosocialt" och "förändringsarbete" 21

Teorinivåer 23

Syfte 26

Uppläggnings 26

- Läsanvisning 29

DEL I META-TEORI: ÖVERGRIPANDE PERSPEKTIV OCH GRUNDLÄGGANDE VÄRDERINGAR 31

- Vikten av ett meta-perspektiv 31
- Uppläggnings 32

1 Paradigmbegreppet 33

- 1.1 Innebörd 33
- 1.2 Val av eget paradigmbegrepp 36

2 Världsbild och människosyn 38

- 2.1 Tillvarons yttersta orsak och natur? 38
- 2.2 Tillvaron — statisk eller föränderlig? 43
- 2.3 Människan — determinerad eller fri, passivt objekt eller aktivt subjekt? 48
 - 2.3.1 Människan som passivt objekt 48
 - 2.3.2 Människan som aktivt subjekt 52
 - 2.3.3 En grundläggande skillnad i synsätt 54
- 2.4 Världsbild och människosyn — eget ställningstagande 55

3 Samhällssyn 62

- 3.1 Industrisamhällets utveckling och effekter 63
- 3.2 Dialektiskt systemperspektiv 68
 - 3.2.1 Bakgrund 68
 - 3.2.2 Strukturalistiskt synsätt 69
 - 3.2.3 Grundläggande principer 71
 - 3.2.4 Kort om kritik av systemteori och motivering av mitt val av ett dialektiskt systemperspektiv 77
- 3.3 Samhället i ett dialektiskt systemperspektiv 82
 - 3.3.1 Strukturellt påverkanförhållande — i dialektik med människans egen medvetenhet och aktivitet 82
 - 3.3.2 Individ — samhälle: ett invändigt förhållande i en organisk helhet 84
 - 3.3.3 Socialisationsprocessen som termostatfunktion 87
 - 3.3.4 Samhällsutvecklingen — homeostas och ömsesidig påverkan i samhällssystemet 88

3.3.5 Socialt arbete — termostat eller förändringsfunktion 95

3.4 Samhällssyn — eget ställningstagande 101

4 Förklaringsnivåer 103

4.1 Nivåerna 103

4.1.1 Intrapsykisk nivå 103

4.1.2 Interpersonell nivå 103

4.1.3 Strukturell nivå 104

4.1.4 "Metafysisk" nivå 104

4.2 Förklaringsnivåer i praktiken 105

4.2.1 Ett "fall ur livet" 105

4.2.2 Analys utifrån enbart en förklaringsnivå; risker med ett förenklat synsätt 106

4.3 Förklaringsnivåer — eget ställningstagande 108

5 Vetenskapsteori 111

5.1 Förklaring som vetenskapligt ideal — logisk empirism 112

5.1.1 Bakgrund 112

5.1.2 Synsätt och metodologiska principer 113

5.1.3 Hypotetiskt-deduktiv kunskapsbildning 114

5.1.4 Sammanfattning 115

5.2 Förståelse som vetenskapligt ideal — hermeneutik 116

5.2.1 Bakgrund och synsätt 116

5.2.2 Metodologiska principer 122

5.2.3 Sammanfattning 126

5.3 Översiktlig jämförelse: logisk empirism/positivism — hermeneutik 127

5.4 Frigörelse som vetenskapligt ideal — kritisk teori 129

5.4.1 Bakgrund och synsätt 129

5.4.2 Dialektik som princip och frigörelse som mål 131

5.4.3 Kunskapsintressen och komplementaritet 134

5.5 Vetenskapsteori — jämförande kritik 136

5.5.1 Logisk empirism/positivism 136

5.5.2 Hermeneutik 138

5.5.3 Kritisk teori 141

5.6 Vetenskapsteori — eget ställningstagande 147

5.6.1 Samband mellan verklighetssyn och vetenskapssyn 147

5.6.2 Kunskapsteoretiska konsekvenser 154

5.6.3 Socialt arbete 166

5.7 Docta ignorantia 173

DEL II TEORI: AVVIKELSE OCH SOCIAL UTSLAGNING 175

Generell idé 175

Uppläggnings 175

Ett vetenskapsteoretiskt dilemma 176

6 Teorier om avvikelse, utslagning och alienation 177

6.1 Exempel på förklaringar som endast utgår från en nivå 179

6.1.1 Biologiska förklaringar 179

6.1.2 Psykiatriska förklaringar/diagnoser 179

6.1.3 "Endimensionella" psykologiska förklaringar 180

6.2 Sociologiska förklaringar	180
6.2.1 Anglosaxisk tradition	180
6.2.2 Kontinental tradition	186
7 Multiproblemfamiljen	194
7.1 Begreppet multiproblemfamilj	194
7.2 Den "typiska svenska multiproblemfamiljen"	200
8 Multiproblemfamiljen — analys i nivåperspektiv	205
8.1 Problem och störningar på intrapsykisk nivå	205
8.1.1 Kognitiv utveckling	205
8.1.2 Känsломässig utveckling och identitet	206
8.2 Problem och störningar på interpersonell nivå	210
8.2.1 Familjesystemets struktur	210
8.2.2 Familjens kommunikation och processer	212
8.2.3 Familjens världsmodell	213
8.3 Utslagning på strukturell nivå	213
9 Avvikelse och utslagning — ett försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv	218
9.1 Sammanfattande kritik av de presenterade teorierna om avvikelse, utslagning och alienation — i relation till multiproblemfamiljens inre och yttre situation	218
9.2 Ett försök till dialektiskt helhetsperspektiv på avvikelse och utslagning	220
9.2.1 Strukturalistiskt perspektiv	220
9.2.2 Nivåperspektiv	222
9.2.3 Historiskt perspektiv	223
9.2.4 Dialektiska processer inom och mellan nivåerna	224
9.2.5 Sammanfattning	226
DEL III MODELL — HEMMA-HOS-ARBETE	229
Modellens utveckling — ett flerårigt lagarbete	229
Uppläggnig	229
10 Hemma-hos-arbete — bakgrund och utveckling	230
10.1 Synsätt snarare än metod	230
10.2 Uppbyggnad och utveckling	234
10.3 Försöksverksamheten med hemma-hos-arbete i Göteborg	237
10.4 Hemma-hos-arbete ur ett meta-perspektiv	239
11 Målsättning	241
11.1 Övergripande målsättning	241
11.2 Specifik målsättning i relation till olika nivåer	242
11.2.1 Bryta onda cirkeln och förändra processen i familjens utslagning på strukturell nivå	244
11.2.2 Bryta onda cirkeln och förändra processen i familjesystemets sätt att fungera och i olika stämpningsprocesser på interpersonell nivå	244
11.2.3 Bryta onda cirkeln och förändra processen i individernas utveckling, identitet och sätt att tänka och handla på intrapsykisk nivå	245

11.2.4	Val av konkreta mål med respekt för människornas självbestämmanderätt och personliga ansvarstagande	245
11.3	Målgrupp	245
12	Förhållningssätt	247
12.1	Grundläggande principer	247
12.2	Kontrakt	251
12.3	Närhet och distans	254
12.4	Samarbete och information	255
12.5	Omhändertagande av barn – förhållningssättet ställs på sin spets	258
13	Arbetets innehåll och uppläggnig	267
13.1	Psykosocialt arbete	267
13.2	Olika typer av insatser	268
13.2.1	Terapeutiska insatser	268
13.2.2	Praktiska insatser	272
13.2.3	Pedagogiska insatser	272
13.2.4	Integrering av de olika insatserna	273
13.3	Initiering	274
13.4	Faser i arbetet	276
13.4.1	Introduktionsfas	276
13.4.2	Intensiv arbetsfas	277
13.4.3	Nedtrappningsfas med stödkontakt	278
13.4.4	Avslutning	279
13.4.5	”Återfall”	279
14	Organisation	281
14.1	Inom socialtjänsten	281
14.2	Konkret uppläggnig	282
14.3	Anteckningar och journaler	283
14.4	Klar struktur och gemenskap	284
15	Handledning	285
15.1	Handledning i psykosocialt arbete	285
15.2	Handledningens uppläggnig inom modellen	288
15.2.1	Problem- och metodorienterad handledning	288
15.2.2	Processorienterad handledning	289
15.2.3	Kommentar till handledningens innehåll och uppläggnig	290
15.2.4	Kontinuerlig utvärdering	292
15.2.5	Handledarens kompetens	292
16	Hemma-hos-arbetaren	293
17	Sammanfattning av modellen	296
17.1	Målsättning	296
17.2	Förhållningssätt	297
17.3	Arbetsinnehåll och uppläggnig	298
17.4	Organisation	299
17.5	Handledning	299
17.6	Hemma-hos-arbetaren	300

DEL IV UTVÄRDERING AV MODELLEN 301

- Generell idé 301
- Uppläggnig 301

18 Bakgrund 302

- 18.1 Forskning i socialt arbete 302
 - 18.1.1 Sammanfattning av min principiella inställning 302
 - 18.1.2 Forskningsmetoder 303
 - 18.1.3 Mera specifikt om studier av hemma-hos-arbete 309
- 18.2 Kritik av tidigare forskning om hemma-hos-arbete 311
 - 18.2.1 Process-studier 311
 - 18.2.2 Forskningen på Skå 312
 - 18.2.3 Tillståndsbeskrivningar med hjälp av enkäter, strukturerade intervjuer och registerdata 318
 - 18.2.4 Övergripande statistisk kartläggning 320
 - 18.2.5 Forskning inom psykiatri och psykoterapi 321
 - 18.2.6 Sammanfattning av min kritik 323

19 Målsättning och syfte 327

- 19.1 Målsättning 327
 - 19.1.1 Kort om målsättningens metodologiska konsekvenser 327
 - 19.1.2 Vilka kunskaper har vi? 329
 - 19.1.3 Vilka kunskaper saknar vi? 330
- 19.2 Syfte 331

20 Metod 334

- 20.1 Metodologiska förutsättningar och krav 334
- 20.2 Utvärderingens generella uppläggnig 336
- 20.3 Urval 337
- 20.4 Intervjuundersökning 338
 - 20.4.1 Innehåll 338
 - 20.4.2 Uppläggnig 339
 - 20.4.3 Genomförande 341
 - 20.4.4 Bearbetning och sammanställning av intervjumaterialet 343
 - 20.4.5 Redovisning av resultat och "frågeformulär" i separat skrift 346
- 20.5 Uppföljningsundersökning 346
 - 20.5.1 Innehåll 346
 - 20.5.2 Uppläggnig och genomförande 347
 - 20.5.3 Bearbetning och sammanställning av materialet 348
- 20.6 Sammanfattande kommentar till utvärderingens innehåll och utformning 349
 - 20.6.1 Samband "fallstatistik" — "hermeneutik" — "kritik" — en personlig reflexion 349

21 Intervjuundersökningens resultat 353

- 21.1—21.15 I separat skrift
- 21.16 Sammanfattning av intervjuundersökningens resultat 353
 - 21.16.1 De studerade familjerna 353
 - 21.16.2 Hemma-hos-arbetet i respektive familj 354
 - 21.16.3 Arbete och studier 354

21.16.4	Ekonomi	355
21.16.5	Barntillsyn	356
21.16.6	Skola	356
21.16.7	Sociala kontakter	357
21.16.8	Förhållandet mellan föräldrarna	358
21.16.9	Förhållandet mellan föräldrar och barn	359
21.16.10	Förhållandet mellan syskonen	360
21.16.11	Föräldrarnas egna uppväxtvillkor	360
21.16.12	Familjernas syn på hemma-hos-arbetaren	360
21.16.13	Familjernas syn på socialbyrån/assistenten	361
21.16.14	Psykoterapi	363
21.16.15	Familjernas generella syn på hemma-hos-arbetet	363
22	Uppföljningsundersökningens resultat	365
22.1	Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier, ekonomi och barntillsyn	365
22.1.1	Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier	366
22.1.2	Förändringar i familjernas ekonomiska förhållanden	366
22.1.3	Förändringar i familjernas barntillsyn	367
22.2	Hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna	368
22.2.1	Fas i hemma-hos-arbetet i respektive familj under utvärderingstiden	368
22.3	Diagram: Sammanfattning av familjernas situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj till uppföljningsundersökningen, 1,5 år efter intervjuundersökningen, samt hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna under utvärderingstiden	369
22.4	Sammanfattning av uppföljningsundersökningens resultat	370
23	Ekonomiska konsekvenser av hemma-hos-arbetet	372
23.1	Jämförelse av kostnaderna för socialbidrag till familjerna före och efter hemma-hos-arbetet i respektive familj	373
23.1.1	Kostnader före hemma-hos-arbetets start	373
23.1.2	Kostnader efter att hemma-hos-arbetet hade avslutats	374
23.1.3	Jämförelse av kostnaderna före och efter hemma-hos-arbetet	375
23.2	Analys av de ekonomiska konsekvenserna med att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser	375
23.2.1	Totalkostnader för att bedriva hemma-hos-verksamheten	375
23.2.2	Kostnader för hemma-hos-verksamheten som kan hänföras till arbetet i de 19 familjerna i undersökningen	376
23.2.3	Kostnader för socialbidrag till familjerna under den tid som hemma-hos-arbetet pågick	377
23.2.4	Kostnader för hemma-hos-arbete plus socialbidrag	377
23.2.5	Kostnader om inget psykosocialt förändringsarbete hade bedrivits och socialbidragen till familjerna hade betalats ut som tidigare	378
23.2.6	Jämförelse av kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbete samt för de socialbidrag som utgick till familjerna under detta arbete med kostnaderna om inget förändringsarbete hade bedrivits och familjerna hade fortsatt att leva som tidigare	378

23.2.7 Kostnader om förändringsarbete inte bedrivits och situationen därmed skulle ha förvärrats för familjerna 380

24 Slutsatser 382

24.1 Slutsatser om modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll 382

24.1.1 Bedrivs hemma-hos-arbetet i praktiken enligt den redovisade modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll? 382

24.1.2 Hur upplevs hemma-hos-arbetet enligt den redovisade modellen av familjerna? 384

24.1.3 Leder hemma-hos-arbetet enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i multiproblemfamiljernas yttre och inre situation och sätt att fungera? 386

24.1.4 Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats? 387

24.1.5 Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-verksamhet enligt modellen? 388

24.2 Slutsatser om hur det psykosociala förändringsarbetet kan vidareutvecklas 388

24.2.1 Hur kan hemma-hos-arbetet bättre anpassas till familjernas behov och upplevelser? 389

24.2.2 Vilka "strategiska aspekter" — i modellen och i familjernas inre och yttre situation — är det som leder till förändringar, till att dessa blir bestående och till att familjerna fortsätter att förändras i positiv riktning även sedan hemma-hos-arbetet har avslutats? 398

Slutord 405

APPENDIX

TEORIER FÖR PSYKOSOCIALT FÖRÄNDRINGSARBETE 412

25 Teorier på intrapsykisk nivå 414

25.1 Kognitiv utvecklingsteori 414

25.1.1 Grundsyn enligt Jean Piaget 414

25.1.2 Utveckling i stadier enligt Jean Piaget 417

25.2 Psykoanalytisk utvecklingsteori 421

25.2.1 Grundsyn enligt Sigmund Freud 422

25.2.2 Barnets utveckling enligt Anna Freud 424

25.2.3 Erik Homburger Eriksons utvecklingsteori 427

25.2.4 Psykoanalytisk syn på psykisk störning 432

25.2.5 Psykisk störning enligt Anna Freud 435

25.2.6 Psykisk störning enligt Erik Homburger Erikson 438

26 Teorier på inter-personell nivå 442

26.1 System-, kommunikations- och processteori 443

26.1.1 Familjesystemets struktur 444

26.1.2 Familjens kommunikation 450

26.1.3 Processer i familjesystemet 460

26.1.4 Begreppet världsmodell 464

26.1.5 Analys av mig själv och av relationen till dem jag arbetar med 466

27 Teorier på strukturell nivå 469

Litteratur 471

Förord

För min del började det hela som en form av engagerad ilska. Jag har ganska många års erfarenhet av psykosocialt arbete och psykoterapi med barn, ungdomar, missbrukare och utsatta familjer. Under en femårsperiod (1975—80) arbetade jag som psykolog inom öppen socialvård i Göteborg, huvudsakligen med att bygga upp en hemma-hos-verksamhet och handleda hemma-hos-arbetare och socialassistenter. Här kom jag i kontakt med många barnfamiljer som levde i svåra multiproblemförhållanden.

Utifrån engagemang för dessa familjer och för att själv försöka få någon slags struktur på dessa komplexa problem började jag att skriva om värderingar och synsätt i det sociala arbetet, om utslagningsmekanismer och om förändringsarbete. Det är i mycket erfarenheterna från detta arbete, mina funderingar kring hur man kan åstadkomma positiva förändringar och mina försök att mera systematiskt studera vad som faktiskt hände familjerna under hemma-hos-arbetets fortgång som nu, många veckomöten senare, fullföljs i form av en doktorsavhandling i socialt arbete.

Så här i efterhand kan jag se att den främsta anledningen till att jag började skriva var en personlig reaktion mot det förtryck som jag är rädd att vi, oftast omedvetet, utövar i vårdapparaten som helhet. I direktkontakt med dessa multiproblemfamiljer blev jag medveten om den intolerans och det förmynderi som de var utsatta för och hur få chanser de egentligen hade fått att verkligen kunna förändras.

Jag har hela tiden drivits av övertygelsen att det faktiskt går att bedriva ett verkningfullt förändringsarbete med avvikande och utslagna människor, under förutsättning att det sker i dialog och samarbete och med förståelse och respekt för deras egna resurser och personliga ansvar. Att detta är möjligt är huvudbudskapet i denna bok.

Att doktorera är inte hela världen. Det är emellertid inte gjort i en handvändning. Särskilt inte om man påbörjar arbetet utan tanke på att det skall resultera i en avhandling. Att jag parallellt med forskarstudierna och avhandlingsarbetet har yrkesarbetat heltid, bytt jobb ett antal gånger, vidareutbildat mig till psykoterapeut och handledare, medförfattat en annan bok (i familjeterapi), renoverat ett gammalt hus och tillsammans med min fru Anne-Christin adopterat en underbar liten son, Prem, från Indien, har säkerligen också bidragit till en viss tidsutdräkt. Dessutom har en icke föraktlig möda gått åt till att omformulera och bearbeta min ursprungliga kampskrift till de ibland nästan oförenliga krav som

det akademiska etablissemangen och den utåtriktade förlagsvärlden var för sig representerar.

Trots att det onekligen känns skönt att börja kunna se slutet är det ändå med blandade känslor som jag skriver detta förord. Jag har nämligen många gånger, under de totalt sju år som avhandlingsarbetet pågått, frågat mig varför jag frivilligt har utsatt både mig själv och andra för denna plåga.

Skrivarbetet har varit en ständig kamp mot allsköns frestelser och självförebåelser. Mera påtagliga (och lönande) arbetsuppgifter har kontinuerligt erbjudit nya flyktmöjligheter som jag sällan lyckats motstå eftersom jag behövt jobba för min försörjning och dessutom är nyfiken och vill göra mer i livet än att enbart forska. För att överhuvudtaget kunna bli färdig någon gång har jag därför provat två parallella strategier. Dels har jag med mycket varierande resultat försökt avvisa sådana störande inslag som semester, socialt umgänge och fritidsliv. Dels har jag bokstavligen talat släpat med mig mina papper "överallt" och försökt arbeta de stunder som blivit över eller då andra har sovit. Merparten av denna avhandling har därför tillkommit under helger och nätter på tåg, flyg, hotellrum och badplatser runt Sverige, Europa, USA och Indien.

Medvetenheten om att arbetet ytterligare dragit ut på tiden då jag inte skrivit har bildat en stabil grund för självanklagelser. Det jämnar emellertid ut sig för när jag väl har skrivit så har jag istället haft dåligt samvete för att familj och vänner satts på undantag. Processen är komplicerad för samtidigt får jag också erkänna att det legat en narcissistisk frestelse i att använda avhandlingsarbetet som ursäkt för att (åtminstone för några timmar i taget) få odla sin splendid isolation.

Förhoppningsvis har jag väl ändå lärt mig en del på vägen. Inte minst har det inneburit en värdefull seger över mig själv att jag tvingat mig att slutföra detta arbete som ibland verkat göra ett eget aktivt motstånd.

Det är många människor som i olika avseenden har hjälpt mig under arbetets gång. Jag vill i all enkelhet (och utan inbördes rangordning) uttrycka min tacksamhet till Er.

De flesta multiproblemfamiljer läser inte doktorsavhandlingar. Jag vill ändå att det skall framgå att jag verkligen ser det som en förmån att ha fått samarbeta med Er. Det är i första hand Ni som övertygat mig om att alla människor har resurser och möjligheter till förändring.

Mina kära kamrater i hemma-hos-verksamheten, Greta Andrén, Ellen Johansson, Carin Dahlström, Marianne Stevik, Camilla Brandström, Solveig Eidering och Margaretha Carlsson har betytt väldigt mycket. Tack för Er gemensamma tro på vårt arbete och på mig och för Ert outtröttliga samarbete med familjerna. Tack också socialläkare Gunilla Landegren, kretschef Aina Lindstrand och alla övriga socialarbetare på Hisingen i Göteborg för många års givande samarbete.

Ett alldeles speciellt tack till Camilla Brandström (psykologstuderande, praktikant hos mig och sedermera hemma-hos-arbetare). Din vänskap sedan många år och Din stora arbetsinsats med att intervjua familjerna och bearbeta materialet uppskattar jag verkligen. Blir det någon ära skall Du ha stor del i den.

Laila Carlsson, som avled 1983, arbetade centralt i Göteborgs Socialförvaltning med utveckling av det sociala arbetet med barn och barnfamiljer. Jag vill med tacksamhet påminna om hennes tro på människors förändringsmöjligheter och hennes engagerade arbete för hemma-hos-arbetets utveckling.

Ivan Ottoson, socialdirektör vid Göteborgs Socialförvaltning, vill jag tacka för att Du för snart åtta år sen, i Ditt dåvarande arbete på Socialstyrelsen, visade en sådan entusiasm för vår hemma-hos-verksamhet att jag vågade tro att vårt arbete var värt att beskriva och utvärdera.

Min handledare professor Harald Swedner har jag mycket att tacka för. Tack för Ditt öppna mottagande av mig som doktorand i socialt arbete och för Din uppmuntrande inställning till det ganska råa manus jag presenterade (då Du just börjat arbetet som professor i Göteborg). Du har trott på mig och visat stor känslighet för mitt behov av individualism och integritet. Även om jag givetvis är tacksam för Din "formella" handledning är jag nog ändå mer nöjd med den informella handledning som Du förmedlat under förhållanden där tid och rum fått underordnad betydelse.

Doktorandkollektivet vid Socialhögskolan i Göteborg tackar jag som helhet för givande diskussioner och konstruktiv kamratkritik. Bosse Forsén och Anders Bjerkman, numera båda två fil. doktorer, måste särskilt nämnas. Våra informella samtal när vi arbetade tillsammans som forskarassistenter fungerade som en värdefull indirekt handledning. Tack också docent Sven Hessle (som kom in i slutet av processen) för att Du på ett personligt sätt uppmuntrat mig att kämpa vidare.

Anders Fransson, prefekt och min tidigare handledare vid Pedagogiska Institutionen vid Göteborgs universitet, tackar jag för Din konstruktiva kritik av mitt första manus trots att jag då redan hade vandrat vidare i mina forskarstudier från pedagogik till socialt arbete.

Kontakterna med både elever och kollegor under mina år som lärare vid Socialhögskolan i Göteborg har varit betydelsefulla. Speciellt vill jag tacka universitetslektor Barbro Lennér och prefekt Lisbeth Jonsson för Era uppmuntrande synpunkter.

Med mina vänner och arbetskamrater, psykologerna m m Maths Lundsbye, Peter Währborg och Roland Ferm vid Göteborgs Socialpsykologiska Institut, har jag haft många års givande samarbete. Framför allt vill jag tacka Maths Lundsbye för Din ärliga och genomtänkta kritik som många gånger i positiv bemärkelse tagit ner mig på jorden.

För utskrift av mina många handskrivna manuskript har jag i olika faser haft hjälp av Monica Lindberg, Kerstin Lindén, Lena Thudin, Ann-Charlotte Gillberg och Lena Börjesson. Jag har verkligen uppskattat Er

kompetenta och flexibla inställning till arbetets uppläggning.

Under våren 1982 emottog jag tacksamt ett fem månaders forskningsstipendium från Göteborgs universitet vilket möjliggjorde ett intensifierat skrivande under denna period.

Avhandlingen, som efterhand började leva sitt eget liv, tenderade med tiden (trots idoga motattacker från mitt håll) att bli alltmer omfattande. Detta var problematiskt inte minst för att det motverkade min envisa strävan att få den utgiven i bokform. Tack vare ett positivt bemötande från Liber Förlag i Malmö och genom bidrag från Delegationen för Social forskning, Allmänna Barnhuset, Svenska socialvårdsförbundets fondstiftelse och Göteborgs universitet gick detta ändå till slut att förverkliga vilket gläder mig mycket. På Liber tackar jag speciellt förlagschef Ingemar Ternbo för Din förståelse för min integritet som forskare och författare och förlagsredaktör Lars Wetterberg för Din konstruktiva flexibilitet i vårt samarbete.

Professor, socialläkare m m Gustav Jonsson, sekreterare Lars Svedberg på Svenska Kommunförbundet, generaldirektör S Åke Lindgren vid Delegationen för Social forskning och psykolog Bo Westman vid Socialstyrelsen har samtliga glatt mig med uppmuntrande kommentarer till det jag skrivit.

Avslutningsvis vill jag uttrycka min mycket stora tacksamhet till min fru Anne-Christin och min son Prem. Tack mina älsklingar för att Ni stött mig, stått ut med mig och kärleksfullt återfört mig till verkligheten under detta arbete som ibland sett ut som om det aldrig skulle ta slut.

Göteborg i april 1985

Göran Sandell

Inledning

Grundfrågan

Att reflektera över och ifrågasätta vad man gör av sitt liv, i sitt arbete och i relation till andra människor, tror jag är kännetecknande för oss — som människor.

Det är ett sådant ifrågasättande som är grunden till att jag började med det arbete som, efter mycken möda, resulterat i denna avhandling/bok.

Min bakgrund är i korthet följande:

Jag är leg psykolog med vidareutbildning i psykoterapi (barn-, individual-, grupp- och familjeterapi, psykodrama, bioenergetics etc), handledarutbildning och många år i olika former av egen terapi. Parallellt med dessa studier har jag läst in en forskarutbildning, som påbörjades vid Pedagogiska institutionen och fullföljdes vid Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs universitet.

Under mina psykologistudier arbetade jag som vårdare, skötare, fält-assistent etc på barnhem, daghem, mentalsjukhus, ungdomsvårdsskola och inom narkomanvård, psykiatrisk barn- och ungdomsvård och fritids-verksamhet med missbruksgång. Som psykolog har jag, efter en kortare sejour på PBU, främst arbetat inom den öppna socialvården med handledning, undervisning och psykoterapi.

Under ett antal år har jag också jobbat med en rad olika undervisnings- och konsultarbeten — som universitetslärare inom psykolog- och socionomutbildningarna, som forskarassistent vid Institutionen för socialt arbete (Socialhögskolan) i Göteborg och som konsult med psykoterapi, psykoterapiutbildning, handledning, personal- och organisationsfrågor (bl a vid Göteborgs Socialpsykologiska institut) med chefsrekrytering och managementkonsulting inom näringslivet (vid Indevo AB) och som externkonsult till Kommun- och Landstingsförbund etc.

När jag nu (1984) håller på att avsluta denna avhandling har jag lämnat universitets- och konsultlivet för jobbet som chefspsykolog inom Göteborgs Socialförvaltning där jag främst deltar i arbete med mera övergripande förändringsfrågor.

Samtidigt som jag tycker att dessa erfarenheter med tiden har gett mig ett ganska brett perspektiv på behandlings- och förändringsarbete i olika former har jag efterhand fått alltmer klart för mig hur svårt och mångdimensionellt detta arbete är. Med ökad kunskap och erfarenhet växer också medvetenheten om hur lite man egentligen vet.

Även om jag gärna tillstår att jag överlag har trivts bra med mina olika arbetsuppgifter har det dock hela tiden funnits ett problem i mitt bak-huvud, som jag aldrig riktigt har lyckats göra mig kvitt. Problemet har

varit att jag känt en stor tveksamhet inför vad vi egentligen håller på med, jag själv och alla andra som arbetar med människor som är avvikande, socialt utslagna och har psykiska problem.

Leder verkligen arbetet till positiva förändringar för dessa människor? Är det hela kanske bara som ett spel där man flyttar pjäser fram och tillbaka men där spelets regler och resultat hela tiden är desamma? Har kanske de som är utslagna och problemdrabbade och de som arbetar med dessa människor egentligen som främsta funktion att ömsesidigt ge varandra sysselsättning? Finns det kanske inte möjligheter att övervinna de utslagningsmekanismer som drabbar både individ och samhälle? Kan det t o m vara så att vårdarbetet i sig bidrar till att producera ännu flera avvikande och utslagna?

Om det skulle vara så att detta arbete inte leder till förändringar för de utslagna människorna måste man rimligtvis ompröva det sätt man arbetar på. Om inte ens förutsättningar för förändring finns borde man kanske överväga att lägga ner hela verksamheten.

Jag tror inte att jag ställer dessa frågor därför att jag är särskilt pessimistisk till min natur. Det är snarare mina erfarenheter av den traditionella socialvården och mentalvården som gör att jag uppfattar dessa frågor som ofrånkomliga.

När jag försökt se på hela vårdapparaten ur ett mera överblickande tidsperspektiv har de utslagna människornas liv ofta verkat bestå av en rundgång mellan olika institutioner och vårdinrättningar — som en ond cirkel utan större positiva förändringar i dessa människors totala livssituation.

Att jag är kritisk till den traditionella socialvården och mentalvården innebär inte att jag urskiljningslöst kritiserar alla de människor som arbetar inom dessa områden. Jag har mött väldigt många engagerade och uppoffrande människor i dessa sammanhang.

Min kritik riktar sig i första hand mot strukturerna i vårdssystemet och mot de värderingar och synsätt som dominerar i den traditionella vården.

Det problem som jag alltså inte kunnat göra mig fri från och som är denna *avhandlings grundfråga* är följande:

Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?

Denna grundfråga leder till en rad stora och svåra följdfrågor: Hur uppfattar man människors och samhällets möjligheter till förändring? Hur ser man på avvikelse och social utslagning? Hur kan man bedriva socialt förändringsarbete? Vem skall bestämma målen för arbetet? Vems intressen tjänar detta arbete? Är förändringsarbete i första hand en metodfråga eller rör det sig snarare om grundläggande värderingar och synsätt? Hur kan man utvärdera förändringsarbetet? osv.

Förändringens problem

Grundfrågan — "Hur kan psykosocialt *förändringsarbete* bedrivas så att det leder till *positiva förändringar*. . ." — gör att man inte kan komma förbi den mycket gamla och svåra frågan om "förändringens problem".

Är tillvaron dynamisk och föränderlig eller är det som vi uppfattar som förändring i själva verket en "rundgång" där totaliteten förblir oförändrad? Är förändring möjligt att åstadkomma i människors liv och i samhällets sätt att fungera? Kan människor förändra sitt sätt att tänka och handla? Kan vi förändra vår situation och våra relationer till oss själva, till andra människor och till samhället som helhet? Vad är i så fall förändring? Rör det sig endast om förflyttning och omflyttning inom ett visst system eller förekommer också överskridande förändringar som går "utanför ramarna", både i det rådande sättet att tänka och handla och i samhällets strukturer och processer?

Om sådana "överskridande" förändringar hos människan och i samhället är möjliga — hur kan de då åstadkommas? Sker de genom att människor får insikt och kunskap och blir "medvetandegjorda", eller sker det genom makroekonomiska processer som ändrar samhällets maktstrukturer och människors yttre levnadsförhållanden, eller. . . ?

Hur vi svarar på dessa frågor om förändring hänger intimt ihop med vilka övergripande synsätt vi har på tillvaron, människan och samhället.

Syn på avvikelser och utslagning

Grundfrågans formulering — "förändringar i de *avvikande och utslagna* människornas. . ." — leder till att den syn man har på avvikelser och utslagning blir viktig. Man kan vara avvikande på många olika sätt och i många olika betydelser, t ex genom att

- bete sig konstigt, galet, "mentalsjukt",
- missbruka olika droger och läkemedel,
- ha avvikande sexuella preferenser,
- uppfostra sina barn på ett avvikande sätt eller inte uppfostra dem alls,
- överträda samhällets lagar och förordningar i olika kriminella aktiviteter,
- inte orka eller vilja leva upp till de ekonomiska, sociala och produktionsmässiga krav som ställs på den enskilde i vårt samhälle,
- ha en annorlunda världsbild eller andra religiösa åsikter än de som omfattas som den rådande "sanningen".

Det finns en mängd olika uppfattningar om vad som orsakar avvikelser:

- teorier om biokemiska förlopp och neurofysiologiska skador hos den enskilda människan eller samhällsekonomiska och makropolitiska teorier om maktrelationer och strukturella förändringar i samhället som helhet,

- psykodynamiska teorier om människors omedvetna driftliv eller vulgärexistentialistiska uppfattningar om att människor i alla bemärkelser själva väljer sina liv,
- interaktionistiska teorier om kommunikation mellan människor eller världsreligionernas syn på synd, skuld, karma etc,
- teorier om olika stämplingsmekanismer och uppväxt i "avvikarekultur" eller övergripande perspektiv på alienations- och utslagningsprocesser i det industrialiserade (kapitalistiska) samhället,
- värderingar om individers dåliga moral, astrologiska uppfattningar om stjärnevärldens kosmiska inflytande osv, osv.

Målsättningarna för arbetet med/mot avvikelser varierar i lika hög grad:

- skydda den avvikande mot sig själv eller skydda andra mot den avvikande,
- "bota den sjuke" eller frigöra hans resurser,
- hjälpa honom att fortsätta vara avvikande eller anpassa honom till ett genomsnittligt "svensson-liv",
- medvetandegöra den avvikande psykologiskt och politiskt eller enbart vårda och ta om hand då någon förändring ändå inte kan förväntas,
- få den avvikande att "ta sitt förnuft till fånga" och "rycka upp sig moraliskt" eller ändra på det "sjuka" samhället som helhet,
- förändra hans avvikaridentitet eller ändra på hans yttre levnadsförhållanden osv.

Olika synsätt och målsättningar leder i sin tur till att man prioriterar olika åtgärder:

- utstötning och inlåsning eller omhändertagande i olika former,
- elbehandling och medicinering eller socialt arbete och psykoterapi,
- filantropiska hjälpåtgärder eller socialpolitiska reformer,
- bön, bot och meditation eller revolutionär politisk kamp osv.

Detta leder till ett antal följdfrågor om det som betecknas som "avvikelse": Är all avvikelse av ondo — något icke önskvärt? Kan man tillåta en viss avvikelse i ett samhälle? Vilken människo- och samhällssyn ligger till grund för den förklaring man väljer?

Vårdapparaten är ju från ett övergripande perspektiv samhällets sätt att komma tillrätta med avvikelse och utslagning. Socialt arbete och mentalvård kan därmed i mycket ses som ett indirekt uttryck för den grundläggande människosyn och samhällssyn som råder i vårt samhälle.

Även om det inom social- och mentalvården i Sverige inte finns någon enhetlig syn på vad som orsakar avvikelse och social utslagning och på vad som kan göras för att komma till rätta med dessa problem, så dominerar ändå enligt min uppfattning vissa förklaringar och åtgärder i tänkandet kring dessa problem.

Inom *mentalvården* är fortfarande den traditionellt medicinska sjukdomssynen den förhärskande. Åtgärderna består oftast av behandling

av "sjukdomen" genom institutionsvård och med hjälp av psykofarmaka.

Inom *socialvården* framträder inte ett dominerande synsätt lika klart. Arbetarrörelsen och den fackliga rörelsen har traditionellt hävdat att avvikelser och utslagning måste ses i ett politiskt sammanhang med klass-tillhörighet, maktrelationer, utslagning på arbetsmarknaden, boendesegregation etc. Detta synsätt har tagit sig socialpolitiska uttryck i barnomsorg, socialförsäkringar, arbetsmarknadspolitik etc som led i en strävan efter ekonomisk och social trygghet och jämlikhet i levnadsvillkor.

Parallellt med denna grundsyn har det emellertid existerat ett helt annat synsätt inom det sociala arbetet som har sina historiska rötter i den gamla fattigvården. Synen på avvikelser och utslagning är här förknippad med en konservativ människosyn som lägger förklaringen hos den enskilde vars vanart, arbetsovilja, självförvållade situation etc leder till avvikelser och utslagning.

Även om arbetarrörelsens solidaritetstänkande spelat en viktig roll har enligt min uppfattning det sociala arbetet till stor del präglats av en kombination av allmänt humanistisk/filantropiska inställningar, som innebär att man skall hjälpa dem som har det svårt, och en konservativ inställning, som innebär att samhälle och anhöriga bör skyddas mot den avvikande, vilken i sin tur skall tillrättavisas och behandlas. I praktiken har åtgärderna främst bestått av olika former av ekonomiskt stöd, av vissa kontrollerande och övervakande funktioner och av tvångsåtgärder och institutionsvård för de mest utslagna.

De synsätt och förklaringar som varit dominerande inom social- och mentalvården har lett till förhållningssätt och åtgärder som från ett övergripande perspektiv inneburit att de hjälpsökande har blivit passiva, beroende och omyndigförklarade. Experter och tjänstemän diagnostiserar och bemöter, sätter in åtgärder, behandlar, omhändertar och kontrollerar över huvudet på patienterna/klienterna vilka därmed får mycket små möjligheter att själva fatta beslut, agera och ta ansvar för sitt liv och sin situation.

Behov av modell för förändringsarbete

Grundfrågan — "Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas. . .?" — visar på ett behov av en *modell* för arbetet i vilken man försöker tydliggöra förändringsarbetets målsättning, målgrupp, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc.

En frågeställning som blir mycket väsentlig då man skall skapa en sådan modell för förändringsarbete blir *vems målsättning* som skall styra arbetet och *vems intressen* som arbetet skall tjäna.

Ett problem som man möter, då man vill pröva nya arbetsmodeller och tillvägagångssätt inom vården, är, enkelt uttryckt, att man redan har en stor och dyr vårdapparat till vilken den nya modellen måste anpassas.

Det finns då alltid en risk att man konstruerar arbetsmodeller som snarare passar den rådande organisationens strukturer och mönster, dvs tillgodoser social- och mentalvårdens behov som organisationer, istället för att utgå från de människors behov för vilka arbetet/vården bedrivs.

Inom de flesta vårdorganisationer som förvaltningar, sjukhus, socialbyråer etc pågår organisationsförändringar för att effektivisera arbetet, minska kostnaderna etc.

Jag har ofta fått intrycket att på vägen från goda intentioner till praktiskt förverkligande omvandlas idéerna i en byråkratisk process till frågor om organisations- och budgetplanering, tjänster, schemaläggning, lokaler etc. Såväl de ursprungliga idéerna som de hjälpsökande glöms tyvärr ofta bort.

Det finns ingen anledning att urskillningslöst kritisera dylika förändringar inom vårdsektorn. De utgår oftast från goda intentioner. Jag anser emellertid att många sådana förändringar består i strukturella omflyttningar *inom* de existerande systemen. Dessa omflyttningar förändrar därför i mycket liten utsträckning situationen för de hjälpsökande vars positioner i samhället och relationer till vårdorganisationerna inte nämnvärt påverkas. De förblir, lite vårdslöst uttryckt, "lika mentalsjuka, utslagna och avvikande" som tidigare.

För att nya arbetsmodeller skall bli effektiva i den bemärkelsen att de leder till verkliga förändringar för de utslagna och avvikande måste man istället utgå från dessa människors behov och situation. Det är i dialog och samarbete med dem som man skall utforma arbetets målsättning, förhållningssätt, innehåll och uppläggning.

En stor del av de följande resonemangen om avvikelser, utslagning och psykosocialt förändringsarbete skall jag försöka föra från ett generellt perspektiv.

I min beskrivning av faktiskt förändringsarbete skall jag emellertid begränsa mig till en hemma-hos-verksamhet som jag själv har medverkat i under ett flertal år och där jag varit med om att utveckla en modell för psykosocialt förändringsarbete med s k multiproblemfamiljer.

I denna modell kan den inledande generella grundfrågeställningen preciseras: *Hur kan hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer bedrivas så att det leder till positiva förändringar i dessa familjers liv och livssituation?*

Hemma-hos-arbete har beträffande synen på avvikelser, utslagning och socialt förändringsarbete stått i skärningspunkten mellan olika värderingar, teorier och arbetssätt och har på mer eller mindre goda grunder både uppskattats och angripits.

Det verkar som om hemma-hos-arbete i dessa diskussioner i första hand har betraktats som en metod som går ut på att arbetet med utslagna s k multiproblemfamiljer till största delen förläggs till respektive familjs hem.

Hemma-hos-arbete kan i vid bemärkelse varken betraktas som skilt från det omgivande samhället eller från övrig social- och mentalvård ef-

tersom det bedrivs inom ramarna för dessa verksamheter.

Samtidigt anser jag emellertid att hemma-hos-arbetet skiljer sig från större delen av den övriga social- och mentalvården. Denna skillnad består inte i första hand i att man använder en annorlunda metod (vilket utifrån sett är det som är lättast att lägga märke till) utan främst i att man i synsätt och förhållningssätt ger uttryck för en annorlunda människosyn.

Metoden i sig skapar ingen garanti för ett förändrat synsätt. Jag tror t ex (även om det kan synas lite långsökt) att man mycket väl skulle kunna bedriva arbete i familjers hem utan att behöva förändra den traditionella synen på avvikelser och social utslagning som utslag av "mentalsjukdom" eller olika former av personlig vanart.

Hemma-hos-arbetet har vuxit fram som en reaktion mot detta synsätt och förhållningssätt. Idén är inte i första hand att arbetet förflyttas till respektive familjs hem (även om detta är en viktig aspekt), utan det väsentliga är att *hemma-hos-arbetet är baserat på ett i grunden förändrat synsätt och förhållningssätt, som innebär*

- att avvikelser och social utslagning, istället för att betraktas som sjukdom, vanart eller något liknande, ses som livsproblem orsakade av en mängd faktorer både på individ-, familj/grupp- och samhällsnivå,
- att målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll präglas av strävan efter att individernas och familjernas egna resurser frigörs och utvecklas till självständigt handlande och eget ansvarstagande,
- att problemen åtgärdas tillsammans med den hjälpsökande utifrån dennes perspektiv och i dennes närmiljö i en solidarisk relation grundad på samarbete och dialog.

Detta psykosociala förändringsarbete skall därför inte främst betraktas som en metod eller teknik (bland andra metoder och tekniker) för att komma tillrätta med avvikelser och social utslagning. I första hand måste det ses som ett *uttryck för ett i grunden förändrat synsätt* på dessa problem vilket i sin tur leder fram till ett förändrat sätt att förhålla sig och arbeta.

Jag ser det som mycket positivt och glädjande att denna grundsyn står i *god samklang med det synsätt som präglar den ramlag för socialtjänsten* som trädde i kraft den 1 januari 1982. Att ett visst syn- och förhållningssätt står inskrivet i den sociala lagstiftningen är emellertid inte detsamma som att det faktiska arbetet på fältet kommer att förverkliga dessa goda intentioner. Man får innerligt hoppas att den nya socialtjänstlagen inte blir en "papperstiger".

Behov av utvärdering i socialt arbete

Grundfrågan — "Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar. . .?" — innebär att man på något sätt måste försöka ta reda på vilka effekter som förändringsarbetet faktiskt får.

Man måste, enkelt uttryckt, få veta om arbetet verkligen leder fram till de mål som man satt upp.

Sker det några positiva förändringar och blir de i så fall bestående? Hur upplevs arbetet av olika inblandade personer? Hur kan man bättre anpassa arbetet till de människor man arbetar med? Kan arbetet bli "effektivt" i betydelsen att man når de övergripande målen för verksamheten? osv.

Det sociala arbetet i vårt land hämmas av bristen på systematiserad kunskap om hur socialt förändringsarbete kan bedrivas på ett verkingsfullt sätt. Jag har mött många kunniga och idérika socialarbetare och vill inte alls påstå att det saknas kunskap inom socialarbetarkåren. På grund av det sociala arbetets utformning, de rutiner och den tradition som man följer, och den tidigare bristen på forskning inom det sociala arbetsfältet är dock den existerande kunskapen splittrad och osammanhängande.

"Nya" socialarbetare får i stort sett börja "från början" och ofta göra samma misstag som andra gjort tidigare. Man "skolas in" i arbetsplatsens kultur och arbetsätt där förhållningssätt och rutiner enligt min uppfattning i lika hög grad bygger på tradition som på samlad teoretisk/praktisk kunskap. En del av dem kommer kanske efter år av slitsamt och påfrestande arbete fram till ett arbets- och förhållningssätt som fungerar för just honom eller henne. Detta brukar emellertid sällan förmedlas vidare till den som just är på väg in i samma utveckling. Orsaken är bl a att en systematisk insamling och överföring av kunskap sällan prioriteras. Befordringsgången i det sociala arbetet innebär dessutom att de som vill "avancera" så gott som alltid måste lämna det direkta fältarbetet och vandra uppåt i "pappershierarkin", allt längre från kontakten med klienterna.

Behovet av forskning och planerad kunskapsförmedling leder till frågor om hur man skall bedriva utvärdering inom socialt arbete. Dessa frågor implicerar i sin tur en rad grundläggande vetenskapsteoretiska problemställningar — om kunskapens natur, om kunskapsintressen, om forskarens roll och relation till det/dem man studerar etc.

Begreppen "psykosocialt" och "förändringsarbete"

Såväl avhandlingens titel som min grundfrågeställning innehåller begreppen "psykosocialt" och "förändringsarbete" och jag skall kortfattat försöka förklara vad jag menar med dessa båda begrepp.

Förändringsarbete är som jag ser det ett mycket omfattande begrepp som kan innefatta en mängd aktiviteter och som kan inriktas på en rad olika förhållanden, från den enskilde individen till samhället som helhet.

Den för mig gemensamma nämnaren är att arbetet syftar till förändringar som är av "överskridande" karaktär — som s a s går utanför ramarna på de rådande strukturerna och processerna, i individens sätt att tänka och handla, i familjens sätt att integrera, i organisationens möns-

ter eller i samhällets övergripande sätt att fungera. Såväl psykoterapi som socialt arbete i olika former och politik kan både vara och inte vara förändringsarbete i denna bemärkelse — de kan både vara överskridande och anpassande.

Med all respekt för det arbete som utförs inom en rad olika verksamheter inom det sociala arbetet och mentalvården, leder begrepp som diagnos, behandling, vård, omhändertagande etc mina tankar till ett förhållningssätt där de problemdrabbade och utslagna människorna hålls i en passiv och omyndigförklarad position.

För att överskridande förändringar skall bli möjliga är det min övertygelse att de människor som berörs själva måste ha möjligheter att påverka och aktivt medverka i det arbete som görs. Det är i denna betydelse jag använder termen förändringsarbete och föredrar den framför t ex behandling.

Begreppet *psykosocialt* har en "dubbel" förhistoria i så mening att det använts i delvis olika betydelser både inom utvecklingen av "social case-work" i det sociala arbetet i USA (används t ex redan 1917 av Mary Richmond i hennes beskrivning av detta arbets sätt) och inom mera "socialt orienterad" psykoanalytisk teori, främst så som den utvecklats av Erik H Eriksson (se litteraturlistan).

I Sverige har begreppet använts både i Socialutredningens betänkande år 1974, i 1976 års "Utredning om utbildning i psykoterapi och psykosocialt arbets sätt" och i 1978 års Arbetsmiljölöslag. Det har också förtjänstfullt behandlats i några nyutkomna böcker — Barbro Lennér och Ingela Thylefors: "Psykosocialt behandlingsarbete" (1981) och Sven Hessle: "Att arbeta med människor — Riktlinjer för psykosocialt arbete" (1982).

Begreppet används i två huvudbetydelser, dels inom arbete med utslagna människor, dels i bemärkelsen "psykosocial arbetsmiljö". (Denna senare betydelse utelämnas helt i detta sammanhang eftersom den ligger utanför avhandlingens syfte.)

I samband med att jag i Del III beskriver en modell för hemma-hosarbetare skall jag själv något utförligare försöka utreda vad jag mer konkret menar med psykosocialt arbete. Här skall jag nöja mig med att försöka avgränsa "psykosocialt" från "socialt" och från behandling/psykoterapi samt ange den huvudsakliga betydelse jag själv lägger i begreppet.

"Socialt förändringsarbete" var faktiskt en titel som jag länge fundrade på att använda till denna skrift. Socialt arbete i socialtjänstlagens betydelse är emellertid ett vidare begrepp än det jag avser i detta sammanhang eftersom det ju förutom olika individuella och familjeinriktade insatser också täcker allmänt och strukturellt inriktade insatser (där mycket viktigt förändringsarbete behövs).

Termerna behandling och psykoterapi är tvärtom alltför begränsade. Jag ser dem i själva verket som specialfall av psykosocialt arbete — där psykoterapi/behandling avser ett fördjupat arbete som huvudsakligen

förläggs till *en* nivå (individ eller familj/grupp) medan det psykosociala arbetet kanske inte har samma "djup" men i gengäld har större "bredd" — täcker fler nivåer, dimensioner, situationer, yrkeskategorier etc.

Inom socialtjänstens övergripande sociala arbete kan man alltså bli bedriva psykosocialt arbete. Inom det psykosociala arbetet kan man i sin tur, som en ytterligare avgränsad specialinsats, bedriva psykoterapi.

Själva huvudanledningen till att jag använder beteckningen psykosocialt är dock egentligen inte alls avhängig de mer subtila betydelser som man kan lägga in eller de mer noggranna definitioner av begreppet som man kan tänkas göra.

Min anledning är helt enkelt att jag tror att förändringsarbete med avvikande och utslagna måste inkludera *både* dessa människors *inre psykiska liv* och deras *yttre livssituation*. Betonar man ensidigt "det psykiska" utan att ta med samhällsperspektivet tenderar arbetet att bli allt för "individualistiskt" och navelskådande, betonar man ensidigt "det sociala" finns risken att arbetet blir alltför distansierat från den enskilda människans upplevelse av sig själv och sin situation.

I "frontarbetet" på fältet med de problemdrabbade människorna krävs enligt min uppfattning det psykosociala perspektivets kombination av närhet och distans.

Sammanfattningsvis använder jag alltså begreppet *psykosocialt* för att betona att arbetet med de avvikande och utslagna måste ske i det spänningsfält där individ och samhälle möts och begreppet *förändringsarbete* därför att jag tror att överskridande förändringar är möjliga om arbetet sker i dialog och samarbete med de berörda människorna.

Teorinivåer

Det resonemang som jag hittills fört kan sammanfattas i ett övergripande perspektiv som jag vill kalla *teorinivåer*.

I alla former av förändringsarbete och människovårdande insatser, inom socialt arbete, mentalvård, kriminalvård, psykiatri, psykoterapi etc, finns *modeller* för hur man faktiskt går tillväga i arbetet — med målsättning, målgrupp, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc. Dessa faktiska modeller "existerar" alltid — medvetet eller omedvetet och oavsett om de är genomtänkta och explicit formulerade eller inte.

I begreppet "modell" innefattas de aspekter i en verksamhet som framgår "synligt" i nedskrivna målsättningar, organisationsscheman, befattningsbeskrivningar etc. Jag avser emellertid dessutom de sidor i en verksamhet som inte är öppet formulerade — "den dolda läroplanen", det förhållningssätt och känsloklimat, de informella roller och relationer och den tradition och "kultur" som också i hög grad styr det faktiska arbetet.

Modellerna grundar sig, medvetet eller omedvetet, på *generella teorier*

eller uppfattningar om den verklighet och/eller de människor som man arbetar med t ex i form av förklaringar till avvikelser, social utslagning, psykiska problem, kriminalitet etc. Det kan röra sig om allt från medicinskt-psykiatriska teorier om olika kemiska och neurofysiologiska sjukdomssamband, psykologiska teorier om inlärning och känsloliv, sociologiska teorier om anomi, stigmatisering, "kulturell" inlärning och alienation till religiösa och moralistiska uppfattningar om den enskildes synd, skuld, vanart, arbetsvilja osv.

I regel bygger modellerna på de generella teoriernas och uppfattningarnas tillämpningar i specifika behandlingsteorier, t ex psykofarmakabehandling, psykoanalys, gestaltterapi, beteendemodifikation, familjeterapi, samhällsarbete etc, eller uppfattningar om effekten av "metoder" som bikt, bön, inlåsning, arbetsläger etc.

Modellerna, de generella teorierna och uppfattningarna och de mera specifika tillämpningarna grundar sig i sin tur på en viss världsbild, människosyn, samhällssyn och vetenskapssyn, dvs värderingar, föreställningar och filosofiska antaganden om tillvarons ordning, människans natur, samhällets funktion och hur man kan nå kunskap om denna "verklighet".

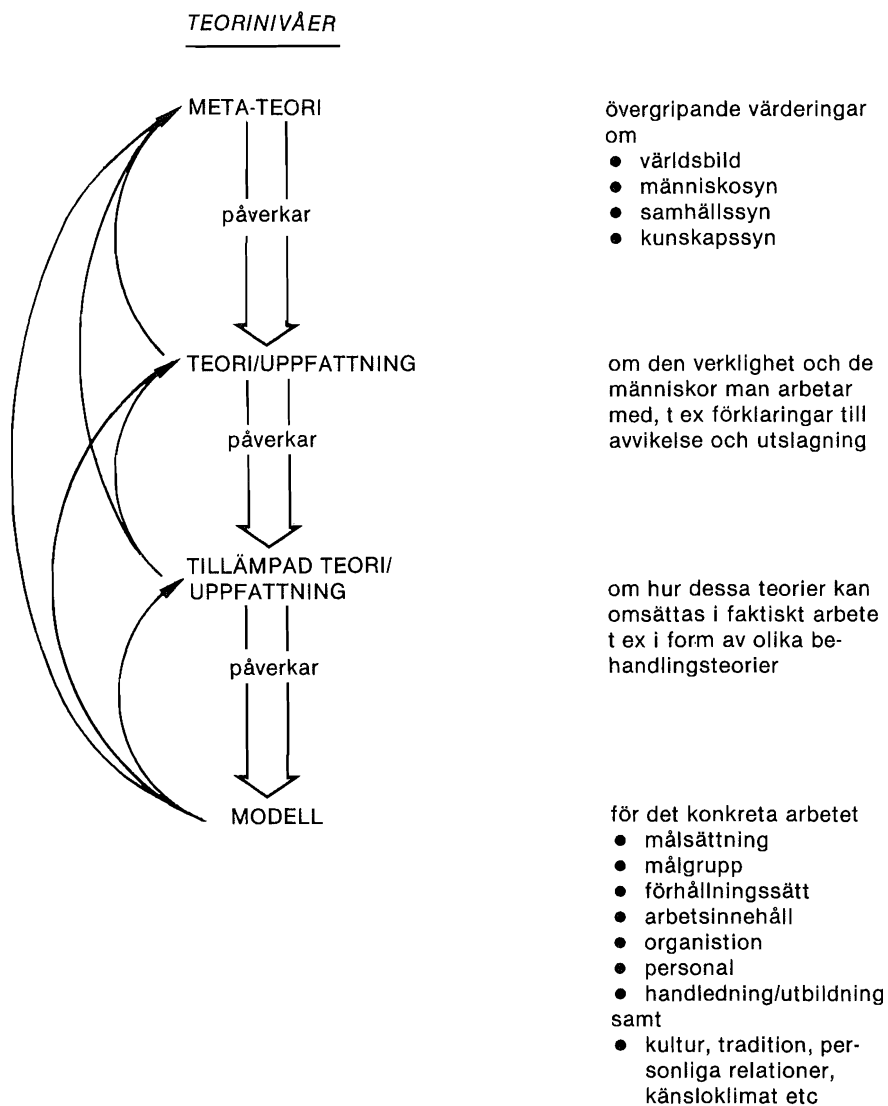
Dessa värderingar, som kan ses som "teorier om teorier", kan kallas *meta-teorier*. De styr enligt min uppfattning i grunden allt vårt handlande, både i vårt arbete med människor som är avvikande och utslagna och i vår undervisning och forskning. Detta är alltid fallet, oavsett om modellerna, teorierna, uppfattningarna och meta-teorierna är medvetna och öppet redovisade eller inte.

Oavsett hur noggrant, "vetenskapligt", "med kalla fakta" etc man arbetar är det därför felaktigt att betrakta sitt sätt att arbeta som värderingsfritt, "rent och objektivt". Modellerna och teorierna på "lägre nivå" har nämligen alltid formulerats i en meta-teoretisk referensram — en "förhandsinställning" som består av filosofiska antaganden och värderingar om människan och samhället, om vad som är "verkligt", "sant" och "riktigt". (Se fig 1.)

Då jag genom praktiskt arbete, litteraturstudier eller på annat sätt kommit i kontakt med olika arbetsmodeller inom social- och mentalvården har jag oftast saknat kopplingar till bakomliggande meta-teoretiska värderingar. Jag har i regel inte heller funnit försök till analyser i termer av de teorier som modellerna bygger på. Ofta beskrivs endast själva arbetssättet, och de bakomliggande värderingarna och analyserna får man gissa sig till.

När sedan debatter förs — t ex om tvång eller frivillighet, om man skall låsa in, vårda, behandla eller medvetandegöra i psykologiska eller politiska termer — blir dessa debatter enligt mitt förmenande mycket ofta skendebatter som förs på "fel nivå". Anledningen är att man oftast jämför detaljer i olika modellers arbetssätt utan att ta hänsyn till de bakomliggande värderingar och teoretiska analyser som ligger till grund för dessa modeller.

Figur 1:

De häftiga modesvängningarna inom det sociala arbetet under det senaste årtiondet mellan tjänstemannautövning och "terapeutisk hållning", tvång och frivillighet, låt-gå-mentalitet och ansvarsmodeller, måste givetvis sättas i relation till konjunkturen och andra samhällsförändringar av övergripande natur. Jag tror dock att en viktig bidragande orsak till dessa svängningar är teorilösheten i det sociala arbetet — en osäkerhet och en omedvetenhet om sina meta-teoretiska värderingar och en brist på teorier på "mellannivå". Detta leder till ett stort glapp mellan bakomliggande värderingar och teorier och det praktiska arbetsinnehållet.

Det är därför av största vikt att man inom allt vård- och behandlingsarbete försöker göra klart för sig, vilken världsbild, människosyn, samhällssyn och kunskapsyn som ligger till grund för det praktiska förändringsarbetet.

Att göra detta är naturligtvis inte lätt. Jag anser ändå att det är nödvändigt att åtminstone sträva efter en meta-teoretisk grundsyn. Det är nämligen först i relation till dessa grundvärderingar som man kan få perspektiv på det man faktiskt gör i sitt konkreta förändrings-/behandlings- eller forskningsarbete.

Syfte

Utifrån grundfrågeställningen, de olika följdfrågorna och resonemanget om teorinivåer kan denna avhandlingens *fyra huvudsyften* formuleras.

Det första syftet är att diskutera och välja meta-teoretisk grundsyn — värderingar om tillvaron, människan, samhället och kunskapen.

Det andra syftet är att försöka komma fram till ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning.

Det tredje syftet är att presentera en modell för psykosocialt förändringsarbete — hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer.

Det fjärde syftet är att genom utvärdering av modellen försöka erhålla generaliserbar kunskap om hur verkningsfullt psykosocialt förändringsarbete kan bedrivas.

Uppläggning

Avhandlingens båda första syften kan ses som två huvudperspektiv som tillsammans skall utgöra grunden och leda fram till en modell för psykosocialt förändringsarbete — hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer — och till utvärderingen av denna modell.

Det *ena* perspektivet består alltså av *min världsbild, människosyn och samhällssyn och min syn på vetenskapsteori och förklaringsnivåer*.

Utifrån en redovisning, med vissa historiska tillbakablickar, av hur olika filosofer och skolbildningar, ser på dessa stora och svåra meta-teoretiska frågor skall jag diskutera de olika synsätten och försöka beskriva mina egna ställningstaganden.

Det *andra* perspektivet är *ett försök att formulera en generaliserbar teori om avvikelser och utslagning*.

För att komma fram till denna generaliserbara teori skall jag dels sammanfatta och ta ställning till olika teoretikers och skolbildningars syn på avvikelser och utslagning, dels analysera multiproblemfamiljens situation och behov i inre och yttre bemärkelse.

Fokuseringen på multiproblemfamiljer sker av två skäl: I dessa familjer förekommer så gott som hela den samlade problematik på olika nivåer som vanligen innefattas i begreppen "avvikelse" och "utslagning". Multiproblemfamiljer är dessutom den huvudsakliga målgruppen för det psykosociala förändringsarbete som jag senare skall beskriva.

Till grund både för denna analys och för utvecklingen av modellen skall jag välja och presentera teorier på olika förklaringsnivåer som överensstämmer med mina grundläggande värderingar och som jag funnit användbara i psykosocialt förändringsarbete.

Efter en beskrivning av den "typiska svenska multiproblemfamiljens" inre och yttre situation skall jag analysera denna generella bild av multiproblemfamiljen på olika förklaringsnivåer med hjälp av de teorier jag valt på respektive nivå.

Mitt försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelser och utslagning är en *synthes* — av analysen av multiproblemfamiljens strukturer och processer på olika nivåer och av de teorier om avvikelser och utslagning som jag tidigare presenterat och tagit ställning till.

I en modell för psykosocialt förändringsarbete — hemma-hos-arbete — skall jag därefter försöka att i målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc förena dessa båda huvudperspektiv — å ena sidan mina grundläggande meta-teoretiska värderingar och å andra sidan mitt försök till en generaliserbar teori om avvikelser och social utslagning.

Slutligen skall jag försöka *utvärdera modellen*.

Utvärderingens målsättning är att nå generaliserbara kunskaper som kan bidra till att utveckla psykosocialt förändringsarbete så att detta leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv. Studien utgår från 19 familjer med vilka hemma-hos-arbete bedrivits enligt den beskrivna modellen inom den öppna socialvården på Hisingen i Göteborg.

Utvärderingen sker dels genom en *intervjuundersökning*, där familjerna intervjuas om sin situation, om sina förväntningar och upplevelser av arbetet och om de förändringar som skett i familjerna under arbetets gång, dels genom en *uppföljningsundersökning* av familjernas "yttre" situation 1,5 år efter intervjuerna. Dessutom görs ett försök att beräkna de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet med hjälp av en enkel *kostnadsanalys*.

Det är möjligt att i utvärderingen följa familjerna över en tidsperiod av minst 2 år, från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj, under det pågående arbetet och fram till det att hemma-hos-arbetet i de flesta familjerna har avslutats. Förändringar och fortsatt utveckling kan relateras till hemma-hos-arbetarens olika insatser och arbetets olika faser.

Framställningen består totalt av fyra delar och ett appendix samt av bilagor i en separat skrift:

- Del I *Meta-teori: Övergripande perspektiv och grundläggande värderingar.* Världsbild, människosyn, samhällssyn, förklaringsnivåer, vetenskapsteoretiska synsätt och forskning i ämnet socialt arbete diskuteras. Dessa synsätt relateras till de problem och förhållningssätt som man möter i arbete med avvikande och utslagna människor. I anslutning till denna diskussion redovisar jag mina egna ställningstaganden.
- Del II *Teori: Avvikelse och utslagning.* Olika teoretikers och skolbildningars syn på avvikelse och utslagning redovisas. En generell bild av den "typiska svenska multiproblemfamiljen" tecknas. Multiproblemfamiljens inre och yttre situation och behov analyseras i det tidigare nivåresonemanget (Del I: Kap 4) och i termer av de teorier som valts på olika nivåer (Appendix). Ett förslag till generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning presenteras.
- Del III *Modell: Hemma-hos-arbete.* En modell för psykosocialt förändringsarbete presenteras med målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, olika typer av insatser och faser i arbetet, organisation och handledning. Vem som är lämplig som hemma-hos-arbetare diskuteras.
- Del IV *Utvärdering av modellen.* Forskning i socialt arbete diskuteras, generellt och mera specifikt i relation till tidigare forskning om hemma-hos-arbete. Utvärderingens målsättning, syfte och metod presenteras och resultaten redovisas från en *intervjuundersökning* i form av s k strukturerade djupintervjuer med 19 familjer som fokuserar på deras inre och yttre förhållanden: förväntningar, förändringar under arbetets gång, upplevelser av hemma-hos-arbetet/-arbetaren, socialbyrå/assistenten osv, en *uppföljningsundersökning* som utförs 1,5 år efter intervjuernas genomförande och i huvudsak är koncentrerad till de förändringar som skett i familjernas yttre situation beträffande arbete/utbildning, ekonomi och barntillsyn, en *kostnadsanalys*, där de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet analyseras genom att kostnaderna för hemma-hos-arbetet och för socialbidrag till familjerna jämförs med kostnaderna om inga motsvarande insatser görs. I slutsatserna sätts utvärderingens resultat i relation till model-

len för hemma-hos-arbete och till psykosocialt förändringsarbete mera generellt.

Appendix: *Teorier för psykosocialt förändringsarbete*

Teorier på olika förklaringsnivåer beskrivs vilka valts både för den teoretiska analysen (Del II) och för utvecklingen av modellen (Del III).

På intra-psykisk nivå redovisas kognitiv utvecklingsteori enligt Jean Piaget och psykoanalytisk utvecklingsteori enligt Anna Freud och Erik H Erikson.

På inter-personell nivå redovisas kommunikations- och systemteori enligt von Bertalanffy, Minuchin, Bateson, Jackson, Watzlawick, Haley, Bandler, Grinder, Satir m fl.

Mitt val av teori *på strukturell nivå* — ett dialektiskt systemperspektiv — presenteras under "Samhällssyn" i Del I: Kap 3.

I separat volym utges

Bilagor till *Psykosocialt förändringsarbete*, (Institutionen för Socialt arbete, Göteborgs universitet).

1. *Intervjuundersökningens resultat*. I avhandlingens huvudskrift redovisas endast en sammanfattning av intervjuundersökningens resultat. I Bilaga 1 presenteras den utförliga resultatsammanställningen från intervjuerna — med diagram, tabeller, sifferuppgifter och kommentarer.

2. *Intervjuundersökningens "frågeformulär"*

3. *Uppföljningsundersökningens enkätformulär*.

Läsanvisning

Syftet med Del I och Del II är att lägga en meta-teoretisk och teoretisk grund för psykosocialt förändringsarbete och tanken är därför inte att ge en total redovisning av de meta-teoretiska synsätt och teorier som behandlas. Presentationen blir med nödvändighet koncentrerad med de förenklingar som detta innebär. Om en läsare, som inte är insatt i dessa synsätt och teorier, upplever dessa avsnitt som svårförståeliga bör han trots detta inte misströsta utan gå vidare. Det fordras nämligen inte någon detaljförståelse av de inledande delarna för att kunna tillgodogöra sig de senare avsnitten.

Appendix "Teorier för psykosocialt förändringsarbete", som återfinns i slutet av boken, är tänkt att fungera som ett stöd i läsningen, speciellt för att underlätta förståelsen av analysen av multiproblemfamiljen i nivåperspektiv och det teoretiska perspektivet på avvikelse och utslagning (Del II: Kap 8 och 9).

Resonemangen i Del III skall inte primärt ses som en begränsad beskrivning av en viss hemma-hos-verksamhet med vissa multiproblemfamiljer. Syftet är att presentera en modell för hur psykosocialt förändringsarbete mera generellt kan bedrivas med avvikande och utslagna människor. Jag hoppas därför att även den läsare som inte är direkt involverad i hemma-hos-arbete skall få utbyte av dessa idéer och att de

skall kunna diskuteras och tillämpas i ett vidare sammanhang inom socialt arbete och mentalvård.

Utvärderingen i Del IV, liksom beskrivningen av modellen för hemma-hos-arbete i Del III, utgår från hemma-hos-verksamheten vid Socialavdelning Hisingen i Göteborg. Syftet med undersökningen är emellertid inte att i första hand utvärdera just denna verksamhet. Min idé är snarare att försöka få fram generella kunskaper om hur familjer upplever detta sätt att bedriva psykosocialt förändringsarbete och om vilka förändringar som sker i familjerna under arbetets gång. För att underlätta förståelsen bör därför även den läsare som i stort sett endast är intresserad av utvärderingen sätta sig in i de resonemang beträffande multiproblemfamiljernas situation och processer på olika nivåer som förs i Del II och i beskrivningen av hemma-hos-arbetet i Del III.

För ytterligare fördjupning i de resonemang som förs hänvisas till litteraturlistan. Skrifter som mera utförligt berör de olika områdena redovisas här under rubriken som anger huvudsaklig inriktning. Idén med denna uppläggning är att litteraturlistan skall kunna fungera som en separat "uppslagsbok" för fördjupade studier inom ett visst område. Skrifterna/författarna har placerats under den huvudrubrik som jag personligen uppfattar som mest adekvat. Av utrymmesskäl förekommer varje enskild skrift endast *en* gång i litteraturlistan vilket kan föra med sig en olägenhet som jag hoppas att läsaren skall ha överseende med. Flera av de resonemang som jag för i avhandlingen återkommer ur olika perspektiv i de olika delarna. Det kan därför hända att en skrift eller en författare som jag refererar till i ett visst avsnitt av mig bedömts som "huvudsakligen hemmahörande" under en annan huvudrubrik i litteraturlistan.

DEL I META-TEORI: ÖVERGRIPANDE PERSPEKTIV OCH GRUNDLÄGGANDE VÄRDERINGAR

VIKTEN AV ETT META-PERSPEKTIV

Som framgår av mitt inledande resonemang om "teorinivåer" anser jag att det finns ett mycket viktigt *samband mellan handling, teorier och bakomliggande värderingar* — de påverkar ömsesidigt varandra.

Om man bortser från detta förhållande finns det en risk att man föreställer sig att verkligheten kan delas upp i "teori" och "praktik", dvs att frågor om tillvarons ordning, människans natur etc är sådant som "filosofer" och vetenskapsmän kan syssla med medan t ex socialt arbete är något mycket mer vardagligt och praktiskt.

Självklart består vårt vardagsarbete, oavsett vad vi sysslar med, ofta av praktiskt rutinarbete utan några medvetet djupsinniga spekulationer. Jag försöker varken förneka eller förringa detta faktum. Vad jag däremot vill påstå är att vi som *människor* alltid har någon form av *förhandsuppfattning om helheten*: värderingar och föreställningar om vår tillvaro, om människan och samhället, om hur man kan erhålla kunskap, om vad som är rätt, sant och skönt.

Dessa föreställningar kan vara mer eller mindre medvetna och djupsinniga och kan, om de överhuvudtaget kommer till verbalt uttryck, vara klädda i en mer eller mindre högravande språkdräkt.

Det viktiga är att vi alla har en sådan förhandsuppfattning oavsett om vi t ex arbetar på socialbyrå, lagar motorcyklar eller forskar i filosofi. Särskilt för dem som arbetar med undervisning, vård och forskning kommer dessa värderingar att få avgörande inflytande — på vad man uppfattar som naturligt eller avvikande, vad man ser som problem, vad man tror är lösningen på dessa problem och på hur man arbetar.

Vi lever alla i ett visst samhälle, i en viss kultur och under en viss historisk epok med vissa dominerande föreställningar och normer. Anledningen till att vi ofta är omedvetna om våra värderingar eller tar dem som självklara är att vi har tillägnat oss dem genom den socialiseringsprocess som är ofrånkomlig i varje tänkbart samhällssystem (även om den kan utformas olika i olika samhällen och kulturer). Socialiseringsprocessen innebär förenklat att vi internaliserar (gör till våra egna) värderingar, normer och regler för socialt samspel. Detta sker genom den påverkan vi utsätts för från föräldrar och familj och från lärare och kamrater i utbildning och fritid, bland arbetskollegor, i organisationer och föreningar, genom massmedierna etc. De värderingar och regler som internaliseras sträcker sig alltifrån den enskilda förälderns specifika normer till hela den föreställningsvärld som är dominerande i vår västerländska kulturkrets.

När dessa värderingar och regler väl är internaliserade upplever vi dem som självklara och naturliga, och vårt sociala agerande kommer att kontrolleras och styras av dem, oftast utan att vi närmare reflekterar över det. En från början yttre kontroll har genom socialisationsprocessen omvandlats till en inre kontroll. (Socialisationsprocessen kommenteras mera utförligt under "Samhällssyn" Del I: 3.3.3)

Redan det lilla barnets sätt att bli medvetet och skaffa sig kunskap om sig själv och omvärlden sker genom ett samspel mellan mental och fysisk aktivitet. Att som vuxen bli psykologiskt och politiskt medveten är, tror jag, även om det sker på en mer komplex nivå, ett utslag av samma process — ett dialektiskt samspel mellan kritisk reflexion om verkligheten och handling som både leder till och följer på denna reflexion.

Som jag ser det finns det därför hos oss människor ett *samband av grundläggande natur mellan värderingar, kritisk reflexion, kunskap och handling*. Våra meta-teoretiska synsätt berör vår syn både på oss själva, på våra medmänniskor och på den värld vi lever i.

Den huvudsakliga anledningen till att jag tycker att man skall försöka medvetandegöra sina grundläggande värderingar är alltså min övertygelse att det är *omöjligt att arbeta värderingsfritt*. Våra värderingar har en avgörande betydelse för vårt förhållningssätt och våra handlingar.

UPPLÄGGNING

I Kapitel 1 skall jag redovisa min syn på begreppet "paradigm".

Med utgångspunkt i detta paradigm skall jag i de följande kapitlen diskutera olika värderingar beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, förklaringsnivåer och vetenskapsteoretiska synsätt. I samband härmed skall jag deklarerera mina egna ställningstaganden och försöka relatera mitt eget paradigm till ämnet socialt arbete.

Tanken med denna genomgång är att läsaren skall få möjlighet att förstå *mitt paradigm* — att se vilka bakomliggande värderingar som ligger till grund för denna skrift som helhet, dvs min syn på sociala problem, på psykosocialt förändringsarbete och på forskning i socialt arbete.

1 Paradigmbegreppet

1.1 Innebörd

De grundläggande värderingar och den förhandsuppfattning om helheten som man omfattar kan sammanfattas under begreppet *paradigm*. Detta begrepp har varit mycket viktigt i vetenskapsteoretisk debatt alltsedan Thomas S Kuhn 1962 utgav "The Structure of Scientific Revolutions". (Omarbetad version på engelska, 1970.)

Kuhn definierar paradigm som "allmänt erkända vetenskapliga verk som för en tid förser ett samfund av praktiserande forskare med modellproblem och modelllösningar" (i Lindholms översättning 1979, s 23). Kuhn skiljer mellan tider av "normalvetenskap" och tider av extraordinär "revolutionär vetenskap". *Normalvetenskap* kännetecknar de tider då i stort sett samtliga forskare inom en disciplin har samma grundläggande värderingar, ser samma problem som forskningsbara och har likartad uppfattning om hur forskning skall bedrivas. Under sådana tider väljer inte forskningen några nya vägar utan den bedrivs förhållandevis rutinbetonat. Samtidigt är forskningen ofta mycket framgångsrik i att utvidga den vetenskapliga kunskapen både i omfång och precision inom de "givna ramarna".

Vid vissa tider i en vetenskaps utveckling kommer man emellertid enligt Kuhn till perioder då det rådande paradigmet börjar ifrågasättas. Detta kan t ex bli fallet då man upptäcker fenomen som inte kan förklaras inom detta paradigms ramar. Ofta leder detta till en period av *revolutionär vetenskap* då det krävs ett radikalt omtänkande från forskarnas sida. Ibland leder denna period av sökande fram till ett nytt paradigm som så småningom blir accepterat som en ny normalvetenskap etc. Som exempel på sådana paradigmbysten brukar man ta utvecklingen inom fysiken under tiden före och efter Aristoteles, Galilei, Newton, Einstein (osv).

Kuhns paradigmbegrepp startade en livlig vetenskapsteoretisk debatt och har både kritiserats och varit föremål för en rad försök till preciseringar och utvidgningar. Bland de vetenskapsteoretiker som förutom Kuhn varit iblandade i dessa diskussioner kan bl a nämnas filosofer som Karl Popper (1972), Paul Feuerabend (1977), Louis Althusser (1976), Julianne Ford (1975), Arne Naess (1974), Håkan Törnebohm (1976, 1977 b, 1978, 1980) och kritiska teoretiker som Hans-Georg Gadamer, Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel och Paul Ricoeur (de presenteras mera utförligt senare i Del I: Kap 5, "Vetenskapsteori").

Bland svenska teoretiker har förutom Håkan Törnebohm bl a Stig Lindholm (1979) och Thomas Brante (1980) svarat för intressanta analyser av paradigmbegreppet. De lägger från skilda utgångspunkter fram egna förslag till "paradigmdefinitioner".

Håkan Törnebohm utgår, som jag uppfattar det, främst från den enskilde forskarens perspektiv. I "En systematik över paradig" (1976) antar han att det finns "fyra styr- och kontrollfaktorer som tillsammans bildar ett paradigm" (s 2). Varje forskare har (medvetet eller omedvetet, min anmärkning)

- en *vetenskapssyn*: forskarens syn på det egna forskningsfältet och hur detta är relaterat till andra fält, hans uppfattningar om olika skolbildningar och om vad som är "god" eller "dålig" forskning,
- en *forskningsinriktning*: hans engagemang och önskan om vilka verksamheter som bör bedrivas inom fältet,
- en *verklighetsuppfattning och en världsbild*: forskarens övergripande "världsbildsantaganden" (grundsyn på tillvaron, människan och samhället), hans "inmutning av territorium" och förhandsuppfattning om detta fält och hans fokusering av perspektiv och nivå,
- en *uppfattning om sin forskarroll*: om man främst skall samla in och bearbeta information eller skapa synteser av kunskaper eller om man inte enbart skall kartlägga verkligheten utan dessutom kritisera, ta ställning och handla för förändring.

Utifrån dessa fyra faktorer systematiserar Törnebohm sitt paradigmatänkande.

Med avseende på *vetenskapssyn* skiljer han på *traditionalistiska* paradig — där man är positiv till det egna forskningssättet, stängd mot inflytande från andra discipliner och primärt inriktad på den undersökande delen av fältet —, och på *anti-traditionalistiska* paradig — där man är kritisk till det egna forskningsfältet, öppen mot andra discipliner och intresserad av tematiska diskussioner (t ex kring sitt eget paradig).

Beträffande *verklighetsuppfattning och världsbild* skiljer Törnebohm främst på *kompositionella* paradig — där forskaren ser sitt territorium (och i förlängningen hela tillvaron) som sammansatt av delar, vilka i sin tur är sammansatta av delar osv —, och på *kontextuella* paradig — där forskaren betraktar olika fenomen som ingående i flera kontexter och som därför kan uppträda på olika sätt i olika sammanhang (se vidare Törnebohm: "Kontextuellt tänkande", 1977).

När det gäller *forskningsinriktning* skiljer Törnebohm på *disciplinparadig* — där forskaren i första hand är intresserad av forskningsfältets instrumentsida (precision, kontroll, sofistikerade statistiska och matematiska metoder, exakta faktabegrepp etc) —, och på *integrationsparadig* — där forskaren är intresserad av utbyte och samarbete mellan olika forskningsfält (utan att de olika fälten därmed förlorar sin identitet). Disciplinparadigmet betonar vikten av att inte begå några fel, särskilt inte metodologiska. Integrationsparadigmet menar däremot att vissa "fel", t ex att missa detaljer och istället få fram större mönster, kan vara nyttiga. Enligt detta paradig är det farligaste fel man kan begå i forskning att bortse från helhetsperspektivet och därigenom missa det som är väsentligt.

Slutligen skiljer Törnebohm på *serviceorienterade* och *icke-serviceorienterade* paradig. Uppfattningen om forskarrollen är här central men denna uppdelning inbegriper också de tidigare kategorierna. Den icke-serviceorienterade forskaren anser att man skall producera objektiv kunskap och att man inte skall kritisera, ta ställning och försöka förändra sitt territorium. Den serviceorienterade forskaren ser däremot som sin uppgift — som forskare — att kritisera och påvisa olika missförhållanden, att arbeta för politisk och social förändring och att hjälpa ”praktiker” med problemlösning. Han har en öppen och kritisk vetenskapssyn, är intresserad av tematiska diskussioner, har en kontextuell verklighetsyn och har ett integrationsideal i sin forskningsinriktning. (Törnebohm vidareutvecklar sitt paradigmperspektiv i ”Paradigm i vetenskapsteorin” Del I, 1977, och Del II, 1978, och i ”Paradigm- och kunskapsutvecklingar”, 1980.)

Thomas Brante svarar i ”Vetenskapens struktur och förändring” (1980) för en annan infallsvinkel på paradigmbegreppet. Han för en inträngande diskussion utifrån dels ett nivåperspektiv — paradigmet ”synkrona” aspekt —, dels ett historiskt utvecklingsperspektiv — paradigmet ”diakrona” aspekt.

Brante sammanfattar det väsentligaste av den *synkrona aspekten* i tre punkter:

— Varje ny vetenskaplig generation inom de ’mogna’ vetenskaperna ’föds in i’ ett historiskt givet komplex av teorier, metoder, problemställningar och godtagna regler för vad som utgör en lösning av problem. Det finns vissa ’förutbestämda’ utgångspunkter för varje vetenskaplig generation och varje vetenskapsman.

— På det samhälleliga planet motsvaras detta av ett forskarsamhälle, dvs en grupp av vetenskapsmän som alla arbetar utifrån samma utgångspunkter. I det vetenskapliga samhället finns det utvecklat en rad sociala normer och värden, kommunikationsmönster etc, som reglerar den individuella vetenskapsmannens beteende och sätt att närma sig forskningen.

— Forskarnas position i dessa teoretiska och sociala nätverk strukturerar även deras perception: forskarna inom en given vetenskap ser, uppfattar och tänker sitt ämne och världen på ett specifikt sätt” (s 24).

Paradigmbegreppet är enligt Brante primärt ett:

”...systembegrepp, som implicerar att delarna interagerar och tillsammans formar en helhet” (s 25).

Inom detta ”system” urskiljer han tre nivåer:

- en *teoretisk nivå*, där basenheten är ”strukturerade och institutionaliserade ’kognitiva system’ ” (teoretisk struktur och ideologi, kunskapsobjekt, instrument och metoder),
- en *sociologisk nivå* där basenheten är ”strukturerade och institutionaliserade ’sociala förhållanden’ ” (ideologisk, politisk och ekonomisk struktur),
- en *psykologisk nivå* där basenheten är ”strukturerade och institutio-

naliserade 'subjekt'" (perceptuell struktur, gestalt och biologisk-fysiologisk organism) (s 25–29).

Beträffande den *diakrona* aspekten menar han, i anslutning till Kuhn, att en vetenskaps historiska utveckling kan ses i olika faser — från "förparadigmatisk" via "flerparadigmatisk" till "enparadigmatisk". Inom det (en)paradigmatiska stadiet (motsvarande "normalvetenskap" hos Kuhn, min anmärkning)

"kan emellertid anomalier uppträda, som kan leda till att paradigmet råkar i kris. Man går då åter ner till de filosofiska grundvalarna och alternativa paradigmer börjar framträda. Detta kan leda till en revolution — ett nytt paradigm uppstår och det gamla förkastas." (s 30).

Med hjälp av de synkrona och diakrona aspekterna ställer Brante upp en matris (s 31) som en "ungefärlig helhetsbild" av vad paradigmat teorin enligt honom borde handla om.

Utifrån innehållet i denna matris för han en intressant diskussion med många historiska tillbakablickar. (Brantes resonemang redommenderas i sin helhet. Det ligger dock utanför mitt syfte i detta sammanhang.)

Stig Lindholm för i "Vetenskap, verklighet och paradigm" (1979) en personligt hållen och mycket tankeväckande diskussion om de stora frågorna om verklighetens och kunskapens natur och om olika synsätt på vetenskap. Efter en analys av paradigmbegreppet och debatten kring detta (spec kap 2) kommer han fram till ett eget definitionsförslag:

"Med paradigm menar jag en uppsättning normer och föreställningar som i ett forskarsamfund påverkar forskarnas uppfattning om vad man skall forska på och hur man skall göra det." (s 56).

Frågan *vad* innefattar, enligt Lindholm, vad man överhuvudtaget uppfattar som problem, vilka som är forskningsbara och vad som tillhör den egna disciplinen. Frågan *hur* innefattar aspekter alltifrån övergripande kunskapsteoretiska frågor till konkreta frågor om hur man skall samla in och bearbeta data. (Jag återkommer mera utförligt till Lindholms paradigmbegrepp under "Vetenskapsteori", Del I: Kap 5.)

1.2 Val av eget paradigmbegrepp

Både Törnebohm och Brante visar på viktiga aspekter som är väsentliga att ha med i en analys av paradigmbegreppet. Av de presenterade paradigmdefinitionerna tilltalas jag emellertid allra mest av Lindholms. Dels är hans paradigmbegrepp enkelt och klart. Dels betonar han de, i mitt tycke och för syftet med denna framställning, mycket viktiga grundläggande meta-teoretiska värderingarna.

Kuhns paradigmbegrepp utgick från hur man faktiskt bedriver forskning men implicerar frågor av mer filosofisk natur. Detta framkommer på olika sätt i debatten runt paradigmbegreppet och i de olika distink-

tionsförsöken. Lindholm visar hur paradigmen i grunden rör sig om socialiserade, kulturellt betingade, värderingsfrågor:

”Paradigm implicerar ställningstaganden till frågor av ontologisk, kunskapssteoretisk och värdeteoretisk karaktär.” (s 58).

Lindholm refererar här till ”den filosofiska traditionen” där *ontologi* rör frågor om ”verklighetens sanna natur”, världsbild, människosyn, samhällssyn, *epistemologi* rör frågor om kunskapens ursprung och giltighet och *värdeteori* rör frågor om vad som är ”gott, rätt och skönt”.

Paradigmbegreppet berörde från början ställningstaganden till värderingsfrågor i ett mera snävt vetenskapligt perspektiv men har efterhand börjat användas även i andra sammanhang.

Jag kommer i fortsättningen att utgå från Lindholms definition. Samtidigt vill jag emellertid vidga perspektivet på detta paradigmbegrepp till att omfatta alla de sammanhang där vi har att göra med människor och samhälle, t ex inom undervisning, psykoterapi, social- och mentalvård och politik.

Anledningen till denna utvidgning av begreppet är att jag inte tror att vi som människor har olika grundläggande värderingar när vi forskar och när vi t ex undervisar eller bedriver socialt arbete. *Den grundsyn/förhandsuppfattning vi har kommer att slå igenom och påverka vårt sätt att tänka och handla i samtliga dessa områden.*

2 Världsbild och människosyn

Frågan om människans natur är intimt sammankopplad med frågan om tillvarons natur. Vilken värld är den verkliga? Vilken är människans sanna natur? Går det att erhålla någon kunskap om dessa förhållanden? Detta är frågor som man kan förmoda är lika gamla som människoslaktet.

Redan hos grekerna under antiken och i indisk och kinesisk filosofi under motsvarande tidsperiod kan man urskilja olika riktningar med skilda synsätt i frågor som fortfarande är aktuella:

Vad är alltings orsak eller upphov till? Är allt materiellt eller finns det eventuellt andra dimensioner än dem som vi kan uppfatta med våra sinnen? Är tillvaron statisk eller föränderlig? Är tillvaron sammansatt av delar vilka kan studeras var för sig eller måste tillvaron betraktas och förstås som en helhet? Kan naturen och människan förklaras utifrån studier av "yttre" fenomen som man kan iaktta i det dagliga livet eller måste man också söka efter kunskap genom introspektion "i själens djup"? Är människans och samhällets öde i grunden determinerat — förutbestämt — eller har vi valfrihet och kan vi påverka våra egna och andras liv och det samhälle vi lever i?

Detta är stora och grundläggande existentiella spörsmål till vilka man kan ta personlig ställning men där den definitiva "sanningen" inte slutgiltigt går att "bevisa".

De olika frågorna går in i varandra, men för att få någon form av "ordning i tillvaron" skall jag kort beröra dem under några huvudfrageställningar med små historiska tillbakablickar. (De historiska perspektiven har jag i huvudsak hämtat från Arne Naess: "Filosofiens historie", 1978, del 1 och 2, och jag hänvisar till detta verk för fördjupning.)

2.1 Tillvarons yttersta orsak och natur?

Frågan om tillvarons yttersta orsak och natur kan som jag ser det besvaras på principiellt tre olika sätt. Man kan hävda antingen att tillvaron *har* en yttersta orsak, ett "yttersta upphov", som kan vara av *andlig* eller *materiell* natur, eller att det *inte finns* någon yttersta första orsak, eller att även om det skulle kunna finnas en sådan skulle det vara *lönlöst att spekulera* vidare eftersom man ändå aldrig kan få någon kunskap om detta. Det är ganska märkligt att det ungefär vid samma tid, ca 500 f Kr, både i Indien och Kina och hos grekerna uppstod filosofiska strömningar med likartade motsättningar i dessa frågor.

I *indisk filosofi* hävdade tänkare inom hinduismen (vars tankar bl a finns nedtecknade i de s k Veda-skrifterna) att det finns en yttersta verklighet och orsak — "Brahman" eller "Det Ena" — som är alltings innersta väsen men som är oändlig och bortom alla begrepp och därför är ofattbar för intellektet. Hela tillvaron med "gudar", människor och "materia" är en manifestation av Brahman som s a s förvandlar sig själv till världen. Detta innebär att människan och den yttersta tillvaron är ett. Enligt Veda-filosofin är inte världen i sig någon illusion men däremot vårt sätt att se, mäta och kategorisera den med våra sinnen som uppdelad i en mängd ting, strukturer och händelser. Att med sin totala människa uppleva och inse att allt, inklusive vi själva, ingår och är delar i samma yttersta verklighet, är enligt Veda-filosofin den formen av kunskap vilken leder till frigörelse — "upplysning". Det grundläggande för detta synsätt är alltså att tillvaron uppfattas som en organisk helhet, andlig och materiell "på samma gång" och i ständig förändring och utveckling.

I motsättning till detta synsätt uppkom en filosofi som betecknas som "naturalism" där man påstod att det inte finns något gudomligt eller någon annan princip som "utifrån" eller "inifrån" verkar på tingen. Dessa kan endast förklaras utifrån sig själva, så som de kan beskrivas utifrån våra sinneserfarenheter. En annan riktning som kan kallas "agnosticism" gick ytterligare ett steg och påstod att man överhuvudtaget inte kan veta något om någon yttersta orsak eller om något t ex är gott eller ont.

Buddismen, som uppstod ungefär samtidigt, betonade samma organiska helhetssyn på tillvaron som Veda-filosofin men hävdade i motsats till denna att det inte finns någon yttersta andlig orsak utan att allt utan undantag är "förgängligt". Buddismen (liksom hinduismen) ser medvetandet om alltings helhet och enhet som den yttersta formen av kunskap. Om en människa kan integrera denna medvetenhet med sig själv blir hon en "uppvaknad" och har möjlighet att uppnå "nirvana" — att bli "ett med altet" och därmed befrias från återfödslarnas kretslopp — det fullständiga utslöckandet.

Inom *kinesisk filosofi* framträdde vid motsvarande tid å ena sidan konfucianismen som var en praktiskt orienterad lära inriktad på enkla etiska levnadsregler, och å andra sidan taoismen där Lao Tzu byggde upp sin lära kring begreppet "Tao" — alltings upphov, om vilket inget kan sägas — påminnande om Veda-filosofins "Det Ena". Enligt taoismen befinner sig tillvaron i en ständig dynamisk förändringsprocess genom ett cykliskt växelspel mellan polära motsatser (yin och yang) som samtidigt är dynamiskt förenade med varandra.

I *grekisk filosofi* från 500-talet f Kr och framåt är förhållandet mera komplicerat men även här kan man urskilja några olika synsätt i dessa frågor.

Thales, Anaximander och andra s k naturfilosofer från Miletos (som brukar inleda "filosofins historia") representerade ett tänkande där man

inte skilde mellan religion, filosofi och vetenskap. De såg inte någon skillnad mellan andligt och materiellt, mellan levande och livlöst och kom därför att kallas för "hylozoiker" — "de som tror att materien lever". Så uppfattade t ex Thales alla ting som fyllda av gudar och vatten som alla tings grundmaterial och Anaximander uppfattade tillvaron som en slags andlig organism med en "gudomlig" princip ("ápeiron") som en odödlig, oförgänglig yttersta orsak. Detta tänkande uppvisar klara paralleller till Veda-filosofin och taoismen.

Överensstämmelserna med dessa österländska tanketraditioner är ännu klarare hos Herakleitos som såg tillvaron som en organisk helhet i oupphörlig förändring och utveckling. Enligt Herakleitos uppstår förändringen ur ett dynamiskt växelspel mellan motstridande krafter som alla utgår från en enhet ("lógos") — en världsordningsprincip som rymmer och överskrider alla motsatta krafter.

De miletenska tänkarna och Herakleitos skilde sig emellertid åt i synen på hur man kan nå kunskap om tillvaron. De miletenska naturfilosoferna strävade efter att undvika förklaringar om tillvaron som utgick från religion, mytologi och magi. De höll sig därför i första hand till det som människans i sitt vardagsliv kan iaktta med sina sinnen. Herakleitos (liksom den samtida Pythagoras) var mer positivt inställd till att använda religion, mytologi och "mystik" i kunskapssökandet om tillvarons natur. Herakleitos intar här (som på många andra områden) en särställning när han som den förste filosofen i västerländskt tänkande hävdade att man kan nå en grundläggande förståelse om tillvarons natur genom introspektiva studier i "själens djup".

Den ursprungliga organiska helhetsuppfattningen av tillvaron, där man inte skilde mellan andligt och materiellt, blev ifrågasatt bl a av Parminedes och andra filosofer från den sk eleatiska skolan (ca 500 f Kr). De antog existensen av en gudom eller gudomlig princip som var överordnad människor och den materiella världen. Detta tänkande har efterhand utvecklats till ett *dualistiskt* synsätt — med åtskillnad mellan ande och materia, själ och kropp, subjekt och objekt — som senare kommit att präglade så gott som hela det "västerländska" tänkandet fram till våra dagar.

Med dualismen som gemensam utgångspunkt uppstod efterhand två stora idéströmningar som kan följas framåt i historien.

Den ena huvudströmningen, som jag i fortsättningen kallar den "metafysiska" (benämnes ibland "idealism" i motsats till "materialism"), betonade de "andliga" aspekterna av tillvaron och har i första hand intresserat sig för människans andliga, själsliga och etiska problem. Detta tänkande härrör visserligen delvis från Pythagoras och Herakleitos men fick sitt egentliga upphov i Parminedes (i debatt med Herakleitos). Det utvecklades vidare av Sokrates och Platon och fick genom Aristoteles en systematisk utformning som i sina huvuddrag fått ett enormt inflytande på den västerländska synen på tillvaron, inte minst genom att detta dualistiska synsätt fick den kristna kyrkans stöd. Tillvaron delas upp dels i

den värld vi erfar med våra sinnen, dels i någon form av andlig dimension som är mera "verklig" än den materiella och som är alltings yttersta orsak.

Denna grundsyn har inom västerländsk filosofi förts vidare inom den kristna traditionen av tänkare som Paulus, Augustinus, Thomas av Aquino, Spinoza, Leibniz, Hegel, Schleiermacher (och i viss mån Heidegger även om han verkade vara mycket påverkad av Herakleitos) fram till kristna existentalister som Kirkegaard och Buber, "personalister" som de Mounier, m fl.

De olika filosoferna i denna tradition skiljer sig åt i många viktiga frågor men har gemensamt idén om dualism mellan andligt och materiellt med en andlig, metafysisk, dimension som den grundläggande. För att nå kunskap om verklighetens sanna natur räcker det inte med att studera yttre naturfenomen utan man måste också använda introspektiva studier och upplevelser från religion, mystik etc.

I den metafysiska riktningen har man inte ryggat tillbaka inför de svåra existentiella frågorna om alltings ursprung och natur och meningen med tillvaron och människans existens. Man har i positiv bemärkelse betonat det "mänskliga hos människan" och har varit öppen för att det kan finnas andra dimensioner av verkligheten än de som är direkt iakttagbara.

Genom alliansen med den kristna kyrkan har man däremot, åtminstone i riktningens tidigare historia, ofta agerat som bevarare av rådande religion, samhällssystem och världsbild och har inte sällan, i religionens namn, motarbetat kunskaper som erhållits av mer sekulariserade vetenskapsmän.

Den andra tanketraditionen med dualismen som utgångspunkt kan kallas den "materialistiska". Tidiga förespråkare som Leukippos, Demokritos och sofister som Protagoras (ca 450—400 f Kr) representerade här ett tänkande, som i likhet med de miletenska naturfilosoferna och med paralleller i indisk naturalism, agnosticizm och sofizm i huvudsak koncentrerade sig på de "materiella aspekterna" av tillvaron. Man sökte förklaringar av tillvaron, människan och samhället i naturfenomen — i yttre förhållanden som man kan iaktta med sina sinnen. Några tog helt avstånd från tankar på andliga dimensioner medan andra visserligen inte helt bortsåg från möjligheten av sådana men betraktade kunskapssökande utanför det materiellt observerbara som "meningslösa metafysiska spekulationer". Demokritos (och senare Epikuros) påstod t ex att allt består av odelbara enheter, döda och i sig själva passiva partiklar, materiaens grundläggande byggstenar, s k atomer, som rörde sig i ett absolut tomrum. Dessa partiklar antogs ha existerat i evighet varför det skulle vara meningslöst att i sin tur fråga sig om det kunde finnas "något" som ursprungligen satt dem i rörelse.

Även om alltså inte alla i denna tankeströmning helt avfärdade möjligheten av icke-materiella dimensioner har man det gemensamt att man i själva kunskapssökandet tar avstånd från s k metafysiska förklaringar,

från religion, mystik etc. Man hävdade att kunskap endast kan erhållas via våra sinnen, genom att man studerar och observerar yttre naturfenomen, och strävade därför efter att kunna nå fram till kontrollerbara metoder för observation och förklaring av den materiella världen.

Tillvaron uppfattas enligt detta synsätt som lagbunden och sammanfatt av delar. Genom att bryta ner mer komplexa fenomen i enklare beståndsdelar och studera dessa noggrant kan man sedan med hjälp av kunskaper om delarna förklara tillvarons mer komplexa sammanhang — förenklat uttryckt: som att plocka isär och sätta ihop en jättelik mekanisk maskin.

Detta synsätt har utvecklats i en lång, naturvetenskapligt orienterad tradition av filosofer och vetenskapsmän som Euklides, Arkimedes, Leonardo da Vinci, Kepler, Galilei, Bacon, Descartes, Hobbe, Locke, Newton, Hume, Kant, Comte, Darwin, Russel, Wittgenstein, Carnap m fl fram till våra dagars forskare med sk positivistiskt vetenskapsideal.

Genom betoningen på det yttre och observerbara och genom användningen av matematik, logik och naturvetenskapliga experiment kom människans intellektuella uppfattning av tingen att bli grunden för förklaring av tillvaron, och tänkandet har efterhand blivit alltmer sekulariserat.

Den materialistiska filosofiska traditionen har ofta i positiv bemärkelse karakteriserats av ett fördomsfritt och kritiskt tänkande. Man har utgått från faktiska iakttagelser och har strävat efter att inte uttala sig om något som inte gått att påvisa eller observera. Med stor framgång har man utvecklat kunskaper inom områden som fysik, matematik, biologi, medicin, kemi och teknologi med tillämpningar inom industri, kommunikation, jordbruk, sjukvård etc. I förlängningen är det i hög grad de kunskaper som nåtts inom denna riktning som resulterat i vår höga materiella levnadsstandard inom en mängd områden. Samtidigt har den fragmentariska synen, den ensidigt naturvetenskapliga orienteringen och benägenheten att avfärda sökande efter en yttersta mening med tillvaron och människans existens enligt min mening lett till en mekanistisk och teknokratisk världsbild och människosyn.

Det innebär givetvis många vanskligheter att försöka beskriva många århundradens filosofiska ställningstaganden till frågor om tillvarons natur och ursprung i några få huvudinriktningar. Med de nödvändiga förenklingar i minnet som detta innebär vill jag ändå våga mig på en sammanfattning.

En första och mest grundläggande skillnad i synsätt tycker jag man kan se mellan holistiskt och dualistiskt tänkande.

Den "österländska" tanketradition, som har sina rötter i irdisk Veda-filosofi, kinesisk taoism och zenbuddism samt hos Herakleitos och i viss mån Pythagoras bland antikens greker och inom "mysticism" i såväl öster- som västerland, ser tillvaron utifrån ett *holistiskt perspektiv*. Allt uppfattas som en organisk, dynamisk helhet med enhet och ömsesidighet mellan alla "ting" — ingen åtskillnad råder därför i grunden mellan

andligt och materiellt, mellan kropp och själ, mellan objekt och subjekt eller mellan levande och "livlöst". Hela tillvaron betraktas som ett organiskt system där det råder en ständig ömsesidig påverkan och förändring — en helhet där även människan är integrerad.

Den *dualistiska grundsynen* med åtskillnad mellan ande och materia har däremot alltsedan ca 300-talet f Kr huvudsakligen präglat "västerländskt" tänkande. Materien betraktas som död och skild från människan. Tillvaron uppfattas som uppdelad i en mängd separata element som var för sig kan studeras "utifrån" och sättas samman som en maskin. Detta tänkande har lett till enorma framsteg i kunskaper och påverkansmöjligheter av den materiella världen. Samtidigt har det lett till en fragmentering, såväl i synen på människan själv — uppdelad i t ex kropp, sinne och olika egenskaper — som i synen på människans förhållande till yttrevärlden med åtskillnad mellan subjekt (den som studerar) och objekt (den eller det som studeras).

Inom det dualistiska tänkandet har i sin tur skett en uppdelning i två huvudströmningar:

- *å ena sidan* den riktning jag kallat den "*metafysiska*" och som i huvudsak sysslat med de andliga aspekterna av tillvaron med de existentiella frågorna om Guds existens, meningen med livet och döden, tankens och viljans frihet eller ofrihet etc,
- *å andra sidan* den *materialistiska* tanketradition, som utifrån en lagbunden, mekanistisk och naturvetenskaplig uppfattning av tillvaron huvudsakligen koncentrerat sig på den yttre materiella världen som är möjlig att observera, mäta, experimentera med och kontrollera.

2.2 Tillvaron — statisk eller föränderlig?

Är verkligheten i grunden statisk och oföränderlig eller befinner den sig i en ständig förändring? Hur är i så fall förändring möjlig och hur kan något övergå från att vara något till att vara något annat?

Frågan om *förändringens problem* brukar inom filosofins historia kallas för "de gamles svårighet", och nog är frågan gammal. Redan Thales och de andra naturfilosoferna från Miletos på 600- och 500-talen f Kr sysslade med dessa frågor och efter vad jag kan förstå har varken de eller någon senare presenterat någon definitiv lösning. Jag måste därför hålla med Lindholm i hans påstående: "De gamle har emellertid låtit de unge ärva svårigheten och där är vi" (1979, s 202).

Frågan har många olika aspekter och nivåer, alltifrån om universum som helhet är föränderligt till om samhället går att förändra och om vi människor kan förändra oss i vårt sätt att tänka och handla.

De mest extrema synsätten är å ena sidan att *allt är oföränderligt* och

å andra sidan att *allt är förändring*. Grekerna Parmenides och Herakleitos (ca 500 f Kr) intog i denna fråga helt motsatta ståndpunkter.

Parmenides tänkte sig verkligheten som en enhet och mångfalden som en illusion. I denna verklighet kan det tyckas som om vissa ting eller förhållanden förändras men egentligen sker inte alls någon förändring. Uppfattningen att ett visst tillstånd verkar skilja sig från ett annat är enligt honom en illusion då alla tillstånd i själva verket är desamma.

Herakleitos antar istället att hela tillvaron *är* förändring. (Som jag tidigare beskrivit återfinns liknande tankegångar inom olika former av österländskt tänkande.) Det som verkar vara i stillhet är i själva verket i oupphörlig förändring. Vissa "tillstånd" kan ibland uppfattas som liknande andra tillstånd men är egentligen aldrig desamma. Herakleitos använder liknelsen om en flod — där "allt flyter".

"Det går inte att stiga ner i samma flod två gånger."

"I samma flod både stiger vi ner och stiger inte ner — vi både är och är inte."

Fritt efter Naess (1980) kan dessa uttalanden tolkas enligt följande: Om vi identifierar en flod, t ex Nilen, med själva vattnet så kommer det som vi förra året kallade Nilen inte längre idag att vara samma flod (under förutsättning att allt vattnet förra året under mellantiden har runnit ut i Medelhavet). Men ändå identifierar vi en viss flod som Nilen år efter år. Det kan alltså inte vara själva vattnet som enskilda beståndsdelar (sammansatta vid en viss tidpunkt) som vi kan kalla Nilen, utan vattenflödet *som process*.

Så är det också, enligt Herakleitos, med tillvaron som helhet och med oss människor. Vi existerar, inte som något oföränderligt eller som något med en oföränderlig kärna, utan som en process. På samma sätt som floden är densamma — existerar som "samma flod" år efter år — men hela tiden förnyas och förändras, så existerar också vi människor som urskiljbara helheter samtidigt som vi hela tiden befinner oss i förändring. Vi *är* — i betydelsen process — och *är inte* — i betydelsen något oföränderligt.

Även om man inte (som Parmenides) uppfattar verkligheten som totalt oföränderlig så finns ett vanligt förekommande, icke fullt så extremt resonemang, som också leder till att man ser tillvaron som i grunden statisk. Det är när man visserligen observerar att förändring sker inom en mängd områden — jorden snurrar runt solen, efter vinter kommer vår, samhällen och kulturer upplöses och ersätts av andra och människor kan ibland tänka nya tankar. Alla dessa *förändringar* uppfattas emellertid som *styrda av oföränderliga lagar* som alltid bestått och som alltid kommer att bestå. Dessa lagbundenheter kan ibland vara av mycket komplicerad natur men principen om "linjär kausalitet" (en viss orsak — verkan — struktur) är grundläggande. Dessa tankar går bl a att härleda tillbaka till Thales och Demokritos och till stoikerna (ca 300 f Kr) som tänkte sig en lag som styrde allting — såväl naturen som människors handlingar och själsliv.

Synsättet att *verkligheten är styrd av naturlagar*, så som de t ex be-

skrivits i Euklides geometri, Galileis universum och Newtons fysik, har i stort sett helt dominerat den materialistiska tanketraditionen men också den metafysiska traditionen (även om lagarna här gavs mera andlig dimension — typ Guds plan med skapelsen). Dessa tankegångar har därmed i mycket hög grad *präglat vår uppfattning om tillvaron*, som visserligen föränderlig men med förändringar som sker determinerat, förutbestämda av på förhand givna universella lagar.

Förtroendet för ett givet lagbundet universum har emellertid allvarligt ruckats vid studier bl a inom våra dagars fysik och astronomi. Visserligen kommer (förhoppningsvis) jorden att fortsätta att snurra runt solen och olika årstider följa på varandra under min och läsarens livstid. Sett i ett mycket längre tidsperspektiv är det dock varken så att detta alltid varit sakernas tillstånd eller att detta kommer att fortgå i evighet. (Man kan t ex leka med tanken att det som beskrivits som "The big Bang" vilket, efter vad man tror, lett till att universum för närvarande ständigt utvidgar sig, i nästa stora fas kan innebära att allt återigen samlas till ett centrum — som en av många vågrörelser på universums oändliga hav. . .) Kvantteorin och relativitetsteorin inom atomfysiken har också visat att det vi kallar tid, rum, hastighet, partiklar, vågor, tomrum etc i själva verket är relativa begrepp som bl a är beroende av var och hur vi själva befinner oss och på vilket sätt vi observerar. (För intressant fördjupning se Zukav: "De dansande Wu-Li-mästarna, en översikt över den nya fysiken", 1981, Capra: "Fysikens Tao", 1981, och Naess: "Ekologi, samhälle och livsstil", 1981, särskilt de avsnitt som behandlar "relationism". Se också Lindholm 1980 s 193—198.)

Inom modern atomfysik har man alltså övergivit tilltron till ett evigt lagbundet universum styrt enligt linjär kausalitet. Däremot är det fortfarande många forskare inom samhälls- och beteendevetenskaperna som har en deterministisk samhällssyn och en människosyn som uppfattar vårt beteende som orsakat och styrt enligt lagar liknande dem som var grunden för Newtons fysik. Hur kan det komma sig att samhällsvetenskaperna och psykologin, för att inte tala om psykiatrin, enligt min uppfattning, verkar släpa efter 30—50 år i förhållande till fysiken när det gäller förändring av världsbilden?

Om något förändras hur är i så fall förändring möjlig och hur sker en övergång från ett tillstånd till ett annat?

På frågan om *vad som orsakar förändring hos människor* finns flera olika infallsvinklar.

Inom psykoanalytisk och viss marxistisk teoribildning brukar man betona att det är *insikt* i t ex omedvetna intrapsykiska konflikter eller klassförtryck etc som leder till förändring.

Vissa inlärningsteoretiker, beteendeterapeuter och kommunikationsorienterade psykoterapeuter hävdar tvärtom att det snarare är så att det är *ändring av positioner och beteende*, t ex öppen kommunikation, som i sin tur leder till förändring och att insikten först kommer senare.

Strukturalistiskt orienterade marxister och systemteoretiker anser att

det är förändring av det övergripande systemets strukturer och processer i sig (oavsett innehåll) som leder till förändring av positioner och beteende och att den eventuella insikten först kommer som en följd av dessa förändringar.

Vissa psykoterapeuter, t ex Milton Erikson och Jay Jaley (se litteraturlistan, Appendix "Teorier på interpersonell nivå"), är tveksamma om förändring överhuvudtaget beror på insikt eller medveten handling eller förändring av strukturer. De verkar snarare mena att förändring ofta beror på olika *paradoxala fenomen* där förändringen sker genom att en "agent" utifrån tänker och handlar helt annorlunda än vad som förväntas.

Thomas S Kuhn och andra vetenskapsteoretiker som sysslat med paradigfrågor har visat hur *förändringar i grundläggande meta-teoretiska synsätt* får till följd att man kan se nya mål och medel i sökandet efter kunskap vilket i sin tur ger ny insikt och förändring. Så kan t ex de stora förändringarna i fysikens världsbild ses som orsakade av vetenskapsmän som vågade utmana den rådande verklighetssynen och började studera tillvaron från helt nya premisser. Analogt har lingvistiskt orienterade psykoterapiforskare som Bandler och Grinder betonat en *ny "världsmodell"* med nya valmöjligheter som grund för mänsklig förändring. (Behandlas mera utförligt i Appendix Kap 26.1.4.)

Jag finner det oklokt att förenkla problemet om förändringens natur genom att ensidigt välja ett av dessa synsätt. (För fördjupad introduktion till förändringens problem se Watzlawick, Weakland, Fish: "Förändring", 1978. Se också mitt resonemang under "Målsättning" Del III: Kap 11.)

Ett i mitt tycke fruktbart sätt att se på förändringens problem är att använda ett dialektiskt angreppssätt. *Dialektik* kommer av grekiskans "dialektidé" och "tékne" och betyder egentligen konsten att samtala eller diskutera på ett sådant sätt att olika skäl och motskäl på ett mer eller mindre spetsfundigt sätt ställs mot varandra. Begreppet dialektik har fått en mängd olika betydelser och har använts på olika nivåer och i en mängd olika sammanhang (t ex säger olika vetenskapsteoretiska skolor att de samtliga använder ett dialektiskt förfarande — men, efter vad jag kan förstå, i helt olika betydelser). Dialektik har ibland blivit ett suggestivt modeord för att "antydna något respektabelt, något allmänt, dynamiskt, motsägelsefullt och djupt" för att citera Lindholm (1979, s 98).

Med en from förhoppning att inte falla för samma frestelse skall jag försöka reda ut begreppet med hjälp av några historiska tillbakablickar.

Dialektik som idé kan härledas till taoismen i Kina och till Herakleitos (ca 500 f Kr). "Tao" som enligt Lao Tzu var alltings ursprung och enhet betraktades som uppdelat och (därmed?) materialiserat i en mängd enheter som samtliga var fyllda av motsättningar (i motsatsparet yin och yang). All förändring följer och "skapas" enligt taoismen av grundprincipen att om något drives för långt i ett avseende eller i en riktning så kommer det att mötas av en reaktion åt det andra hållet.

Herakleitos värld av oupphörlig förändring befinner sig samtidigt i ett jämviktstillstånd genom motstridande krafter som balanserar varandra:

”Det som står mot, står med, og av det motstridende fremkommer de skjønneste harmonier.” — ”Menneskene forstår ikke att det som inneholder motsetninger, er i samsvar med seg selv: samvirke (harmonia) av det motstridende, liksom buerammen og strengen. . .” — ”Bortfaller striden, bortfaller kosmos” (citatt ur Naess, 1978, del 1, s 39).

Dialektik i taoismens och Herakleitos betydelse kan ses som en process som existerar såväl i tankens värld som i den totala verkligheten.

Elaten Zenon (ca 450 f Kr) som ofta sätts ”först” i dialektikens historia begränsar däremot, efter vad jag kan förstå, dialektiken till att råda i ”tankens värld”. Han använder sitt berömda exempel med Achilles och sköldpaddan (vilkens försprång Achilles, enligt Zenons logik, aldrig hann ifatt) för att bevisa att begreppen ”mängd” och ”rörelse” innehåller en självmotsägelse — vilket han i sin tur gjorde för att stötta Parmenides lära om verkligheten som oföränderlig. De tidigare nämnda stoikerna med sin syn på tillvaron som helt lagbunden använder också begreppet men i en begränsad betydelse. Dialektik kan hos dem i stort sett jämföras med en logisk och övertygande talekonst.

Vi kan alltså redan här urskilja *olika betydelser av dialektikbegreppet — begränsat till människors sätt att tänka och diskutera — eller som ett synsätt på förändringsprocesser i tillvaron som helhet*. Dialektiska resonemang och synsätt i olika betydelser har bl a förts vidare av tänkare som Protagoras, Sokrates, Platon, Aristoteles, stoikerna, medeltidens skolastiker, Kant, Fichte, Hegel, Marx, Engels, Sartre och Mao-Tse-tung för att ”göra historien kort”.

Synsättet att dialektiken är en process såväl i verkligheten som i tanken fördes framför allt vidare av Hegel i början på 1800-talet. I den ”meta-fysiska” strömningens anda ansåg han att verkligheten (liksom tänkandet) djupast sett var av ideell, andlig, natur. Det ”nya med Hegel” var enligt Liedman (1976):

”dels att han hävdade att man bara kunde komma fram till verklig kunskap via motsägelsefulla påståenden; den ena motsatsen skulle alltså inte elimineras utan A och icke-A skulle smältas samman i ett slags högre kunskapsenhet. Dels påstod han att denna kunskapsprocess speglades i verklighetens utveckling. . .”

. . . ”verklig kunskap — riktiga föreställningar, fungerande teorier — förutsatte att man accepterade och smälte samman teser som motsade varandra” (s 55).

Hegels tankar fördes vidare av Marx och Engels som emellertid tog avstånd från Hegels ”idealism” och istället förde in detta dialektikbegrepp i ett materialistiskt synsätt. I den dialektiska materialismen uppfattas (enligt min tolkning) verkligheten som en dynamisk process som följer ”lagen om motsättningarnas enhet och kamp”. Kvantitativa förändring-

ar kommer vid en viss punkt att "överskrida" i en kvalitativ förändring, som i sin tur ger upphov till en kvantitativ accumulation som återigen leder till en kvalitativ förändring. Av motsättningarna tes och antites bildas en syntes som i nästa steg blir en ny tes — med antites som överskrids i en syntes etc.

Efter vad jag kan förstå omfattar den dialektiska materialismens dialektikbegrepp *både* verkligheten i stort — benämnes "objektiv dialektik" — genom att den gäller i den objektiva sociala och materiella verkligheten, *och* människans sätt att tänka — benämnes "subjektiv dialektik" — genom att den också är kännetecknande för den mänskliga kunskapsprocessen.

Frågan om dialektiska förändringsprocesser omfattar hela verkligheten eller om de skall begränsas till människors sätt att tänka är emellertid fortfarande en aktuell stridsfråga inom olika läger som samtliga säger sig förespråka ett dialektiskt tänkande, t ex mellan olika vetenskapsteoretiska skolor och inom olika falanger inom marxistisk teoribildning. (Se t ex Liedman, 1972, s 97.)

2.3 Människan — determinerad eller fri, passivt objekt eller aktivt subjekt?

På samma sätt som tillvaron som helhet antingen kan betraktas som oföränderlig eller som i förändring men styrd av olika lagar eller som en ständig förändringsprocess, kan man se människan som mer eller mindre statisk och styrd eller föränderlig och fri.

Att utreda de olika filosofiskt historiska sambanden med denna fråga tycker åtminstone jag är mycket komplicerat. En av anledningarna till detta är att många som ser tillvaron som lagbunden, oavsett om man resonerar utifrån materiella eller andliga "naturlagar", samtidigt betonar ett fritt kritiskt tänkande hos människan med ansvar och valmöjligheter. Detta får jag svårt att logiskt förena. Till exempel har frågan om det går att förena idén att Gud har skapat allt och förutbestämt världens och människornas öden med idén om människans valfrihet diskuterats genom historien av filosofer som Descartes, Hobbe, Spinoza, Kant, Kirkegaard m fl utan slutgiltig lösning, efter vad jag kan förstå.

2.3.1 Människan som passivt objekt

Determinism som idé, inte enbart beträffande världsordningen utan i människors tankar och handlingar, uttrycktes klart först av stoikerna (ca 300 f Kr). De tänkte sig en lag som är gemensam för *allt* och som är enhetlig och totalt styrande. Människorna ses enbart som delar (fragment) i denna universella lag.

Detta extrema synsätt är inte kännetecknande för t ex någon vård-

ideologi och jag känner inte till några moderna teoretiska efterföljare (utom möjligen bland vissa biologer som betonar det genetiska arvets totalt styrande funktion för såväl människan som samhället och kulturen i stort). Tankarna kan dock återfinnas inom vissa religiösa uppfattningar och i vissa varianter av astrologi (som ju har en flertusenårig tradition). Oavsett astrologins eventuella värde i sig kan man ju onekligen fundera över det behov av yttre styrning som många människor ändå verkar ha — det finns ju nästan inte en enda veckotidning och snart inte heller någon dagstidning som inte har en astrologisk kommentar till den närmaste framtiden.

Ett deterministiskt synsätt i en annan betydelse är däremot mycket vanligt såväl teoretiskt som i praktiskt vårdarbete och här återfinns två stridande falanger: en som betonar arvet som styrande och en annan som betonar miljön. Även om frågan om *arv* och *miljö* är en så klassisk stridsfråga inom den akademiska psykologin, kom den upp betydligt senare i historien än de andra frågor vi hittills berört.

Sedan Darwin 1859 presenterat sin utvecklingslära uppstod en forskningsinriktning där bl a Francis Galton försökte belägga att *arvet* var den helt avgörande faktorn i utvecklingen av människans intelligensutveckling — en forskningstradition som faktiskt fortfarande är vid liv. Liknande betoning på arvets betydelse har också från ungefär motsvarande tidsperiod varit viktig inom den biologiskt medicinska traditionen. Man försökte diagnostisera människors personliga egenskaper utifrån yttre kroppskaraktäristika i termer som asteniker, pykniker osv. Bland senare efterföljare kan svensken Sjöbring nämnas vars olika personlighetsvariabler (solid, valid etc) fortfarande är i omlopp i den svenska psykiatrins utkanter.

I anslutning till psykiatrin har också en kvalificerad biologiskt medicinsk forskning växt fram som lett till viktiga upptäckter bl a rörande hjärnans neurologi, kemi och fysiologi. Denna forskning har bl a lett till viktiga medicinska behandlingsmetoder med psykofarmaka (även om dessa ofta använts urskilningslöst). Den har också lett till i mitt tycke mera tvivelaktiga behandlingsvarianter som kirurgiska ingrepp (t ex lobotomi) och så kallat elektroterapi (dvs elchocker). Inom den medicinska *sjukdomsmodellen av människan* betonas inte arvet som det enda avgörande, men det är likafullt ett *deterministiskt synsätt* eftersom den "sjuka" människans tankar och beteende anses stå utanför hennes egen kontroll. Hon ses i huvudsak som en biologisk varelse och orsakerna till t ex svår- förklarligt eller aggressivt beteende, missbruk, brottslighet etc skall primärt sökas i ärftliga eller andra biologiska faktorer. Instrument, metoder, språk och kunskaper hämtas från naturvetenskaperna. Människor med olika psykiska problem betraktas som "mentalsjuka". Patienten har ingen del i sin "sjukdom" och kan inte själv påverka situationen eller förstå sin sjukdom. Experten behöver därför inte försöka sätta sig in i patientens tankar och känslor och "inifrån" försöka förstå hur denne upplever sin situation, sig själv och andra, meningen med livet etc. Ex-

perten skall istället förhålla sig objektiv och neutral och skall "utifrån" samla in objektiva mätbara fakta. Den bakomliggande idén är att på en exakt diagnos skall en exakt behandling följa (dvs enligt den medicinska idealmodellen — men sällan i praktiken).

Bortsett från det principiellt riktiga eller felaktiga i att betrakta och diagnostisera människor som "mentalsjuka" får detta vissa innebörder och konsekvenser i vårt samhälle och vår kultur. Det som är utmärkande för "sjukrollen" har bl a beskrivits av Talcott Parsons i "The Social System" (1951). Den sjuke betraktas inte som en självständig, ansvarig individ utan fritas från vanliga samhällliga och sociala förpliktelser. Han förväntas inte bli frisk av sig själv eller genom egen ansträngning utan måste därför tas om hand och behandlas (av andra). Han förväntas betrakta sitt tillstånd som oönskat, dvs han bör ha "sjukdomsinsikt", och har därför moraliska förpliktelser att söka hjälp hos någon lämplig professionell behandlingsexpert.

Åsikten att människan är styrd av arv kritiserats bl a av en inlärningspsykologisk "behavioristisk" inriktning som istället betonade *miljön* som i stort sett helt avgörande. Den amerikanske behavioristen Watson skrev t ex 1913:

"Ge mig ett dussin friska, välskapta spädbarn och min egen speciella värld att uppfostra dem i och jag garanterar att jag kan välja ut var och en slumpmässigt och lära honom att bli den specialist som jag väljer — läkare, advokat, konstnär, företagsledare, ja också tiggare och tjuv, helt oavsett hans anlag, böjelser, förmåga, kallelse och den ras som han tillhör."

Denna extrema behaviorism som i våra dagar är relativt ovanlig, har bl a förts vidare av psykologiforskaren och "beteendemodifikatören" B. F. Skinner. (Se t ex Skinner: "About behaviorism", 1976, och "Beyond freedom and dignity", 1971.)

Detta synsätt är besläktat med tankar som företräddes av John Locke och andra sk brittiska empirister i slutet på 1600-talet, som kan ses som representanter för den filosofiska strömning som jag tidigare kallat den materialistiska.

Empiristerna betonade erfarenhetens betydelse i vetenskapen i en förståelig reaktion mot dåtidens intoleranta och av "falsk djuphet" präglade vetenskap som med religiösa argument hävdade att observationer och mätningar etc var onödiga.

John Locke antog att människans intellekt är "tabula rasa" — som ett oskrivet blad eller en tom tavla — och att ingenting finns i intellektet som inte först passerat våra (yttre) sinnen. Organismen är i sig själv passiv och reagerar först då den blir stimulerad. Människans själsliv är uppbyggt av enkla sinnesintryck som ristas in i vår från början tomma tavla. Det som är externt och synligt är följaktligen det mest fundamentala. "Orsaken" till ett visst beteende står därför att finna utanför organismen (människan). Locke ansåg "molekylära" observerbara smådelar,

t ex vissa reflexer, som mer fundamentala än den "molära" helheten, t ex en människas livsinställning. Inriktningen av intresset på små molekylära enheter ledde till övertygelsen att det råder stora likheter mellan arterna och att mycket av människans beteende därför kan förklaras genom observationer av och experiment med djur.

Betoningen på observationer av små enheter och grundantagandet om "tabula rasa" med idén om extrem extern styrning kom senare att påverka utvecklandet av den sk positivistiska vetenskapstraditionen som har varit det synsätt som dominerat större delen av den anglo-amerikanska psykologin (till vilken man till stor del även kan räkna den svenska). Detta synsätt har främst lett till olika former av stimulus-orienterade teorier om samband mellan stimulus-respons (S—R) och betingade responser (S—BR) med skolbildningen som behaviorism och environmentalism. Eftersom det visat sig så gott som omöjligt att förklara allt mänskligt "beteende" i enbart S—R-termer har man efterhand tvingats ta in "organismen" som en ytterligare förklaringsenhet (S—O—R/BR).

Sammanfattningsvis utgår denna människosyn från det som är externt och observerat och möjligt att sönderdela i små mätbara enheter. Orsaken till människans "beteende" ligger primärt utanför själva människan som i sig betraktas som en passiv organism vilken endast reagerar då den stimuleras utifrån.

Striden mellan arv och miljö (speciellt beträffande intelligensutvecklingen) har böljat fram och tillbaka sedan mitten på 1800-talet. Fortfarande finns olika förespråkare för de olika synsätten som hävdar olika procentuella relationer, t ex 70% arv och 30% miljö eller tvärtom. Frågan är inte enbart av akademiskt intresse utan får också konsekvenser, t ex på utbildningspolitiken. Vid kraftig betoning på arvets betydelse är det ju t ex inte så stor idé att försöka åstadkomma samhällsförändringar genom utbildning. Företrädarna för arv brukar därför sägas ha en mera pessimistisk människosyn och "miljökämparna" en mera optimistisk.

Även om jag senare skall återkomma med mina egna ställningstaganden vill jag ändå ge uttryck för en personlig fundering i detta sammanhang. Det är ju tänkbart att jag missuppfattat vad striden egentligen gäller men som jag ser det är hela frågeställningen felaktig. Jag känner ingen människa som har ett halvt arv eller som kan sägas leva mer eller mindre i miljön. Alla människor har ett arv som i sig är totalt, dvs 100%, och alla lever i en miljö som också är "heltäckande", dvs 100%. Vi existerar varken utan "totalt" arv eller "total" miljö. (Utan arv skulle vi överhuvudtaget inte bli till och utan miljö skulle det gå för oss som med musen i vakuum — vi skulle explodera och förintas.) Frågeställningen är felaktig eftersom man i procentsiffror jämför två dimensioner som ligger på olika nivåer. Att den ena uppfattningen skulle vara mera optimistisk än den andra har jag också svårt att tycka. Båda ger uttryck för en grundsyn på *människan som passiv och styrd utan vare sig frihet eller ansvar*, vilket jag inte kan se som annat än pessimistiskt.

2.3.2 Människan som aktivt subjekt

En helt annan människosyn är den som ser människan som aktiv, förstående och intentionell med valfrihet och ansvar. Människan uppfattas inte enbart som en samling genetiska strukturer eller responser på utifrån kommande stimuli utan hon är själv i grunden "orsaken" till sin aktivitet. Hon är intentionell i betydelsen att hennes känslor, tankar och handlingar betyder något och har en mening och avsikt. Inom de ramar som sätts av hennes biologiska organism och omgivande miljö har hon en frihet att tänka, välja och handla. Hon är därför ansvarig både för sig själv och i sin relation till andra.

Denna människosyn har en mycket gammal (och svårutredd) tradition. Den kan följas alltifrån tidiga tänkare i österländsk religion och filosofi och från greker som Sokrates, Platon och Aristoteles, över kristna tänkare som Augustinus, Thomas av Aquino och Spinoza och filosofer som Kant och Leibniz till kognitiva teoretiker som Brentano, Dewey och Piaget — via filosofer som Husserl, Weber, Dilthey och Windelband till humanister som Allport, Maslow och Rogers, via existencialister som Kirkegaard och Heidegger till Sartre och Laing, via gestaltpsykologer som Wertheimer, Koffka och Köhler fram till Pearls, via symboliska interaktionister som Cooley och Mead till kommunikationsteoretiker som Bateson, Weakland, Ericson och Watzlawick etc.

Psykoanalys, marxism och systemteori hör enligt min uppfattning (dvs så som jag tolkar dem) också hemma inom detta synsätt även om dessa teorier (liksom t ex Piagets kognitiva teori) mera kraftigt betonar påverkan genom relationer och transaktioner med omgivningen i ett "strukturalistiskt perspektiv" (behandlas mera utförligt under "Samhällsyn" Del I: Kap 3.2.2).

Det finns många skillnader mellan dessa olika filosofer och teorier och de kan naturligtvis inte i alla avseenden förenklat dras över en kam. De har dock det gemensamt att de anser att det inte är arvmässiga strukturer eller enstaka sinnesintryck som ensidigt styr oss och att inlärning inte sker genom att enstaka fakta fogas ihop. Människan försöker alltid få ett grepp om sammanhanget och söker förståelse för meningen med en viss situation och med livet som helhet. Människan lever i ett dialektiskt förhållande till sin omgivning — *hon påverkas samtidigt som hon påverkar*. Människan är i sig själv *aktiv* och har en *intention* med sina handlingar. Hon är den förstående, "meningsskapande" varelse som är "ansvarig för sitt varande".

Den österrikiske filosofen Edmund Husserl lade i början av 1900-talet grunden till den moderna *fenomenologin* (som har tillämpats både inom filosofi, biologi, psykologi och psykiatri). Enligt honom uppkommer kunskap genom att sinnet aktivt tolkar den fysiska omvärlden och därigenom ger denna mening och innebörd. Man bör därför försöka analysera människans "Lebenswelt" — hennes upplevelsevärld — dvs världen sådan den ter sig för individen i samspelet mellan den "meningsskapande" funktionen i människans psyke och den yttre världen. Psykiska störning-

ar analyseras utifrån samma grundidé: att individens reaktioner har en viss mening i det "fenomenfält" i vilket han lever. Detta synsätt har vidare utvecklats bl a inom existentialistisk filosofi av t ex Sartre och Laing och i strukturalistiska synsätt som systemteori. Allport, Maslow, Rogers m fl har betonat den "humanistiska människosynens" egenart gentemot deterministiska synsätt som behaviorism och olika "sjukdomsmodeller". Människan uppfattar, tolkar och förstår sin situation på ett personligt sätt och fattar val och beslut om hur hon skall handla utifrån denna insikt. Det är till stor del individens uppfattning och tolkning av innebörden i en situation som avgör hennes handlande. Man måste därför, istället för att undersöka vissa begränsade variabler (som t ex uppdelning av intelligensen i begåvningsfaktorer), sträva efter en helhetssyn på människans upplevelse och tolkning av sin verklighet.

Gemensamt för dessa teorier är synen på människan som tolkande och förstående, att hon söker begripa verkligheten och att hon själv kan ingripa i den med avsiktliga handlingar som har mening och innebörd för individen. Människan går inte att studera som ett objekt, utan hon måste förstås "som subjekt" — i sitt sammanhang, i sin relation till sig själv, till medmänniskor och omvärld, till sitt förflutna, sin nutid och framtid.

Till skillnad från sjukdomsmodellen (som hör hemma under de deterministiska synsätten) leder denna människosyn till vad som kan kallas en *psykosocial* eller *socialpsykologisk modell* för behandlings- och förändringsarbete. I sjukdomsmodellen betonas distansen och skillnaden mellan experten/behandlaren och patienten/klienten. Förhållandet är det motsatta i den socialpsykologiska modellen. De som har problem av olika slag har själva viktiga kunskaper om sin situation och sina problem. De kan själva aktivt medverka till förändring av situationen och till lösningen på problemen. Det är därför viktigt att sträva efter att utveckla metoder, språk och kunskaper med vars hjälp man kan förstå "problem-bäraren"/"intressenten" (= människan) utifrån hans eget perspektiv.

Man måste då ta hänsyn till en mängd faktorer på olika nivåer: hans sätt att uppleva sin verklighet, hans relationer till familj och andra människor samt hans ekonomiska, politiska, sociala och kulturella situation. Den som arbetar i enlighet med den psykosociala modellen strävar därför inte efter att undersöka och observera objektivt och neutralt "utifrån" och kan inte, genom att ensidigt använda sk hårddata, befinna sig "utanför" behandlingssituationen. Man blir som person själv ett "behandlingsinstrument" i en situation där man *strävar efter att mötas som subjekt till subjekt*. Perspektivet kan kallas "inifrånhet" (även om det också behövs fasor av distans och överblick) och innebär bl a att man inte primärt strävar efter mätbara fakta. Man söker istället förstå den innebörd och mening, som den enskilda människan lägger i sina psykiska symptom och sätta in hennes situation i ett sammanhang och helhetsperspektiv.

Det blir därför viktigt att forskaren/behandlaren/socialarbetaren för

sig själv klargör sin människosyn och vilka värderingar och perspektiv han har. Självreflexion blir m a o nödvändigt när man som deltagare inifrån försöker förstå en person och ett sammanhang. *Psykiska problem* och andra former av *avvikelse* betraktas inte som psykiska sjukdomar utan som *livsproblem på en mängd nivåer*. Den som har problem kommer därmed ifrån patientrollen och slipper bli utpekad och stigmatiserad som sjuk, galen etc.

Åtgärderna sker inte enligt formeln "exakt diagnos — exakt behandling" utan innebär snarare hjälp till att själv och tillsammans med andra kunna analysera och lösa sina problem. Förändringsarbetet utgår från "problembärandens" eget perspektiv och i möjligaste mån i hans egen miljö. Detta leder till att en lång rad människor, familjen, vänner och grannar etc och olika yrkeskategorier inom vårdområden, skola och arbetsliv, kan delta i förändringsarbetet. Att detta arbete inte längre förbehålles en viss expertkategori innebär naturligtvis inte att det inte behövs välutbildade människor inom speciella områden. (Arbetsförmedlaren kan inte internmedicin, medicinaren kan inte arbetsförmedling och ingen av dem kan psykoterapi. . .) "Experterna" måste emellertid, jämfört med den traditionella distanserade expertrollen, utgå från ett nytt förhållningssätt i sin relation till den som har problem och istället bygga på analys och åtgärder i dialog och samarbete med denne. (Se vidare i litteraturlistan under Del I "Världsbild och människosyn".)

Det socialpsykologiska synsättet innebär givetvis inte att man tar avstånd från arvets eller miljöns betydelse men man ser alltså inte människan som determinerad av dessa faktorer. Människans tankar, känslor och handlingar ses istället som uttryck för ett dialektiskt samspel mellan den biologiska organismen, den omgivande miljön och individens egen aktivitet och intention.

2.3.3 En grundläggande skillnad i synsätt

Den stora skiljelinjen i människosyn går alltså inte mellan arv och miljö utan beror på om man ser människan som determinerad och passiv eller aktiv och fri — uttryckt i andra termer: om man ser människan som objekt eller subjekt.

Subjektsynen innebär att man ser människan som någon som kan tänka, känna och handla "i första person", som kan förstå andra subjekt och som kan observera och förklara objekt eller s k "tillfälligt objektifierade" subjekt.

Objektsynen innebär att man betraktar människor som något som saknar denna förmåga, dvs på samma sätt som vi brukar betrakta "de döda tingen" — ett synsätt som leder till att människan "förtingligas".

Subjektsynen innebär alltså inte att man aldrig kan eller bör "tillfälligt objektifiera" andra människor. I dialog mellan människor, t ex i en psykoterapi, händer det att man ibland inte längre förstår varandra. Det kan då vara nödvändigt att i ett övergångsskede tillfälligt objektifiera

den andra människan och försöka förklara hennes tankar eller handlingar med hjälp av en teori. Denna tillfälliga objektifiering, med försök till förklaring, är emellertid inget mål i sig. Den är ett medel att via "omvägen" över en teoretisk förklaring nå ökad förståelse och därmed kunna återupprätta dialogen och samarbetet.

Den viktiga skillnaden ligger alltså i *hur man i grunden ser på människor*:

- som subjekt — och därför primärt, som subjekt till subjekt, söker förståelse för hennes intentioner, handlingar, syn på sig själv och andra etc eller
- som objekt — och därför primärt, från en "utanförstående" position, söker en kausal förklaring av hennes beteende, helst uttryckt i något lagbundet orsakssamband och gärna i termer av fysik och kemi.

Att betrakta människor som subjekt eller objekt får givetvis direkta effekter på hur man förhåller sig till andra människor och får mycket viktiga konsekvenser både i behandlings- och förändringsarbete, utbildning och forskning. (För en trevlig skildring av effekter av dessa olika synsätt rekommenderas Bo Larsons något ironiska exempel med en stenkastande man i "Rapport från en barnavårdsbyrå", 1973, s 24—28.)

2.4 Världsbild och människosyn — eget ställningstagande

Min uppfattning om tillvaron och människan sammanfaller varken med den "materialistiska" eller den "metafysiska" filosofiska traditionen inom det "västerländska" tänkandet. Anledningen till detta är att jag inte tror att vare sig tillvaron som helhet, människosläktet eller den enskilda människan, enligt det dualistiska synsätt som präglat dessa båda tanke-traditioner, kan splittras upp i andligt kontra materiellt, levande kontra livlöst etc. Jag tror inte heller att den ena av dessa dimensioner är "mera verklig" eller ursprunglig än den andra.

Den materiella världen kan inte, som jag ser det, uppfattas som en gigantisk mekanisk maskin hopfogad av en mängd livlösa delar mellan vilka det råder lineär kausalitet — mekaniska orsak/verkan-samband. Jag tror inte heller att människan kan splittras upp i kropp och själ eller att människan i sitt förhållande till "den övriga" verkligheten kan ha en subjekt/objekt-relation, dvs att hon som ett isolerat ego "utifrån" kan betrakta den omgivande "ytter"-världen som t ex den förment "objektive" forskaren vilken tänker sig kunna göra observationer och beskrivningar av verkligheten som är oberoende av honom själv.

Sammanfattningsvis vänder jag mig alltså mot dualismens fragmentariska, mekanistiska och lineärt kausala lagbundna uppfattning av tillvaron och människan som hittills präglat den traditionella västerländska världsbilden och vetenskapen.

Mitt eget synsätt överensstämmer snarare med den holistiska världsbild, med ursprung från Veda-filosofi, taoism och zenbuddism och från Herakleitos och i viss mån Pythagoras bland antikens greker, som jag karakteriserat som "österländskt" tänkande. Detta är egentligen en grov förenkling eftersom holism i vid bemärkelse har varit kännetecknande för s k "mystik" inom en rad olika världsåskådningar inklusive den judisk/kristna traditionen. Ett holistiskt perspektiv återfinns också i den generella systemteorin (vilken jag behandlar mera utförligt under "Samhällssyn" i Del I: Kap 3).

Enligt detta holistiska synsätt uppfattas tillvaron som en dynamisk helhet — som ett organiskt system där även människan integreras och där helheten och alla ingående "element" genom ömsesidiga dialektiska påverkansprocesser befinner sig i en ständig förändring och utveckling. Det holistiska perspektivet kan också uttryckas så att "tillvaron är en hierarki av organiserade helheter" (för att citera Bertalanffy i förordet, s XXI, till den brittiska upplagan av "General System Theory", 1971).

I ett sådant holistiskt perspektiv blir dualismens åtskillnad mellan andligt och materiellt, levande och livlöst, kropp och själ, subjekt och objekt en illusion. Tillvaron ses istället som en helhet — andlig och materiell på samma gång. Vi och världen utgör en enhet och människan är samtidigt både ande, själ och kropp. Någon åtskillnad mellan subjekt och objekt finns inte eftersom vi samtidigt påverkar och påverkas och därmed är delaktiga i det som vi studerar. Vi kan därför inte som isolerade egon "utifrån" och "objektivt" studera vare sig oss själva, andra människor eller den s k omvärlden.

Att jag omfattar detta holistiska synsätt innebär emellertid varken att jag tror att all kunskap är subjektiv i betydelsen helt relativ eller att jag vill avfärda de vägar i sökandet efter kunskap som utvecklats inom de "materialistiska" och "metafysiska" traditionerna. Däremot innebär det att jag uppfattar ett ensidigt val av något av dessa perspektiv som en förenkling av verkligheten.

I filosofins historia har man för den tradition som jag med delvis anorlunda betydelse kallat den "metafysiska" ofta använt beteckningen "idealism" (i motsats till materialism). Jag är alltså inte idealist i den bemärkelsen att jag avfärdar den materiella världen som skenbar eller enbart som en återspeglning av en mera verklig andlig värld t ex enligt Platons uppdelning i idévärld och sinnevärld. Snarare är det så att jag inte tror att tillvarons yttersta orsak och natur enbart är materiell och att kunskap om denna endast kan nås via våra sinnesintryck genom observation av yttre naturfenomen.

De vittnesbörd som lämnats av människor som genom alla tider och kulturer i filosofi, konst, religion, mystik etc har sökt svar på de stora existentiella livsgåtorna, tillsammans med egna personliga upplevelser från bön, meditation, mystik, parapsykologi och psykoterapi, gör att jag är övertygad om att det finns andra dimensioner av tillvaron än de som man (även med ytterligare förfinade tekniker) s a s kan se och ta på. (Se

litteraturlistan under Del I "Världsbild och människosyn".)

Den världsbild som människor haft har förändrats och utvidgats genom historiens gång. Det som ansetts som "sanning" under en viss period har senare antingen förkastats eller kunnat inlemmas i en utvidgad och fördjupad förståelse. Efter de upptäckter och erfarenheter som bl a gjorts inom fysiken efter Einstein tror jag att man (som Lindholm 1979) kan påstå att "den ontologiska materialismen som princip är förlegad". Jag kan emellertid inte tro att "Einsteins universum" är den slutgiltiga sanningen (vilket för övrigt Einstein själv var den förste att framhålla) liksom inte heller Platons, Aristoteles, Galileis och Newtons världsbilder förblivit evigt sanna. Snarare tror jag att vår nuvarande världsbild kommer att utvidgas och förändras i ett allt snabbare tempo i framtiden. Att i detta sammanhang skära av de möjligheter till fördjupad förståelse som erbjuds inom de dimensioner som fått samlingsbeteckningarna "metafysik" eller "mystik" anser jag inte bara är oklokt utan på sikt också omöjligt. Som jag tidigare påpekat betyder inte detta att jag vill avfärda de försök att förklara tillvaron genom observationer, experiment etc enligt de riktlinjer som varit rådande inom den materialistiska traditionen. — Man kan ju bara försöka tänka sig hur vår värld och världsuppfattning skulle sett ut om inte denna forskning och tekniska utveckling hade funnits.

Enligt min uppfattning är egentligen polariseringen mellan materialism och metafysik konstlad. I ett holistiskt synsätt rör det sig snarare om olika perspektiv på samma verklighet. Det finns därför inte någon motsättning i en världsbild som rymmer båda dessa dimensioner.

Utifrån ett dualistiskt synsätt går det naturligtvis inte att kompromissa beträffande frågan om tillvaron ytterst är andlig eller materiell.

I en holistisk grundsyn, utifrån en uppfattning om alltings enhet och helhet, ser jag däremot ingen motsättning i att man *i sitt kunskapssökande både* kan söka nå kunskap i de existentiella frågorna om Guds existens och tillvarons mening etc (med hjälp av introspektion, meditation, kontemplation osv inom områden som religion, mystik, psykoterapi, parapsykologi osv) *och* samtidigt kan försöka utvidga sin kunskap om den "materiella världen" (med hjälp av naturvetenskapliga observationer, experiment, logik, matematik, statistik etc).

Tillämpad på de båda västerländska tanketraditionerna kan min inställning sammanfattas som ett både-och-perspektiv. *Ett materialistiskt kunskapssökande och en öppenhet inför metafysiska dimensioner kan både komplettera och berika varandra.*

Striden mellan den materialistiska och den metafysiska traditionen har inom västerländsk filosofi pågått genom historiens gång och är fortfarande mycket aktuell (som vi skall se i Kap 5 om vetenskapsteori). I vissa historiska perioder har säkert den ena riktningen verkat hämmande på den andra och tvärtom. Sett i ett längre perspektiv tror jag emellertid att den utvidgning och fördjupning som skett av vår världsbild i hög grad har varit ett resultat just av denna debatt.

Något som däremot i mycket mindre utsträckning har debatterats är de olika grundsyner som här förenklat betecknats som "österländskt" och "västerländskt" tänkande. En viktig anledning till detta är förmodligen att det holistiska perspektivet, bl a genom sitt samband med österländsk religion och mystik, har varit så främmande för vårt dualistiska synsätt att det redan på förhand har förkastats och avfärdats som "flummigt och världsfrånvänt".

Det är därför mycket tankeväckande att en rad framstående atomfysiker och ekologiskt och systemteoretiskt orienterade filosofer och vetenskapsmän har börjat ifrågasätta det dualistiska synsättets fragmentariska, statiska, lagbundna och mekaniska världsbild som tidigare dominerat inom naturvetenskapen. Istället förespråkar man en världsbild där tillvaron uppfattas som en dynamisk organisk helhet i oupphörlig förändring inom vilken "allt påverkar allt" — en världsbild som alltså i mycket överensstämmer med den "österländska" holistiska uppfattningen av tillvaron.

Det är särskilt intressant att dessa nya tankar kommer från fysiken, alltså just det område som i mycket varit ledande och stilbildande inom den materialistiska tanketraditionen och där den naturvetenskapliga teori- och metodutvecklingen har nått sin högsta förfining i precision, logik, sofistikerade experiment och matematisk bearbetning t ex med hjälp av avancerad datateknik etc. Det verkar vara så, att man vid tillämpningen av detta synsätt "till sin yttersta spets" har nått ett stadium där den tidigare världsbilden inte längre stämmer överens med de resultat och det tänkande som krävs för att t ex kvantteorin, relativitetsteorin och Bohrs komplementaritetstes (att ljuset kan vara både partiklar och vågor "samtidigt") skall kunna förstås.

Några citat av berömda fysiker hämtade ur Capras "Fysikens Tao" (1981) får belysa dessa samband:

"Världen framträder alltså som en komplicerad väv av skeenden, där olika slags samband alternerar eller delvis täcker varandra eller kombineras och därmed avgör helhetens struktur." (Heisenberg s 125.)
... "Dessutom förändrar mätningen elektronens tillstånd. Universum kommer aldrig att bli sig riktigt likt igen. För att beskriva det som hänt måste man stryka över det gamla ordet 'observatör' och ersätta det med det nya ordet 'deltagare'. På något egendomligt sätt är universum ett deltagande universum." (Wheeler s 126.)

"För att få en parallell till atomteorins lärdom . . . (måste vi vända oss) till de slags kunskapsteoretiska problem som tänkare som Buddha och Lao Tzu redan konfronterats med då de försökte samordna vår ställning som åskådare och aktörer i tillvarons stora drama." (Bohr s 18.)

För utvidgat resonemang se Zukav: "De dansande Wu-Li-mästarna, en översikt över den nya fysiken" (1981), Capra: "Fysikens Tao" (1981), Bertalanffy: "General System Theory" (1971), Andreas & Kilian: "Den fantastiska vetenskapen" (1977), Pirzig: "Zen och konsten att sköta en motorcykel" (1981), Naess: "Ekologi, samhälle och livsstil" (1981), (se

litteraturlistan under Del I "Världsbild och människosyn"). En fördjupad introduktion till den nya fysiken ges i Kastler "Denna underliga materia" (1981).

När det gäller frågan om tillvaron är statisk eller föränderlig har jag ett synsätt som närmast överensstämmer med Herakleitos värld av oupphörlig förändring. *Såväl tillvaron som helhet som vi människor är till — i betydelsen process — som en aktiv, dynamisk organism, vilken befinner sig i ständig förändring och utveckling.*

I filosofins historia har man ställt frågan om tillvaron, "varat", har en struktur som är given en gång för alla eller om "varat" förändras och/eller växer. Om det senare skulle vara fallet har man tänkt sig att detta kunde gå till på två möjliga sätt: antingen att utvecklingen sker på ett orsaksstyrt och lagbundet och därmed principiellt förutsägbart sätt eller att utvecklingen sker slumpmässigt.

Min syn på tillvaron — som en kontinuerlig dialektisk utvecklingsprocess — innebär ett avståndstagande både från ett statiskt synsätt och från uppfattningen att tillvaron visserligen förändras men enligt determinerande "naturlagar". Som jag ser det är emellertid inte en slumpmässig utveckling det enda återstående alternativet. Det är varken några eviga lagar eller slumpen som styr tillvarons utveckling och förändring. Anledningen till detta är att jag tror att det råder dialektiska processer inte enbart i människans tankeliv utan också i människors sociala förhållanden och i tillvaron som helhet — ett synsätt som närmast överensstämmer med tänkandet i taoismen, hos Herakleitos, hos Hegel och Marx (enligt min tolkning) och som också får stöd hos nutida atomfysiker och ekologiskt orienterade filosofer och vetenskapsmän.

Den ständiga utvecklingen och förändringen på alla nivåer sker genom ett oupphörligt dialektiskt samspel — ett ömsesidigt påverkansförhållande — mellan samtliga aspekter av tillvaron.

Detta synsätt leder, som jag ser det, till två mycket viktiga slutsatser:

- Tillvaron måste betraktas som en organisk *helhet* som genom de dialektiska processerna är *mer än summan av de ingående delarna*. Vid studier av olika delar och aspekterna av tillvaron måste man därför alltid sträva efter förståelse i relation till helhetsperspektivet.
- Samtidigt som *människan påverkas* av tillvaron — av sin fysiska, sociala och kulturella omgivning — så kan hon *själv påverka* — både sitt eget och andra liv och det samhälle hon lever i. Hon kommer därför i förlängningen att principiellt (även om det kan synas ytterst marginellt) påverka tillvaron som helhet. Vi skapar vår verklighet samtidigt som vi skapas av denna verklighet. Vi är därför ansvariga för våra liv, våra tankar och handlingar, både i ett personligt och i ett vidare politiskt och ekologiskt perspektiv.

Lindholm (1979) tar i anslutning till ett resonemang om dialektik upp vissa tankar som också slagit mig då jag funderat över dessa frågor.

Även om idéer om "verklighetens dialektik" har uttryckts av filosofer

som Hegel och Marx tror jag att detta sätt att uppfatta vår tillvaro generellt sett är mycket främmande för vårt västerländska sätt att tänka. I österländsk religion och mystik är däremot tankar om tillvaron som dialektisk process i ständig dynamisk förändring mycket mer accepterade. Om hela tillvaron t ex enligt taoismens grundidé består av enheter som samtliga innehåller motsättningar så innebär detta (bland annat) att det blir omöjligt att dela in och klassificera människor och ting på vårt västerländska sätt (i bra kontra dålig, ond, kontra god osv) eftersom allt samtidigt utgör en enhet och helhet. Det blir s a s svårt att klassificera någon eller något som "samtidigt" är både "bra/dålig", "ond/god" och "andlig/materiell". Om man bl a som följd av detta tänkande uppfattar svårigheter som "naturliga" motsättningar snarare än som avgränsade problem, så kan man inte lösa en sådan motsättning genom att enbart ändra på en del av sammanhanget (att s a s försöka lösa det avgränsande problemet). Hela sammanhanget måste förändras på ett kvalitativt sätt.

Liknande tankegångar återkommer också inom ekologisk filosofi och inom systemteori som betonar överskridande kvalitativa förändringar av hela systemet — av processerna — snarare än delarna/sakinnehållet — förändringar som överskrider systemets nuvarande strukturer och sätt att fungera. (Se vidare "Dialektiskt systemperspektiv" under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.2.)

Den *människosyn* man omfattar sammanhänger med ens världsbild. Min syn på människan är i mycket analog med min syn på hela tillvaron. Jag uppfattar människan som en *dynamisk helhet i ständig förändring och utveckling* genom dialektiska processer på en mängd nivåer där inte heller "metafysiska dimensioner" kan uteslutas. Detta innebär att jag tar avstånd från ett statiskt och ensidigt materiellt synsätt, från determinism i olika varianter och från objektifierande synsätt som t ex sjukdomsmodellens syn på avvikelser i termer av "mentalsjukdom".

I överensstämmelse med den människosyn som jag tidigare utifrån olika perspektiv benämnt som *humanistisk, socialpsykologisk* och *subjekt-syn* ser jag *människan som aktiv, intentionell och ansvarig med valfrihet inom vissa ramar*. Människan är inte passiv och styrd av arv eller inkommande stimuli utan är i grunden aktiv. Hennes tankar, känslor och handlingar har mening och betydelse både för henne själv och i relation till andra — även i de fall där intentionerna inte ens är medvetna för henne själv. Människan söker tolka och förstå meningen och innebörden med sitt liv utifrån en helhetsuppfattning om såväl tillvaron som sig själv. Utifrån sin upplevelsevärld har hon möjlighet att välja, fatta beslut och handla avsiktligt. Människans valmöjligheter begränsas givetvis av de ramar som utgörs av den biologiska organismen och den omgivande miljön. I det dialektiska samspel i vilket människan lever — mellan sin egen världsbild, intention och aktivitet och den biologiska organismen och den omgivande miljön — tror jag emellertid att hon har valfrihet, både i tanke och handling. Hon är därför ansvarig för sitt liv, för det hon tän-

ker, känner och gör, i relation till sig själv, till medmänniskor och omvärld. Människan kan nå insikt och medvetenhet om sin situation och hon kan medvetet handla utifrån denna insikt för att förändra sina livsvillkor.

Jag instämmer i den "psykosociala" modellens synsätt att psykiska problem och andra former av avvikelse inte skall ses som "psykisk sjukdom" utan som livsproblem vilka återfinns både på individ-, grupp- och samhällsnivå. Dessa problem måste analyseras och åtgärdas i samarbete och dialog med de utslagna människorna — i en relation där man möts som subjekt till subjekt.

Denna människosyn innebär att människan måste *förstås i sitt sammanhang* — i sitt förhållande till sig själv, till andra människor och till den materiella och kulturella situation hon lever i. Hon måste sättas in *i ett historiskt dialektiskt perspektiv* — till sitt förflutna, sin nutid och sin framtid. Människan kan varken betraktas eller studeras som passivt objekt — som ett naturföremål. Hon måste istället förstås "*inifrån*" — i relation till sin världsbild och uppfattning av sig själv, andra och omvärlden och i sina intentioner — den mening och avsikt som hon lägger i sina tankar, känslor och handlingar.

3 Samhällssyn

Begreppet samhällssyn innefattar en rad frågeställningar till hur man ser på samhället, dess uppbyggnad, funktion och historiska utveckling: Hur ser relationen mellan individ och samhälle ut? Hur påverkar samhället individen? Kan också individen påverka samhället? Är samhället i grunden harmoniskt, t ex följande vissa (natur-)lagar eller återspeglade någon form av gudomlig plan, eller är samhällets funktion och utveckling ett resultat av konflikter där människan är påverkare och medskapare? Vilken betydelse har de materiella förutsättningarna och produktionsprocessernas utformning på samhällets ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer? Kan samhällsförändringar ske genom kompromisser, förhandlingar och samförståndslösningar eller måste de ske genom konflikter, klasskamp och revolution? Finns något idealt samhälle och hur skulle detta i så fall se ut? etc.

Idéer om samhället kan, liksom när det gäller frågorna om världsbild och människosyn, spåras långt tillbaka i historien t ex till Sokrates, Platon och Aristoteles bland antikens greker. Jag finner emellertid inte dessa historiska samband lika relevanta för hur man idag ser på samhället som fallet är beträffande de ontologiska och kunskapsteoretiska frågor om tillvaron och människan som jag behandlade i föregående kapitel.

De frågor rörande samhället som har att göra med uppkomsten av våra dagars sociala problem, utslagning och avvikelser, har givetvis en lång förhistoria men sammanhänger i första hand med industrisamhällets framväxt under de sista hundra åren.

Det finns idag många olika vetenskaper som ur olika aspekter studerar samhällets strukturer och processer och som därför brukar betecknas som samhällsvetenskaper. Hit räknas t ex statsvetenskap, sociologi, rättssociologi, socialantropologi, ekonomisk och politisk historia, nationalekonomi, socialpolitik, kulturgeografi, antropologi, socialpsykologi, ekologisk biologi, arbetsvetenskap, företagsekonomi etc. Samhället behandlas också i till samhällsvetenskaperna angränsande områden som filosofi, vetenskapsteori, religionsvetenskap, pedagogik, psykologi, juridik, socialmedicin, psykiatri, epistemologi etc. Inom samtliga dessa vetenskaper finns i sin tur som bekant många olika teorier och modeller. Denna uppräknade säger en hel del om hur stort och komplicerat detta område är och det är omöjligt att göra en rättvis sammanfattning i denna genomgång av mina meta-teoretiska synsätt.

Efter en mycket kortfattad beskrivning av industrisamhällets framväxt och effekter väljer jag därför, i mitt betraktande av samhället att, ur de många olika tänkbara perspektiven, begränsa mig till ett synsätt

— ett dialektiskt systemperspektiv — som jag tycker är användbart i relation till socialt arbete.

3.1 Industrisamhällets utveckling och effekter

Efter vad man tror sig veta är det ca 8 000—10 000 år sedan människan lärde sig att bruka jorden och hålla sig med husdjur. Hon övergick därmed från ett liv som kringströvande jägare och samlare till ett mera bofast leverne. För ca 6 000 år sedan skedde framväxten av de första städerna, s k köpstäder för handel, sjöfart, hantverk etc (även om fasta boplatser liknande byar och städer kan återfinnas flera tusen år tidigare). En gradvis förändring av människornas levnadsförhållanden ägde rum de följande årtusendena — över slav-, feodala och borgerliga samhällsformationer — bl a genom utveckling av jordbruk, hantverk, sjöfart, handel, teknik, skrivkonst, boktryckarkonst, sjukvård, verktygs- och vapentillverkning osv och genom forskning och utbildning inom en mängd områden. För intressant genomgång, i ett huvudsakligen marxistiskt perspektiv, av denna utveckling relaterad till människors sätt att tänka, se Ambjörnsson och Elzinga: "Tradition och revolution — Huvuddrag i det europeiska tänkandets historia" (1968).

Verkligt genomgripande förändringar i människornas tidigare sätt att leva och bilda samhällen skedde emellertid inte förrän genom den begynnande industrialiseringsprocessen under de senaste 200 åren — en utveckling som på gott och ont accelererat i en allt snabbare förändring av samhället och av människors levnadsförhållanden på i stort sett alla områden och nivåer. (För tankeväckande "tidtabell" från "the big bang" till våra dagar, se Swedner, 1980, s 31—34.)

Mycket kortfattat och förenklat kan *industrisamhällets utveckling och konsekvenser* beskrivas enligt följande:

Industrialiseringen sammanhänger med upptäckter och utveckling inom naturvetenskap och teknik, vilka gjorde det möjligt att effektivt, rationellt och till proportionellt lägre kostnad än tidigare kunna producera varor och produkter i storskalig fabriksdrift. Detta skedde genom att maskiner och arbetare kunde specialiseras och avgränsas till att utföra var sin del i en komplicerad sammanhängande produktionskedja fram till färdig slutprodukt. Inom produktionen har en enorm utveckling ägt rum från den första tidens mera enkla masstillverkning av kläder, hushålls- och förbrukningsartiklar till våra dagars avancerade processer inom t ex bioteknik, kärnkraftsteknologi, mikroelektronik, datateknik och specialiserad verkstads- och kemisk-teknisk industri med produktion av allt från t ex mediciner, bilar, kommunikationssystem, datorer, rymdlaboratorier osv till atombomber.

Industrialiseringen hänger också intimt samman med en strävan efter

ekonomisk och materiell tillväxt — både för samhället, företagen och den enskilde kapitalägaren. Detta har medfört en satsning på storskalighet, mekanisering och automation i en strävan att effektivisera och rationalisera arbetet så att allt mer kan produceras per arbetare/maskin/ tidsenhet och insatt kapital. Med fabriksdriften, storskaligheten etc följde krav på tillgång till "arbetskraft" vilket lett till en kraftig urbanisering av de industrialiserade samhällena. Arbetskraften måste vara lätttröglig och flyttbar för att anpassas till industrins behov och strukturförändringar.

Effektiviseringen och rationaliseringen har inneburit att arbetet fram till färdig produkt har delats upp i ett antal olika "arbetsmoment" och att arbetet fördelats på ett antal olika specialfunktioner. Detta har bl a medfört att utbildningsväsendet efterhand anpassats till att sortera ut och utbilda olika specialistfunktioner.

Med industrialismen följer behov av råvaror inom en mängd områden. Detta har lett till en ökad och effektiviserad utvinning av råvaror inom de industrialiserade länderna men har framförallt fått som konsekvens en ökad klyfta mellan, proportionellt sett, allt rikare industriländer och allt fattigare utvecklingsländer eftersom de senare fått fungera som leverantörer av billiga råvaror vilket också begränsat deras möjligheter att bygga upp en inhemskt ägd industriell produktion.

Kraven på tillväxt, vinstmaximering, riskspridning och tillgång till billiga råvaror och "billig arbetskraft" har medfört att såväl kapitalbildning som produktion har blivit alltmer koncentrerad och internationell och att produktionen förläggs till allt större företagskomplex — konglomerat, multinationella företag etc. Vinstmaximeringsprincipens strävan att göra produktionen så effektiv, rationell och "billig" som möjligt hänger både ihop med kapitalägarnas behov av att få avsättning på investerat, "riskvilligt" kapital, med konkurrensen mellan olika företag och koncerner (de s k "fria" marknadskrafterna) och med behovet att få ett ekonomiskt överskott till nyinvesteringar, forskning och produktutveckling och till marknadsföring och reklam för att "stimulera konsumtionen".

Denna samhällsutveckling med produktionsökning och ekonomisk tillväxt har haft många *positiva konsekvenser*. För det stora flertalet har den inneburit en väsentligt höjd materiell levnadsstandard. Arbetstiden har förkortats och arbetet gjorts mindre fysiskt slitsamt. Bostäderna har förbättrats med värme, sanitet, hushållsmaskiner etc. Mat och kläder finns (i överflöd). Samfärdsl, kommunikationer och nyhetsförmedling fungerar snabbt och effektivt. Utbildningens nivå och bredd har ökat och tidigare klassgränser inom utbildning och arbetsliv har i viss utsträckning kunnat bytas. Pensionsåldern har sänkts och de gamla har fått det bättre materiellt. Människors hälsa har förbättrats överlag, den genomsnittliga levnadsåldern har förlängts och det finns tillgång till kvalificerad sjukvård. Den materiella tryggheten har ökat, både genom

högre inkomster och genom olika förändringssystem, socialvård etc. Semester och fritid har ökat med större möjligheter till rekreation och fritidsverksamhet. Utbudet av musik, kultur, litteratur, underhållning etc ökar ständigt. Tillgången till mer eller mindre nyttiga fritids- och lyxartiklar och kapitalvaror (bil, båt, radio, TV, musikanläggningar, etc) är enorm osv.

Samhällsutvecklingen har emellertid också fört med sig en rad *negativa konsekvenser*.

Det finns en rad tänkare från många olika ämnesområden som varnar för den nuvarande utvecklingen. Utifrån olika perspektiv framförs kritik från nationalekonomer som Mishan ("Ekonomisk tillväxt — till vilket pris" 1971), Galbraith ("Överflödets samhälle" 1964), kritiska teoretiker som Marcuse ("Den endimensionella människan", 1968, "Eros och civilisationen", 1968), psykoanalytiker som Fromm ("Att ha eller att vara", 1978) och Richter ("Mellan allmakt och vanmakt", 1981, "Solidaritet", 1975), idéhistoriker som Lasch ("Den narcissistiska kulturen", 1981) m fl. Kritiska synpunkter på samhällets utveckling har av många ekologiskt och tvärvetenskapligt orienterade forskare — se Naess "Ekologi, samhälle och livsstil" 1981 för introduktion och litteraturreferenser. Inom marxistisk teoribildning finns en rad olika kritiker. (För översikt se Berner "Teknikens värld", 1981, vilken också innehåller en relativt omfattande litteraturförteckning.) (Fromm och Marcuse behandlas närmare under Del II: Kap 1.4.)

Kritiken av samhällsutvecklingen sträcker sig över ett brett spektrum — alltifrån individens alienation och identitet, familjens förändrade roll, "omänskliga" arbetsmiljöer, organisationernas alltmer komplexa strukturer etc till samhällets ekonomiska och politiska strukturer och frågor om mänsklighetens och själva livets fortlevnad.

Kritikens huvudinnehåll är att vi är *fångna i den ekonomiska tillväxt och "teknologiska rationalitet" som dominerar det avancerade industrisamhället*. Utvecklingen kan ses som ett ekorrhjul där varje ny tillväxt och teknologisk nyvinning leder till nya behov och problem som måste mötas med ytterligare tillväxt och teknologi vilka leder till nya behov. . . Det blir alltmer tveksamt om det verkligen föreligger ett positivt samband mellan denna utveckling och positivt mänskligt livsinnehåll. Den kortsiktiga rovdriften på jordens naturtillgångar, miljöförstörelsen, arbetsdelningen, arbetslivets mekanisering etc etc kommer till slut att slå tillbaka på människans livsvillkor med "biverkningar" i form av luft-, vatten- och jordförstörelse, ökade sjukdomsrisker, social utslagning, stressproblem m m.

Dessutom har ju den tekniska utvecklingen lett till ett alltmer makabert krigsmaskineri, som är så effektivt att det i det närmaste är ofattbart, som innebär ett enormt resursslöseri på en mängd områden och som sysselsätter hälften av jordens alla forskare med att fortsätta kapprustningen till nya fullständiga absurditeter.

Kraven på effektivitet och vinstmaximering har lett till en *ojämn maktfördelning* med motsättningar och konflikter mellan olika klasser och grupper — mellan kapitalägare och industriidkare på den ena sidan och arbetare och tjänstemän på den andra. Arbetarna och tjänstemännen har blivit en vara — "arbetskraft" — vilken kan köpas, säljas och vid behov "friställas".

Kraven på specialisering och rörlighet har lett till ett behov av små, lätt flyttbara och specialutbildade "enheter". Individernas sociala livsvillkor har under denna process förändrats. Den geografiska rörligheten har tillsammans med den ökade sociala mobiliteten (cirkulationen mellan olika klasser och yrkesområden) lett till en *förändrad och försvagad social kontroll* från familj och släkt och till ökad påverkan från samhället i stort genom massmedia etc. Tidigare fick man visserligen ofta ganska tidigt flytta hemifrån för att försörja sig och bilda familj, men man ingick fortfarande i en förhållandevis stabil social gemenskap med barn, släkt och vänner över flera generationer, ofta samlade inom samma närsamhälle. Urbaniseringen har inneburit att många fått flytta från detta relativt "heltäckande" sociala nätverk till industristädernas stora bostadsområden där man i många fall, trots mängden av människor, saknar ett socialt nätverk. Anonymitet, isolering och ensamhet har ofta blivit följden. Utvecklingen har lett fram till en familjestruktur med små isolerade kärnfamiljer, och, på senare tid, till allt större andel enförälderfamiljer och ensamstående.

Arbetsdelningen har också fått till följd att kraven på effektivt och kunnigt "rollutförande" (funktionsspecialisering) har ökat med åtföljande behov av ökad och mer specialiserad utbildning. Detta har medfört en *ökad konkurrens och utslagning inom skola och yrkesliv*, eftersom en individs utbildning allt mer bestämmer hans plats i "sysselsättningshierarkin". Samtidigt som vissa arbeten blivit alltmer kvalificerade har andra blivit alltmer monotona. Ytterligare andra arbeten försvinner helt genom ökad automation, robotisering, datorisering etc. Denna senare utveckling, som på längre sikt kan föra mycket gott med sig, kommer emellertid under en övergångstid att innebära risker för ökade klyftor och för en alltmer "omänsklig" arbetssituation.

De som är högutbildade och "marknadsanpassade" blir ofta "*översysselsatta*" och deras yrken ställer allt större krav på skicklighet och specialistkunskaper. De som har de sämsta meriterna har däremot yrken som antingen förenklas och utarmas eller helt försvinner. De efterfrågas allt mindre och bli istället "*undersysselsatta*". Konsekvenserna blir inte sällan arbetslöshet eller förtidspensionering, skyddade verkstäder, "uppehållande utbildning" etc.

Industrierna blir allt större komplex och samma utveckling finns inom den offentliga sektorn där många sjukhus, sociala serviceenheter, skolor etc byggts ut till allt större enheter. Trots tillkomst av MBL och försök till decentralisering innebär *stordriften* i sig automatiskt att de övergripande frågorna och besluten blir alltmer centraliserade med åtföljande *maktkoncentration*.

Ekonomi blir alltmer internationell och kapitalet koncentreras till nationellt övergripande enheter som multinationella banker och företag. Tillsammans med satsningen på exportindustrin (en nödvändighet för ökad BNP och balans i utrikeshandeln) leder detta till att många beslut, som berör människor och industri i Sverige, fattas i utlandet. Omvärldens och vår egen satsning på ekonomisk tillväxt *kan* stå i motsatsställning till våra reella möjligheter att vidga och fördjupa demokrati och medinflytande. *Storskaligheten* inom såväl privat som offentlig sektor leder ofta till mycket *komplicerade strukturer* med ett komplext förhållande till omvärlden. Dessa har man i sin tur försökt möta med kombinationer av linjestabs- och matrisorganisationer, divisionaliseringar till s k konglomerat etc — med många olika delorganisationer och komplicerade beslutsvägar inom den överordnade organisationen (koncernen, företagsgruppen, statliga och kommunala förvaltningar etc). (Se Hunter Mabon: "Organisationsläran — teori och praktik", 1980, för ovanstående begrepp.)

Oavsett ekonomiska, effektivitetsmässiga och andra för- och nackdelar med denna storskalighet innebär detta oftast att ju större och mer komplicerad organisationen blir desto *mindre reellt inflytande* får den enskilde arbetaren och tjänstemannen.

För enkel introduktion se i P O och K Dahlgren: "Hur har du det på jobbet? — En bok om den psykosociala arbetsmiljön" (1981). För vidare studier se Rohlin (red): "Organisationsutveckling" (1978), Brunander: "Griptången — Hur organisationen påverkar människan" (1979) och Argyris: "Individen och organisationen" (1971). Intressanta organisations-teoretiska perspektiv ges också i Ouchi: "Theory Z" (1982) och i Peters och Waterman: "In search of excellence" (1983). Tänkbara framtidsperspektiv där teknikutvecklingen betraktas mera "positivt" ges bl a i Alvin Tofflers "Tredje vågen" (1982) och André Gorz "Farväl till proletariatet" (1982).

I "Psyisk hälsa och mänsklig miljö" (1978, s 220—282) diskuterar Hans Lohman vårt samhälles uttalade mål och medel och de effekter som den ekonomiska och teknologiska tillväxten får på individ och samhälle. Lohman visar på de *paradoxala "biverkningar"* som denna utveckling för med sig. Den enorma informationsexplosionen leder samtidigt till ökad klyfta mellan dem som lär sig allt mer och dem som inte hänger med med utslagning och apati som följd. Rättvisekraven på förbättrade levnadsvillkor leder samtidigt till behov av ett "starkt samhälle" med stordrift och byråkratisering bl a inom sjuk- och socialvården. Kapprustningen som hotar att ödelägga hela jorden uppges samtidigt leda till minskad arbetslöshet. Urbaniseringsprocessen och de växande städernas bekvämlighet leder samtidigt till glesbygdsproblem med sämre service och färre arbetstillfällen. Städernas tillväxt leder i sig till svårigheter att bemästra naturföroreningar. Problem som utslagning, ökat missbruk och kriminalitet ger samtidigt storstäderna ännu fler arbetstillfäl-

len inom den offentliga sektorn — vilket leder till att städerna ytterligare växer etc.

Individerna utsätts för många *oförenliga "dubbla budskap"* i vårt *samhälle*. Det mest slående är det samtidiga kravet på att "sätta människan i centrum" och kravet på ökad effektivitet och produktivitet (som ska ge de möjliga förutsättningarna för ökad levnadsstandard och bättre livsvillkor). Men för att individen skall fungera som en effektiv kugge måste han anpassa sig till maskineriet. Resultatet kan bli en avhumanisering av människan. Om hon inte anpassar sig utan avviker alltför mycket blir hon ett hinder i det väloljade maskineriet. Den "mänskliga faktorn" blir ett störande, irrationellt och olönsamt inslag i den högindustrialiserade produktionen. Det blir snarare produktionssystemet i sig som styr människan.

3.2 Dialektiskt systemperspektiv

3.2.1 Bakgrund

Systemteorin är en förklaringsmodell med ett dialektiskt perspektiv, som är tillämpbart på en mängd nivåer. Eftersom systemteorin enligt min uppfattning är fruktbar i analys såväl av samhället som helhet som av i samhället ingående klasser, organisationer, institutioner, grupper, familjer och individer, finner jag detta synsätt mycket användbart i socialt arbete.

Det systemteoretiska synsättet överensstämmer också, enligt min tolkning, med mina grundläggande värderingar gällande världsbild och människosyn. Av dessa skäl väljer jag ett *dialektiskt systemperspektiv* i min följande diskussion om samhällssyn. Detta perspektiv är samtidigt mitt "Val av teori på strukturell nivå". (Appendix Kap 27.)

Systemteorin har en historisk anknytning bl a till *gestaltpsykologin* i Tyskland vid sekelskiftet. Forskare som Wertheimer, Koffka och Köhler visade här med sinnrika försök hur det mänskliga intellektet alltid söker sammanhang och helhet och att människor anpassar sina attityder till en företeelse i förhållande till hur detta passar in i deras totala åsikssystem. Grundtanken är att helheten är mer än summan av delarna och att man inte kan reducera ett fenomenets komplexitet till att studera delarna var för sig.

Kurt Lewin, tysk socialpsykolog (sedermera utvandrad till USA), utvecklade en *fältteori* som bl a bygger på gestaltpsykologins grundantaganden. Utifrån ett fenomenologiskt angreppssätt studerade han människors och grupper psykologiska fält — "livsrummet" — sådant som det upplevs, inte som det faktiskt är beskaffat. Lewin utgick från att beskri-

va människor och grupper som om de vore (fysikaliska) system. Deras reaktioner kan förklaras av de krafter som verkar i en given situation och kan förstås utifrån hur individer och grupper uppfattar denna situation. Fältteori är alltså en dynamisk teori, men till skillnad från t ex Freuds psykodynamiska teori, som i huvudsak intresserar sig för omedvetna och historiskt betingade krafter, förklarar fältteori människors reaktioner huvudsakligen utifrån det i situationen aktuella "kraftfältet", inom och utom individen. (Se Lewin: "Resolving social conflicts", 1948.)

Tankegångar liknande de systemteoretiska kan också spåras tillbaka till sociologer som Cooley och Mead. I sitt teoretiska perspektiv — symbolisk interaktionism — visar de hur individ och samhälle gemensamt bildar ett "system". (Behandlas mera utförligt under avsnitt 3.3.)

Ludwig von Bertalanffy, (österrikisk professor i biologi, senare utvandrad till USA), lade på 1940-talet grunden till vad som kom att kallas *generell systemteori*. Han visar hur olika "undersystem" ömsesidigt påverkar varandra inom system av de mest skilda slag och på olika nivåer. (Bertalanffy: "General System Theory", 1971, se speciellt hans översiktliga tabell s 26—27.)

Systemteori har ett nära släktskap med den logiska typläran inom matematiken (Whitehead och Russel: "Principia mathematica", 1910), med cybernetiken (Rosenblueth, Wiener och Bigelow: "Behaviour, purpose and teleology", 1968) och med spelteori, informationsteori, kommunikationsteori och ekologiskt tänkande. (Se Bateson: "Steps to an ecology of mind", 1972, speciellt s 309—339 och 448—477, samt Bertalanffy: "General System Theory", 1971, speciellt förordet och introduktionen s 1—52 för översikt.)

Systemteori har hämtat kunskaper från den forskning om system och processer som, framförallt efter andra världskriget, ägt rum inom en rad olika vetenskapsområden: fysikens och kemins studier av bl a atomkärnans och cellens uppbyggnad och funktion, ekologiska studier inom biologin, astronomin studier av stjärnsystemen, organisationsteoretiska studier av företag och organisationer, psykoterapeuters undersökningar av familjens interaktion osv.

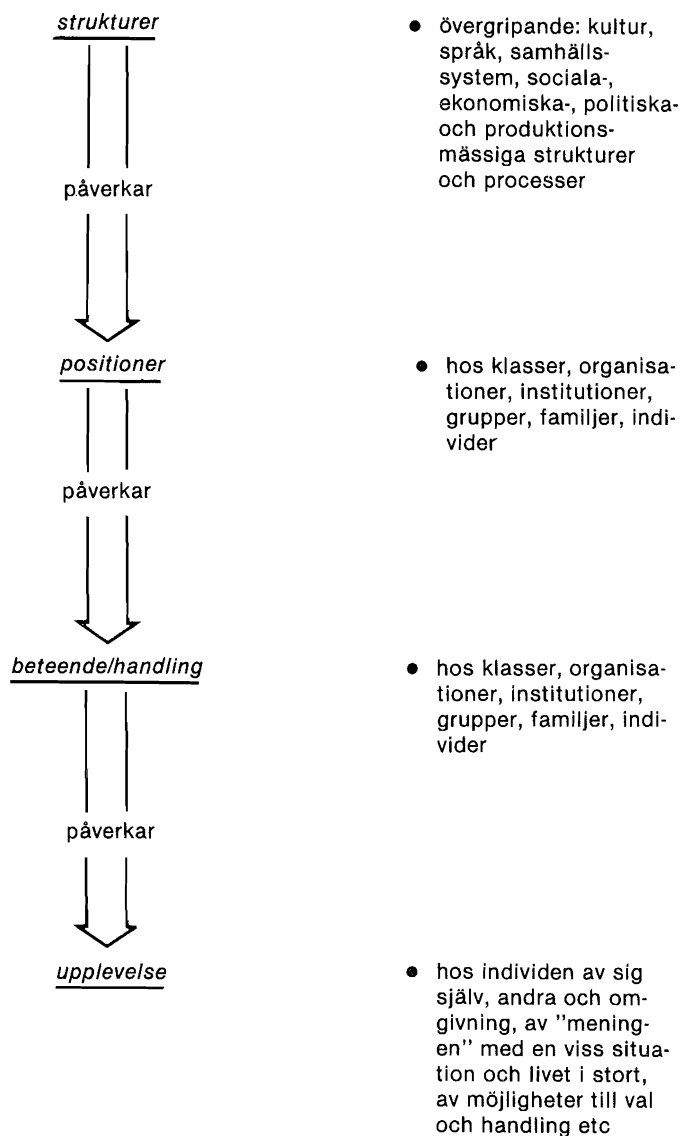
Systemteoretiskt synsätt har utvecklats och tillämpats inom en mängd områden — alltifrån atomfysik, datateknik, astronomi och ekologiskt orienterad biologi till studier av individer, grupper, organisationer, samhällen, kulturella uttryck och språk. Inom psykoterapi har systemteori framförallt utvecklats i familjeterapi av Bateson, Haley, Jackson, Weakland, Minuchin m fl. (Behandlas mera utförligt under "Teorier på interpersonell nivå" i Appendix Kap 26.)

3.2.2 *Strukturalistiskt synsätt*

Som *strukturalistiska* i vid bemärkelse kan man beteckna många olika teorier som förutsätter att strukturer av olika slag "bestämmer" enskil-

da fenomenens natur och funktion. I denna mening är t ex både generell systemteori, gestaltpsykologi och Lewins fältteori strukturalistiska liksom Piagets genetiska strukturalism (Piaget: "Strukturalismen", 1972).

Det som är *gemensamt för det strukturalistiska synsättet* kan förenklat sammanfattas enligt följande figur:

Den franske antropologen Claude Levy-Strauss har i studier av språk och levnadssätt i "primitiva" kulturer visat hur de yttre strukturerna är funktionella och håller fast kulturmönsterna vilka också delvis införlivas i människornas psyke. Hans idéer kan ses som en vändning mot de psykoanalytiskt inspirerade kulturanthropologiska riktningar som istället anser att det är individernas jag-ideal och värderingar som upprätthåller kulturmönstren. (Levy-Strauss: "Kulturpillror", 1968, "Det vilda tänkandet", 1971.)

Inom marxistisk teoribildning finns en strukturalistisk orientering främst företrädd av fransmännen Althusser, Poulantzas och Lecourt (se Johansson och Liedman 1981, 173 ff, för översikt). För ett ytterligare strukturalistiskt perspektiv svarar t ex den franske idéhistorikern Michel Foucault. ("Sexualitetens historia I. Viljan att veta", 1980.)

I det följande kommer jag att hänvisa till detta generella perspektiv som "*det övergripande strukturella påverkansförhållandet*" (se föregående sida).

De strukturalistiska teorierna visar bl a att det inte räcker med att frigöra människan från historiens förtryck och från inre hämningar utan att hon också måste frigöras från de aktuella strukturer, sammanhang och villkor, som håller henne på plats.

3.2.3 Grundläggande principer

Systemteorin skildrade till en början vad som kom att kallas *slutna system* — relationer inom ett visst avgränsat statiskt system utan utbyte av energi eller kommunikation med omgivningen. Efterhand har emellertid system på olika nivåer alltmer kommit att betraktas och studeras som *öppna system*.

Att se system som öppna innebär att inget system på någon nivå kan betraktas som en isolerad enhet eller struktur. Inom varje system finns en mängd relationer och varje system har i sin tur relationer till andra system — underordnade, på samma nivå och överordnade. System kan härvid betraktas som "organismer" som genom ett kontinuerligt utbyte av energi/innehåll/kommunikation med omgivningen formulerar sammanhang och struktur och som därför befinner sig i en ständig utveckling och förändring.

Ett generellt systemteoretiskt perspektiv i denna "öppna" och "dynamiska" betydelse är därför inte enbart en teori som är begränsad till analys av fenomen eller organisationer på en viss nivå, t ex en familj, en institution eller ett företag. I dess djupaste betydelse är det enligt min uppfattning *ett grundläggande synsätt på tillvaron som helhet*. När Ludwig von Bertalanffy år 1945 ursprungligen presenterade sin "General System Theory" benämnde han den som "a new philosophy of nature" (se engelsk version 1971, förordet s XiX) — en generell helhetssyn på tillvaron, ett grundläggande nytt paradigm — i kontrast till den reduktionism, atomisering och mekanisering som, enligt honom, dominerade kunskapsutvecklingen. I min tolkning leder detta till ett perspektiv där

tillvaron ses som en dynamisk helhet inom vilken det råder en ömsesidig påverkan och ett kontinuerligt utbyte av energi och kommunikation inom och mellan system på olika nivåer.

Min följande beskrivning av grundprinciperna i den generella systemteorin bygger inte på några enstaka författare. Jag utgår visserligen från välkänd systemteoretiker som Ludwig von Bertalanffy och Talcott Parsons ("The Social System" 1951). I vissa avseenden har emellertid tidiga systemteoretiker (som t ex Parsons) ett synsätt som enligt min uppfattning är alltför slutet och mekaniskt. I min egen tolkning av systemteorin — vilken jag valt att kalla ett *dialektiskt systemperspektiv* — har jag tagit intryck av ett flertal teoretiker och vetenskapsmän som anknyter till ett öppet systemteoretiskt tänkande även om de inte alltid använder beteckningen "systemteori". Tidiga sådana är t ex Charles H Cooley ("Human Nature and Social Order", 1902, rev uppl 1922, och "Social Process", 1918, rev uppl 1966) och George Herbert Mead ("Medvetandet, jaget och samhället", 1976). Bland nutida tänkare kan t ex nämnas vetenskapsteoretiker som Arne Naess ("Ekologi, samhälle och livsstil", 1981) och Håkan Törnebohm ("Kontextuellt tänkande", 1977), psykoterapeuter som Gregory Bateson ("Steps to an Ecology of Mind", 1972) Salvatore Minuchin ("Familjer i terapi", 1976) och Paul Watzlawick m fl ("Förändring", 1978). Liknande tänkesätt kan också återfinnas inom den moderna fysiken (se översikt i Gary Zukavs "De dansande Wu-Limästarna", 1981) och inom den ekologiskt orienterade miljörörelsen (se Naess, 1981, för översikt och litteraturreferenser).

Ett dialektiskt systemteoretiskt perspektiv, där system ses som öppna och dynamiska, bygger (enligt min tolkning) på vissa *grundläggande antaganden eller principer*:

Tillvaron är en dynamisk helhet vilken kan ses som en hierarki av organiserade helheter. Alla fenomen, såväl "inre" som "yttre", kan därför sägas vara olika sidor av "samma" helhet.

Ex 1: Ett hologram (ett flerdimensionellt optiskt fenomen). Oavsett hur man delar sönder ett hologram i allt mindre "delar" kommer varje "del" att vara en exakt kopia av hologrammet som helhet.

Ex 2: Samtidigt som en individ ingår i en familj, en klass, ett samhälle, en kultur etc så bär han (bl a genom socialisationsprocessen) med sig dessa överordnade strukturer "i sitt inre" — samhället i människan.

Helheten i ett system är mer än summan av delarna genom att delarnas dialektiska samspel och relationer tillsammans ger en kvalitativt ny dimension åt helheten.

Ex: En klocka består av visare, urtavla, kugghjul, spiraler, skruvar etc. Men en klocka är mer än dessa delar staplade efter varandra. Rätt ihopsatta bildar relationerna mellan dessa olika delar en me-

ningsfull helhet som utgör en ny dimension — en tingest som mäter tiden.

Alla delarna i ett system påverkar och påverkas ömsesidigt av varandra och av strukturen som helhet.

Ex: En viss djurarts antal varierar mellan olika år i ett område. Att enbart studera vissa egenskaper hos dessa djur, t ex deras matsmältningssystem, skulle inte kunna förklara variationerna i antal. Djurarten måste i ett ekologiskt perspektiv relateras till växtlighet, klimat, andra djurarter som den äter respektive blir äten av etc.

System är aktiva och i ständig rörelse och förändring genom dialektiska processer — inom systemet och i ömsesidig interaktion med andra system. Strukturer och processer i system måste därför alltid studeras "i rörelse".

Ex: En familj förändras ständigt genom inre och yttre påverkan, genom påverkan från övergripande system och genom den biologiska livsprocessen med förändrade strukturer och processer som följd — barn föds, någon dör, barn flyttar hemifrån etc. Förståelse av familjen når man därför inte genom att beskriva den noggrant en viss dag ett visst år. Nuläget måste sättas in i ett historiskt perspektiv på hela familjens utveckling genom åren och i relation till de övergripande strukturernas historiska processer.

Genom att system (oavsett nivå) präglas av dialektiska förändringsprocesser inom och mellan olika nivåer är "verkligheten" aldrig absolut eller statisk utan relativ och föränderlig. Varje system är därför en verklighet — inte = "Verkligheten".

Ex: I familjeterapi visar det sig ofta att familjens upplevelse av sin "verklighet", t ex med få val- och handlingsmöjligheter, är begränsande för familjens möjligheter att utvecklas och förändras. Man får därför ofta inrikta arbetet på att tillsammans med familjen utvidga och därmed "skapa" en ny "verklighet".

System strävar efter en viss balans, jämvikt. Denna process benämnes "homeostas" (en term som är hämtad från cybernetikens teorier om självreglerande mekanismer).

Ex: En mobil som består av kulor, snören och stänger. Flyttas någon kula eller ändras ett snöres position etc så intar mobilen ett nytt jämviktsläge. Petar man till mobilen så vaggas den fram och tillbaka för att till slut stanna i ett visst läge.

För att upprätthålla homeostasen finns självreglerande återkopplings-

mekanismer — termostatsfunktioner — som genom att "slå till och från", håller systemet inom vissa "ramar".

Ex 1: För att hålla vår kroppstemperatur svettas vi när vi blir varma, och huttrar och tar på oss mer kläder när vi fryser.

Ex 2: Sjukförklaringar och "syndabocksprocesser" i familjer är oftast ett sätt att upprätthålla familjehomeostasen.

Processerna i system är dialektiska med cirkulära samband. Processen kan förenklat beskrivas som en spiral där t ex individ påverkar och påverkas av sin miljö. I nästa "sväng" kommer det därför att vara en delvis förändrad individ, som möter en delvis förändrad miljö osv. Denna spiral har egentligen vare sig början eller slut, och är i verkligheten oerhört komplex, genom det oändliga antal faktorer som ömsesidigt påverkar och påverkas av varandra i en aldrig avstannande process.

Att uppfatta orsakssamband som lineära är endast möjligt om man s a s skär ut en begränsad sekvens av spiralen. Betraktar man spiralen som helhet är det som är "orsak" i nästa "sväng" "verkan" och det som är "verkan" är "orsak" osv.

Ex 1: Hönan och ägget — vad kom först? Ser man en höna som just lägger ägg ser det ut som hönan kom först och var äggets "orsak". Ser man på ett ägg som just kläckts verkar ägget komma först och vara upphovet till hönan. Relationen höna — ägg måste istället betraktas som en dialektisk process där såväl höna som ägg är både "orsak och verkan" på samma gång.

Ex 2: Barn utvecklas i ett ständigt dialektiskt samspel mellan sin biologiska organism, sin egen aktivitet och sina relationer till omgivningen, "där barnet uppfostrar sina föräldrar lika mycket som föräldrarna uppfostrar barnet" (för att citera E H Erikson, 1963).

Tidsdimension — dåtid, nutid, framtid — förhåller sig dialektiskt till varandra — kan sägas "gå in i och påverka varandra". Tidsperspektivet är därför alltid relativt.

Ex 1: En individs uppfattning av sin egen historia styrs till stor del av hans faktiska n situation och framtidsperspektiv. Ändras de senare ändras också hans syn på föregående tid. (Framkommer t ex då man genom psykoterapi fått ett ökat medvetande om tidigare omedvetna processer — vilket både följer av förändrat handlande och får till följd ett ändrat handlande.)

Ex 2: Sartre's tes att nuet är dialektiken mellan "det givna" (det föregångna, redan inträffade) och "det möjliga" (det som kan tänkas ske i framtiden).

Ex 3: Den moderna fysikens relativa tidsbegrepp (se t ex Calder: "Einsteins universum", 1979, speciellt sidorna 71—94, för enkel framställning).

System är uppbyggda i en hierarkisk struktur. Inom varje system finns sub-system (delsystem) och varje system ingår själv som ett subsystem i

övergripande system osv. Varje system, oavsett nivå, är därför principiellt ett "holon" – ett subsystem i en större helhet.

Ex: I en individ ingår ett antal kroppssystem t ex matsmältningssystemet och centrala nervsystemet som i sin tur består av muskler, celler, atomer (osv?). Individens ingår själv i systemet familjen vilken ingår som sub-system i släkten, som i sin tur ingår i närsamhälle, klass osv – i ett samhälle, ett land, en världsdel, jorden, solsystemet, vintergatan, galaxer, universum (osv?). Man kan leka med tanken att det vi uppfattar som stjärnsystem kan vara "som atomer" i system på nästan (gigantiska) nivå.

Den påverkan som överordnade strukturer och processer utövar på underordnade system är större än den påverkan som underordnade system har på överordnade. Det råder ett "övergripande strukturellt påverkansförhållande".

Ex: Ett samhälles ekonomiska, sociala och politiska strukturer och processer utövar ett större inflytande på den enskildes liv än vad dennes tankar och handlingar påverkar samhället som helhet.

Mellan olika subsystem och mellan dessa och övergripande system finns regler/gränser som definierar vem som är del i systemet och hur. Gränserna har till uppgift att skydda systemets differentiering och olika funktioner.

Ex: Olika funktioner, makt- och arbetsfördelning mellan skilda yrkesgrupper i en organisation, t ex i en socialförvaltning.

Gränser som samtidigt är klara och flexibla är generellt en förutsättning för en tillfredsställande funktion i och mellan system. Stela gränser eller avsaknad av gränser leder däremot oftast till att system blir dysfunktionella:

Stela gränser leder till mindre utbyte med andra system och därmed följer isolering och stagnation.

Avsaknad av gränser leder till oklarhet beträffande differentiering och funktioner.

Klara och flexibla gränser ger möjligheter till god funktion genom att samtidigt ge både den stabilitet/"trygghet" och den öppenhet som krävs för anpassning och utveckling i relation till förändringar inom och utom systemet.

Ex: För en apas överlevnad är det viktigt att hon vet vilken flock hon tillhör och vilken apa som är hennes moder, att hon får den omvårdnad och utbildning av modern som behövs för att hon ska fungera bland de andra aporna och att hon vet sin plats i apaflockens hierarki. Samtidigt är det viktigt att den lilla apafamiljen inte är helt isolerad från den övriga flocken vid fortplantning, sökande efter mat, försvar mot yttre hot, förflyttning till nya boplatser osv.

Ett systems relationer till omvärlden ligger på en skala mellan öppenhet och slutenhet beroende på om gränserna är flexibla eller stela.

Slutna system har relationer inom en viss avgränsad statisk organisation utan utbyte av innehåll eller energi med omvärlden, och dess roller och relationer kännetecknas av stelhet och rigiditet.

Öppna system har ett kontinuerligt utbyte av innehåll och energi med omgivningen och befinner sig i större utveckling och förändring. Roller, relationer och reaktioner präglas av öppenhet och flexibilitet vid olika förändringar.

Ex: I ett slutet familjesystem förändras t ex inte föräldrarnas roller och deras relationer till barnen då dessa växer och blir äldre utan de betraktar sina barn även vid tonårsåldern som småbarn. Ett öppet familjesystem anpassar sig däremot till barnens tillväxt och mognad, ger dem gradvis allt större frihet och ansvar osv.

Alla "levande" system, som människor, organisationer, samhällen, kulturer etc, är egentligen i vid mening öppna genom att de alltid ingår som beroende organismer i ett större sammanhang. Gradskillnaden rör sig alltså snarare om mer eller mindre öppenhet.

Ex: En människa kan aldrig fungera helt isolerad vare sig från andra människor, från den omgivande miljön eller från kulturen i stort.

Systemförändringar kan generellt vara av två slag:

Förändringar av "första ordningen" — kvantitativa förändringar inom ett givet system på en viss nivå men där grundläggande strukturer och processer i princip förblir oförändrade — förflyttning/förändring inom systemet.

Ex: Flyttande av pjäser i ett spel med oförändrade regler; nya människor på de olika posterna i en hierarkisk organisation vars struktur förblir densamma; vidareutveckling av teknologi inom oförändrade produktionsprocesser; nya diagnostiska beteckningar inom en given "sjukdomssyn" på avvikelser.

Förändringar av "andra ordningen" — kvalitativa förändringar som överskrider det rådande systemets gränser, som går utanför ramarna på systemet, som förändrar själva strukturerna och processerna som sådana — förändring av systemet.

Ex: Nya spelregler; en hierarkisk organisation förändras till en "platt" struktur med ökat reellt medinflytande; förändring av själva produktionsprocesserna; förändringar i samhällets utslagningsmekanismer som sådana eller att individuella sjukdomsdiagnoser ersätts av ett synsätt på psykiska störningar som livsproblem på en mängd nivåer.

Förändringsprocesser diskuteras mera utförligt av Watzlawick m fl i "Förändring" (1978). (Termerna ovan kommer ursprungligen från den lo-

giska typläran inom matematiken — se Whitehead och Russel: "Principia Mathematica", 1910—1913, vol I.)

För vidare studier i systemteoretiskt tänkande se främst Bertalanffy (1971) och Bateson (1972). Se också litteraturlistan under Del I: "Samhällssyn" och under Appendix: "Teorier på interpersonell nivå" Kap 26. För en mera tillämpad beskrivning av systemteori se Lundbye, Sandell, Ferm, Währborg och Pettit: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv" (1982).

3.2.4 Kort om kritik av systemteorin och motivering av mitt val av ett dialektiskt systemperspektiv

Systemteorin har vid tillämpning inom näringsliv och vårdområden ibland tolkats på ett sådant sätt att den ansetts stödja en deterministisk, konservativ och bevarande samhällssyn och människouppfattning. Jag anser emellertid att denna tolkning är felaktig och oftast bygger på en alltför grund syn på systemteorin. (Ett exempel på en sådan ytlig framställning ges i SM-projektets "Att se och bli sedd", 1980, kapitel 4 — vilket inte hindrar att jag instämmer i det övriga innehållet i denna bok.)

I sådana "analyser" brukar hävdas att systemteorin står för förändring av beteendet i motsats till insikt, att man beskriver hur processer fungerar men aldrig frågar varför, att man gör en formell beskrivning, t ex av kommunikationen i en familj, utan att ta hänsyn till innehållet, att man ensidigt analyserar nuvarande mönster och strukturer utan hänsyn till tidigare historia och att man ser människor som objekt utan hänsyn till deras tankar, känslor, upplevelser etc. Jag skall kortfattat bemöta denna kritik genom att redovisa hur jag tolkar systemteorin i dessa frågor.

Enligt ett systemteoretiskt synsätt måste alla fenomen på alla nivåer, inklusive människors upplevelser och handlingar, ses i ett helhetsperspektiv där överordnade system är mer än summan av underordnade och utgör en kvalitativt ny dimension. System befinner sig i ständig utveckling och förändring genom dialektiska processer på och mellan alla nivåer. Detta leder till att orsakssamband aldrig kan ses i termer av lineära kausaliteter, dvs som ett mekaniskt orsakssamband där ett fenomen leder till ett annat och därmed är det senares "orsak". Alla händelser, upplevelser etc måste istället ses som cirkulära samband över samtliga nivåer. Det finns därför inte en enda orsak till ett visst fenomen utan "allt har påverkat allt" i en kontinuerlig dialektisk process. För förståelse av ett systems strukturer och processer kan därför frågan "Varför?" vara alltför ytlig genom att den implicerar att det faktiskt finns ett enkelt svar: "Därför!"

Det är i detta perspektiv som man måste se systemteorins betoning av *hur* aktuella och tidigare strukturer och processer ser ut och fungerar,

snarare än att fråga *varför*. Tanken bakom detta är övertygelsen om att de "bakomliggande orsakerna" är så oerhört mycket mer komplexa än vad varför-frågans enkla lineära kausalitet ofta förutsätter.

Eftersom tid dessutom är ett relativt begrepp — då, nu och framtid påverkar dialektiskt varandra — är det vanligen omöjligt att avgöra vad som är orsak och verkan. Oftast är varje punkt i den dialektiska spiralen på samma gång både orsak och verkan.

Detta innebär naturligtvis inte att man är ointresserad av hur människor upplevt och upplever sin situation. Strukturer och processer finns ju inte enbart i yttre materiell mening utan också i individens egenvärld — i hans kunskaper, erfarenheter, språk, världsbild etc.

Systemteorins betoning på strukturer och dialektiska processer hänger också ihop med den hittills obesvarade frågan om förändringens natur. (Se tidigare diskussion under "Världsbild och människosyn".)

Ofta har man enligt min mening i debatten ställt upp en konstlad polarisering mellan insikt å ena sidan och ett ändrat beteende å andra sidan som orsak till förändring (där t ex psykoanalysen sägs stå för "insikt" medan systemteorin sägs stå för beteendeförändring). Systemteorin hävdar ett dialektiskt förhållande i varje tänkbart system mellan förändring av "yttre" och "inre" strukturer/processer. Förändring av "inre" strukturer/processer hos människan kan ses som "insikt" beskriven i systemtermer. Insikt uppkommer emellertid aldrig oberoende av de strukturer och processer i vilka man lever. Insikt i sig leder inte alltid till förändring och det händer att vi inte alls handlar i överensstämmelse med vår insikt (därom har vi nog alla "insikt"). Ibland kan "insikten" vara falsk eller en intellektualiserade pseudoinsikt, och de förändringar som sker är enbart av "första ordningen" (flyttande av pjäser i ett spel med oförändrade regler). För överskridande kvalitativa förändringar krävs förändringar av "andra ordningen" (nya spelregler) — i processerna på olika nivåer: inte enbart i individens tankeinhåll utan i hans verklighetssyn och *sätt* att tänka, inte enbart att man innehållsmässigt talar om andra saker i en familj utan i deras kommunikationsmönster — *hur* de talar med varandra, inte enbart att t ex gamla kapitalägare ersätts av nya utan att samhällets grundläggande ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer i sig förändras.

Samtidigt som alla system befinner sig i ständig rörelse och förändring finns också i varje system en *tröghet mot förändring* — mot överskridande förändringar av andra ordningen eftersom de i grunden hotar systemets överlevnad. För att bevara det aktuella systemet strävar olika homeostasmekanismer att hålla systemet i balans — vilket gäller såväl på elementarpartikelnivå, dvs i människors sätt att tänka och handla, som i samhällets överordnade sätt att fungera. Homeostasmekanismerna försöker bevara systemets strukturer och processer så att dess "ramar" inte överskrids eller behöver förändras. Strukturen/sättet att organisera sig och processen/mönsterna i det dialektiska samspelet kommer därför

ofta att präglas av *isomorfism* — samma form "går igen", upprepas, även om (sak-)innehållet växlar över tid. Detta innebär att tidigare strukturer och processer i hög grad återspeglas i de aktuella — de är egentligen en enda process som betraktas ur olika tidsperspektiv. Studier av aktuella strukturer och processer i ett system kan därför ge mycket kunskap om, och förståelse för, ett systems tidigare historia. I en familj är det t ex ofta så att det aktuella *sättet* att kommunicera och relatera till varandra har varit likartat under lång tid även om innehållet i kommunikationen givetvis har växlat genom åren.

Systemteorin har alltså en klar historisk dimension men med betoning på strukturer och processer snarare än på innehållet. Då ett system fungerar dysfunktionellt visar det sig oftast vara själva sättet hur man försöker lösa problemen som är den största svårigheten, snarare än sakinnehållet i det aktuella problemet. — *Processen är problemet* snarare än "problemet".

Det finns enligt min uppfattning teorier som har en grundsyn på människor och samhälle som objekt. Det rör sig oftast om teorier som utgår från en deterministisk uppfattning, t ex grundade på arv- eller miljöstyrning som biologisk psykiatri och stimulusresponsoorienterad inlärningspsykologi.

Systemteorin är inte alls deterministisk i denna betydelse vilket bl a framgår av betoningen på dialektiska processer och kvalitativa överskridande förändringar. I likhet med t ex psykoanalys och marxism menar emellertid systemteorin att människor *inte enbart* tänker och handlar som subjekt med total valfrihet etc eftersom det finns strukturer på olika nivåer som verkar hämmande. Detta gäller såväl i individens omedvetna konflikter, syn på sig själv etc, i familjens, arbetsgruppens etc relationer och kommunikation som i samhällets produktionsprocesser, maktfördelning, ideologiska överbyggnad etc. *Människan* kan därför inte ses som ett isolerat subjekt utan snarare som *både subjekt och objekt*, beroende på vilket perspektiv man väljer — som en individ med eget tänkande etc och samtidigt som del i en större helhet med ett överordnat strukturellt påverkansförhållande. (För vidare studier i systemteorins människosyn se Gray, Fredrick and Nicholas, red: "General Systems Theory and Psychiatry", 1969.)

Att systemteorin skulle företräda en syn på människan som objekt är därför inte mera sant än motsvarande förhållande för t ex psykoanalys och marxism. Denna typ av teorier *kan* enligt min mening både användas som förespråkare för en subjektsyn och en objektsyn. Det synsätt man väljer har mer att göra med ens egna individuella meta-teoretiska ställningstaganden än med teorin i sig. Jag tycker t ex att det är ganska vanligt att psykoanalysen i praktiken används objektifierande genom att denna teori brukas på samma diagnosticerande och klassificerande sätt som ortodox psykiatri. (En syn på psykoanalysen som jag alltså uppfattar som en feltolkning.) Vad psykoanalysen liksom systemteorin

egentligen förespråkar är, efter vad jag kan förstå, att man i sitt kunskapssökande, i situationer då man inte längre har en ömsesidig intersubjektiv förståelse, måste tillgripa en tillfällig objektifiering av människor för att därigenom återigen nå förståelse och kunna fortsätta dialogen. (Jag återkommer senare mera utförligt till dessa kunskapsteoretiska frågor under "Vetenskapsteori", Del I: Kap 5.)

Den marxistiska grundsynen på samhället och människan har, som jag ser det, mycket gemensamt med det systemteoretiska synsättet. Visserligen har dessa teorier både olika innehåll och terminologi men de representerar ett — till strukturen — mycket likartat *sätt* att tänka: helhetssyn; strukturellt perspektiv; historiskt dialektiska processer; förändring genom insikt + handling; kvalitativa överskridande förändringar av hela det övergripande systemet; insikt, upplevelser och handling relaterade till överordnade strukturer och processer (t ex alienationsbegreppet där individens upplevelse relateras till samhällets produktionsprocesser och ideologiska överbyggnad); användning av tillfällig objektifiering i kunskaps- och förändringsprocessen osv.

Anledningen till att jag väljer ett dialektiskt systemperspektiv istället för ett marxistiskt vid mitt betraktande av samhället är inte att jag har så mycket att invända mot Marx grundteser. Jag instämmer i hans dialektiska kunskapssyn och hans generellt strukturella synsätt — att de materiella betingelserna, produktivkrafterna och produktionsprocesserna styr såväl maktfördelning, sociala relationer och förhärskande ideologi som kollektivt och individuellt "medvetande" och individers handlingar och upplevelser. (Däremot måste jag tillstå att jag är mycket kritisk till marxismens tillämpning i praktiken med det "systemtvång", de förföljelser av oliktankande osv som detta lett till. Dessutom delar jag inte marxismens ensidigt materialistiska grundsyn.)

Anledningen till mitt val är för det första att jag tycker att ett *dialektiskt systemtänkande ger ett bredare perspektiv* som går att tillämpa på i stort sett alla nivåer och som gör det möjligt att kritisera alla tänkbara samhällssystem — även marxistiska.

Tillämpat på ett "kommunistiskt" samhälle av öststatsmodell framstår det t ex för mig som tveksamt om några större skillnader i det överordnade systemets grundstruktur verkligen råder mellan högindustrialiserade "kommunistiska" och "kapitalistiska" samhällen. — "Ågandet" av produktionsmedlen, planering, kapitalbildning etc sker visserligen efter skilda officiellt deklarerade konstruktioner. Båda samhällstyperna har emellertid — betraktade som system — mycket likartade strukturer och processer (om man ser förbi de ideologiska propagandaflosklerna från båda håll): hierarkisk struktur med stora klasskillnader, med ett ledande skikt som styr och kontrollerar och med små möjligheter till inflytande för den enskilde arbetaren och tjänstemannen; ekonomiskt och materiellt teknologiskt tillväxttänkande; konkurrens och "ackords-tänkande" inom skola och näringsliv; olika former av illegitim makt-

utövning (se vidare under "Kritisk teori" Del I: Kap 5.4); samma imperialistiska hållning till tredje världen; samma rovdrift och förstöring av miljön; samma makabra satsning på kapprustning osv.

Den andra anledningen till att jag föredrar ett dialektiskt systemperspektiv är att detta *inte utesluter möjligheten av andra kompletterande synsätt på olika nivåer*. Ett val av marxistisk teori kommer oftast (kanske inte i teorin men i alla fall i praktiken) att implicera en "totalisering av perspektiv" — valet utesluter andra förklaringsmöjligheter vilka samtliga förkastas som "ovetenskapliga, borgerliga, reaktionära" etc.

Det finns inget i systemteorin i sig som stöder en konservativ och reaktionär människo- och samhällssyn, även om denna teori, liksom alla andra teorier, *kan* tolkas och användas till stöd för olika åsikter. Tvärtom anser jag att en systemteoretisk grundsyn istället stöder en radikal och kritisk syn på samhället — betoningen på dialektiska processer och systemöverskridande förändringar är logiskt oförenlig med en determinerad, statisk, konservativ grundsyn.

Jag är inte ensam om denna tolkning. I en läsvärd artikel, "Mot ett paradig för radikal praxis" (s 64—81) i "Radikalt socialt arbete — en antologi" (sammanställd av Bailey och Brake, 1977), skriver den engelske sociologiprofessorn Peter Leonard följande om systemteori utifrån en marxistisk grundsyn:

"Eftersom systemteorin på senare tid kommit att knytas till försvar för och vidmakthållande av bestående system har socialarbetare föga uppmärksammat dess möjliga användningar. Det vore emellertid bättre om man kunde rädda systemteorin ur de bestående institutionernas försvarares grepp och använda den till att förstå och förändra dessa institutioner. Det råder inget tvivel om att den radikala socialvården behöver en övergripande ram med vilken man kan ta itu med en ofantlig skala av individ-, grupp- och vidare miljövariabler, och en reviderad form av systemteori skulle kunna ge detta. Till att börja med är det viktigt att understryka, att det att se sociala strukturer som system inte nödvändigtvis innebär ett sätt att rättfärdiga dem. Gouldner t ex hävdar att '... det är obestridligen klart att Marx verkligen tänkte sig samhällena som sociala system vars element ömsesidigt påverkar varandra. När allt kommer omkring var det ju Marx som uppfann begreppet *kapitalistiskt system*.' (Ur Gouldner: *The Coming Crisis of Western Sociology*, 1971, s 230)" (Leonards citat ur Gouldner)

... "En allmänt marxistisk systemuppfattning av den typ som tjänar som bakgrund till denna uppsats, erkänner den ömsesidiga interaktionen mellan sociala system, hävdar det dialektiska förhållandet mellan en skala av variabler, däribland det faktum att "överbyggnaden" av politiska och sociala institutioner och de ideologier som rättfärdigar dessa, interagerar med den ekonomiska produktionens "infrastruktur". Även om denna interaktion utgör en ömsesidig påverkan, väger den över till förmån för den ekonomiska infrastrukturen. Sålunda förväntar vi oss i all social systemanalys grundad på ett marxistiskt perspektiv att finna att ekonomiska variabler har det dominerande inflytandet på systemet. Medan de mera traditionella systemmodellerna kringgår frågan om vilken variabel som är den bestämmande, därför

att alla anses ömsesidigt interagerande, försöker en radikal systemmodell exakt ange orsak och verkan och ger sålunda en bättre vägledning beträffande vilken handling socialarbetaren bör företa.

Vår systemuppfattning anger den olikmässiga makt- och intressefördelningen i olika slag av sociala system — familjer, föreningar, organisationer, samhällen — och konsekvenserna av denna typ av differentiering för hela systemet och för dessa delar. Istället för att anta att samförstånd normalt styr de sociala institutionernas liv, antar man sålunda att makt- och intressedifferentieringen i de flesta system leder till olika slag av konflikter. Detta i sin tur innebär att system ofta befinner sig i ett tillstånd av kontinuerlig spänning förorsakat av strävan efter "funktionell autonomi" för element inom systemet och för de inflytelserikare "styrande" elementens kontrollerande, tvingande och legitimerande bemödanden."

Jag delar i stort Leonards synsätt. Däremot anser jag att hans resonemang om *en* bestämmande variabel och om exakta orsak-verkansamband utgår från ett traditionellt lineärt kausalitetstänkande, oförenligt med helhetssyn, dialektiska processer och cirkulär påverkan. Detta utesluter inte att jag också tror att vissa "variabler" kan ha större inflytande än andra och därvid delar Leonards syn på den ekonomiska infrastrukturen som i hög grad styrande samhällsprocesserna. Detta framstår emellertid för mig som en självklar slutsats utifrån ett systemteoretiskt betraktelsesätt oavsett om detta kopplas till marxistisk teori eller inte. Det övergripande strukturella påverkansförhållandet leder nämligen till att de övergripande strukturerna i varje tänkbart system utövar ett större inflytande på underordnade system än vad subsystemen utövar inflytande på de överordnade.

3.3 Samhället i ett dialektiskt systemperspektiv

3.3.1 Strukturellt påverkansförhållande — i dialektik med människans egen medvetenhet och aktivitet

Övergripande systems strukturer och processer bildar ramarna för underordnade systems och subsystems möjliga strukturer och processer. Samhällssystemet som helhet ger, analogt, ramarna för de enskilda individernas olika handlingsmöjligheter. Samspelet mellan individens intrapsykiska processer (världsbild, syn på sig själv och andra etc) och relationerna till människor på interpersonell nivå i familj, skolklass, arbetsgrupp, närmiljö etc kommer i sin tur att påverka hur den enskilde kommer att välja och handla inom dessa ramar.

Systemförändringar kan, som tidigare beskrivits, vara av två typer — av "första ordningen", dvs kvantitativa förändringar inom ett givet system på en viss nivå vars strukturer och processer förblir oförändrade

och av "andra ordningen", dvs kvalitativa överskridande förändringar som går utanför ramarna på det aktuella systemets strukturer och processer. Förändringar av andra ordningen i överordnade system kommer automatiskt, genom det övergripande strukturella påverkansförhållandet, att innebära kvalitativa förändringar av underordnade system. Således kommer förändringar i produktionsprocesser, teknologi, materiella betingelser, arbetsfördelning etc i samhället som helhet att påverka de rådande värderingarna och de ekonomiska, politiska och sociala maktförhållandena. Detta kommer i sin tur att förändra position, beteende och upplevelse hos de i samhället ingående klasserna, grupperna, familjerna och individerna. I motsatt riktning innebär det naturligtvis en mycket marginell förändringspåverkan på t ex ett samhälles produktionsprocesser om en individ beter sig annorlunda eller om en familj lär sig att fungera på ett nytt sätt tillsammans.

Personligen är jag övertygad om att när det gäller psykiska problem, avvikelser och utslagning kan kvalitativa överskridande förändringar ske i system på individ-, familje- och gruppnivå. Dessa förändringar hos individer, familjer etc kommer dock till mycket liten del att förändra samhällets utslagningsprocesser som sådana. För förändringar av dessa krävs kvalitativa överskridande förändringar av samhällssystemets övergripande värderingar och ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer.

Det finns en risk att systemteorins (liksom marxismens) betoning av det överordnade strukturella påverkansförhållandet kan leda till ett mekaniskt deterministiskt synsätt, där människan, subjektet, kommer bort. Om man nämligen renodlar detta sätt att tänka till sina extrema konsekvenser skulle en människa aldrig själv kunna åstadkomma någon förändring eller ens någon egen tanke. All aktivitet, allt medvetande och alla upplevelser hos människor skulle ju, med detta resonemang draget till sin yttersta spets, vara utslag av strukturer och processer i överordnade system, som i sin tur var utslag av strukturer och processer på nästa nivå, osv — tills man eventuellt skulle finna någon evig bakomliggande yttersta struktur lag/plan som i sista änden styr allting. (Var nu denna lag/plan i sin tur kommer ifrån . . .?)

För att inte hamna i en sådan mekanisk determinism är det *nödvändigt för mig att sätta systemteorins strukturalistiska synsätt i relation till mina grundläggande meta-teoretiska värderingar beträffande tillvaron och människan:*

- *Tillvaron som organisk helhet och föränderlig process*
- *Människan som aktiv, förstående, intentionell och meningsskapande med valmöjligheter och ansvar.*

Anledningen till att jag kallar mitt synsätt ett *dialektiskt systemperspektiv* är just att jag inom ramen för en syn på tillvaron som en dynamisk föränderlig helhet vill betona dialektiken mellan strukturernas på-

verkan på individen och individens egen aktivitet och möjlighet att påverka strukturerna.

Syntesen av denna dialektik blir principiellt att "allt påverkar allt", såväl inom som mellan system på olika nivåer. I denna ömsesidiga påverkan har överordnade system ett större inflytande på underordnade än tvärtom, *men* underordnade system kan också ge "impulser" som leder till kvalitativa förändringar av överordnade system. Den enskilde kan förändra sitt synsätt på sig själv, på andra och på tillvaron. Han kan agera, självständigt och tillsammans med andra, för förändring både av sin egen situation och av samhället som helhet. *Människan är inte enbart en produkt av övergripande strukturer utan är samtidigt skapare av sina levnadsförhållanden.*

3.3.2 Individ — samhälle: ett invändigt förhållande i en organisk helhet

Det dialektiska systemperspektivet leder till synen på relationen individ — samhälle som ett "invändigt förhållande". Varken individen eller samhället kan betraktas eller studeras som separata enheter.

Utgår man enbart från individen så riskerar man att hamna i ett idealistiskt och subjektivistiskt synsätt där den enskilde skulle kunna tänka, känna och handla som om inte medmänniskor och omvärld fanns. Utgår man från ett ensidigt samhällsperspektiv där människan enbart ses som ett resultat av strukturer och produktionsförhållanden så riskerar man att hamna i ett synsätt där människan ses som ett passivt objekt utan egentliga möjligheter att påverka sin situation.

Man måste istället se till dialektiken i förhållandet mellan individ och samhälle och försöka se hur de tillsammans ömsesidigt påverkar varandra och bildar *en meningsfull helhet*. Delarna måste förstås i relation till helheten och helheten måste förstås i relation till delarna. Människan är en social varelse som varken föds eller lever i ett vakuum. Individen existerar i och genom samhället och samhället existerar i och genom individerna.

Förhållandet individ—samhälle kan ses som en *kontinuerlig process* — som ett oupphörligt samspel mellan individens tankar, upplevelser, handlingar och roller, relationer, positioner osv och samhällssystemets övergripande strukturer och processer. Människan är därmed en aktiv skapare av sin egen verklighet samtidigt som hon är "resultat" av samhällets påverkningsprocesser. *Individen skapar samhället och samhället skapar individen.* Detta innebär att människan är både subjekt och objekt — både aktiv, reflekterande, handlande och ett objekt för samhällssystemets påverkan.

Det är inte enbart så att delarna ingår i helheten utan också så att helheten — det organiska systemet i förändring — i viss mening ingår i delarna. *Människan finns i samhället men samhället finns också i människan.*

Detta förhållande framträder tydligt i *socialisationsprocessen och identitetsutvecklingen*, som sker i ett dialektiskt växelspel mellan barnets egna handlingar och yttre påverkan från omgivningen, och mellan barnets tolkning av denna påverkan och dess tolkning av sina egna handlingar. Socialiseringsprocessens "mål" är att barnet, från att från början ha behövt styras och kontrolleras utifrån (genom förmaningar, straff etc), skall omvandla denna yttre kontroll till en inre självkontroll. Detta sker genom att barnet internaliserar (införlivar och gör till sina egna) de värderingar och normer, den moral, etik och kultur som är rådande i samhället. Samhället använder härvid ett antal socialiserande system som familjen, förskolan, skolan osv där för barnet viktiga vuxna personer som föräldrar, daghemspersonal, lärare m fl är bärare och förmedlare av dessa värderingar.

Genom sin makt och sitt inflytande över barnet har dessa personer möjlighet att styra och kontrollera hur olika handlingar skall tolkas och värderas i det sociala samspelet. Identiteten växer fram ur det ömsesidiga samspelet mellan barnet och andras aktivitet, mellan barnets självuppfattning och dess tolkning av andras handlingar och uppfattningar av barnet. Om barnet under socialisationsprocessen får sin självuppfattning positivt bekräftad från omgivningen kan det efterhand få en stabil och integrerad social identitet. Om barnet däremot ofta och under sin tidiga uppväxt får sin självuppfattning avvisad eller oklart definierad kommer det att få en osäker identitet — en form av grundläggande identitetskris. Att senare i livet acceptera en identitet som avvikare kan ofta vara ett sätt att försöka lösa denna identitetskris. — Att vara "narkoman", "alkoholist", "psykiskt sjuk" etc kan vara lättare att leva med som identitet än att inte vara "någon alls".

Socialisationsprocessen sker s a s samtidigt i två riktningar: barnet socialiseras "in i samhället" genom att det får lära sig hur det skall tänka och handla för att bli omtyckt och accepterat i olika samhällsroller. Samhället kommer samtidigt att socialiseras "in i barnet" genom att barnet under denna process införlivar det värdesystem som är rådande i den kultur och det samhälle och i den klass, grupp och familj som barnet tillhör. Det övergripande systemets strukturer och processer (produktionsförhållanden, teknologi och ekonomiska, politiska och sociala relationer i samhället) har alltså, genom det värdesystem som förmedlas och införlivas hos barnet i socialisationsprocessen, en mycket betydelsefull påverkan på individens handlingar och självuppfattning. De yttre strukturerna och processerna blir i denna betydelse "inre" strukturer och processer — samhället i människan.

Det invändiga förhållandet mellan individ och samhälle belyses av den *symboliska interaktionismens* upphovsgestalter, Charles H Cooley och George Herbert Mead.

Cooley, som faktiskt introducerade systemteoretiska tankegångar redan 1902 i "Human Nature and Social Order", hävdade att människan

inte går att dela upp i text en individualistisk/"asocial" sida och en samhällelig/social sida. Människan är helt och hållet social. Det är lika artificiellt att betrakta individen som skild från samhället som att tänka sig ett samhälle utan individer. Tagna var för sig är individ och samhälle meningslösa begrepp. Individ och samhälle måste ses som en odelbar helhet — som ett system med ömsesidig påverkan.

Johan Asplund, som redogör för Cooleys och Meads tänkande i två läsbara artiklar i "Sociologiska teorier" 1976 (antologi redigerad av Asplund), skriver följande:

"Jag tror att vad han (Cooley, min anmärkning) försöker säga är att samhälle och individ tillsammans utgör ett system. Ett "system" är ju, grovt talat, någonting där de ingående elementen är ömsesidigt beroende av varandra. Och en egenhet hos ett system är, att det är mycket vanskligt att urskilja vad som är orsak och vad som är verkan i systemet. Antag att A påverkar B. Och antag att B i sin tur påverkar A. När vi då iakttar förändringar hos A och B, vilka förändringar är då orsaker och vilka är verkningar? Det förefaller omöjligt att avgöra det. Orsaker och verkningar tycks kunna urskiljas endast om vi inte ser på systemet i dess helhet. Om vi bara begränsar oss till iakttagelsen 'nu påverkades B av A', så tycks vi kunna använda terminologin 'orsak-verkan'. Men ser vi på systemet i dess helhet, så kan vi bara iaktta ömsesidiga beroendeförhållanden. Och dessa ömsesidiga beroendeförhållanden är systemet. Jag tror att Cooley i passagen om viljans frihet just avser att säga, att om man har ett tillräckligt omfattande perspektiv på det sociala beteendet, så kan man inte säga att individen kontrolleras av samhället, inte heller att samhället kontrolleras av individen, utan man kan bara konstatera att samhälle och individ är ömsesidigt beroende av varandra. Och om man beskriver dessa ömsesidiga beroendeförhållanden, så beskriver man det sociala beteendet. Det sociala beteendet är dessa ömsesidiga beroendeförhållanden." (S 127.)

"Däremot kanske vi kan säga att det individuella är en aspekt av helheten och att det kollektiva är en annan aspekt av helheten. Men det är helheten som ger aspekterna deras realitet." (S 130.)

I "Medvetandet, jaget och samhället", (svensk utgåva 1976), försöker Mead besvara frågan om hur människans medvetande och jag uppstår och utvecklas. Han hävdar att vårt tänkande, vårt medvetande och jag, ja själva grunden för vår existens, är beroende vår interaktion med andra människor i samhället. Interaktionen föregår och är därmed en förutsättning för medvetandet och jaget.

"Social samverkan frambringar individens medvetande och jag. Medvetandet och jaget är sociala produkter." (Asplund, 1967, s 136.)

Förenklat menar Mead att mänskligt medvetande uppstår genom vår förmåga att överta en annan människas roll och så kunna se sig själv och situationen från dennas perspektiv. När samförstånd mellan människor råder, om hur en fysisk eller vokal "gest" (ett yttrande, en roll, en attityd, en handling etc) skall förstås, så har denna blivit en sk "signifi-

kant symbol". Språket är att kommunicera med signifikanta symboler som i sin tur förutsätter rollövertagande.

"Förmågan att överta varandras roller, och förmågan att i tänkandet fortsätta med detta rollspel, är detsamma som att ha ett medvetande. För Mead är medvetandet sålunda inget psykologiskt tillstånd, utan det är en social process, eller närmare bestämt, medvetandet och tänkandet är begynnande sociala handlingar". . . "Det är i en interaktionsprocess som individen blir medveten. Härvidlag blir han också *självm*medveten. När A övertar B:s roll, ser han sig själv så att säga med B:s ögon. Han har gått utöver sig själv, han har blivit ett objekt för sin egen varseblivning. I interaktionsprocessen uppstår sålunda inte bara medvetandet, utan också jaget eller identiteten. 'We must be others if we are to be ourselves'." (Asplund, 1967, s 142.)

Efter vad jag kan förstå hävdar Mead varken att människans själsliga fenomen kan bortförklaras, att de kan reduceras till behavioristiska termer av stimulus-respons-kedjor eller att de är helt determinerade av den sociala omgivningen. Snarare menar han att "själen" inte kan ses som något isolerat, som en gång "inplanterats" i människan, utan som en produkt av en dialektisk process mellan individen och hans sociala omgivning. Människan kan därför sägas ha både en socialt styrd aspekt som uppstår i rollövertagandet, och en dynamisk aspekt som är fri och handlande.

Den symboliska interaktionismen, vars synsätt i dessa frågor överensstämmer med mitt dialektiska systemperspektiv, visar enligt min mening på ett övertygande sätt att *människan är en social varelse som varken kan existera, tänka eller handla "utanför" samhället*. Människan och samhället bildar tillsammans en helhet — ett organiskt system i förändring och ömsesidig påverkan. I detta dialektiska sociala samspel uppstår och utvecklas människans medvetande och jag — *människan i samhället och samhället i människan*.

3.3.3 Socialisationsprocessen som termostatfunktion

I psykoanalytiska termer innebär socialisationsprocessen enkelt uttryckt en träning av impuls kontroll — från lustprincip och primärprocesser till realitetsprincip och sekundärprocesser. (Se vidare under "Teorier på intra-psykisk nivå" i Appendix Kap 25.)

Socialisationsprocessen äger ju rum i ett samhälle med vissa värderingar, normer etc och kommer därför att avspegla vissa grundintressen i samhället och kulturen. Man kan förenklat säga att samhället härigenom reproducerar "personlighetsstrukturer" som passar in i samhällets strukturer.

Enligt psykoanalytiker som Reich och Fromm och kritiska teoretiker som Adorno, Marcuse och Habermas (se litteraturlistan under Del I och Del II) har realitetsprincipen i vårt samhälle utformats på ett sådant sätt att den (för att låna en term från Marcuse) leder till "repressiv tole-

rans" — en "samhällets försvarsmekanism" mot genomgripande förändringar av samhällets grundläggande strukturer och processer som s a s är inbyggd i systemets "normala" sätt att fungera. (Kan direkt jämföras med systemteorins homeostasbegrepp.) Dessa mekanismer bygger på det industrialiserade samhällets värderingar med ekonomiskt tillväxt-tänkande, teknologisk styrning, ökad konsumtion, konkurrens och privatisering som ideal.

Individen "anvisas" en viss avgränsad plats i systemet och får försöka att utföra och helst öka sina prestationer inom den ram han blivit tilldelad. I systemteoretiska termer innebär detta en process mot ett slutet system med stela gränser.

Människan i detta samhälle blir förtingligad, en vara — "arbetskraft", som kan köpas och säljas. Detta leder till ett "mystifierande förtryck" genom att man uppfattar samhällsstrukturen och sin egen roll som självklara, lagbundna och opåverkbara. Följden blir att människan blir alienerad och omedveten om att hon själv är skapare av det samhället hon lever i och därför inte ser några möjligheter att förändra sin tillvaro. (Se vidare om alienation under "Avvikelse och utslagning" Del II: Kap 6.2.2, samt för fördjupad analys Israel: "Alienation — Från Marx till modern sociologi", 1971.)

Socialisationsprocessen leder alltså till en personlighetsutveckling som sker i en riktning som motsvarar samhällets behov — dvs som bevarar den rådande samhällsstrukturen. *Socialisationsprocessen* som helhet kan därför ses som en *termostatfunktion som upprätthåller samhällssystemets homeostas*.

Avvikelse och social utslagning fyller i detta sammanhang också en termostatfunktion. Om man är alltför avvikande och inte "passar in" utan "stör" systemets produktionsprocesser eller det accepterade sociala mönstret kommer man därför att placeras och hållas utanför systemet. Detta innebär i sin tur mycket små möjligheter att kunna påverka detta till någon förändring. Stigmatiseringen som avvikare — att bli sjukförklarad, arbetslös, ekonomiskt beroende av socialbidrag — fungerar samtidigt som avskräckande exempel på hur det går om man inte accepterar samhällets värderingar — om man "inte sköter sig".

3.3.4 *Samhällsutvecklingen — homeostas och ömsesidig påverkan i samhällssystemet*

Den politiska, sociala och ekonomiska utvecklingen i den industrialiserade västvärlden under de sista hundra åren är givetvis av mycket komplicerad natur. För ett i mitt tycke mycket intressant försök att fånga de väsentligaste dragen i denna utveckling svarar den norske professorn i socialrätt Thomas Mathiesen. I sin bok "Rätt, samhälle och politisk handling — Ett bidrag till en politisk strategi under senkapitalismen" (1980) drar han utifrån marxistiska utgångspunkter upp några generella utvecklingslinjer som jag tycker är väsentliga för förståelsen av de pro-

blem som sammanhänger med försök till överskridande förändringar i vårt samhällssystem.

Jag skall sammanfattat återge Mathiesens resonemang, huvudsakligen med hjälp av många citat från ovannämnda bok (1980) och med hans egna rubriker.

Från fysiskt till strukturellt tvång

Under feodalismen och andra förkapitalistiska produktionssätt och i industrialismens barndom kunde de härskande klasserna, ofta med stöd av normer och värderingar från religioner, använda fysiskt tvång mot arbetarna för att få arbetet utfört. Det fysiska tvånget har emellertid efterhand ersatts av "strukturellt tvång" som s a s är "inbyggt i själva det ekonomiska systemet". Detta strukturella förtryck blir mycket mera osynligt än det öppna fysiska våldet och blir därför samtidigt mycket svårare att göra uppror emot. Det står den enskilde arbetaren "fritt" att välja att gå till jobbet eller inte, men om han (i vid bemärkelse) vill "leva" så måste han ändå arbeta.

"Men när vi nu — därför att tvånget på det sätt jag antytt är inbyggt i strukturen — faktiskt inte kan se att vi är tvingade också i vardagslivet (och inte bara vid speciella tillfällen, som när vi konfronteras med polisen och kriminalvården), när vi tvärtom bara kan se att vi kan låta bli att arbeta om vi "vill", ja, då blir det svårt att ena sig omkring upproret . . . Det strukturella tvånget är att föredra dels därför att det ger sken av att arbetarna är fria, dels därför att det på grund härav föranleder mindre motstånd." (S 205.)

Från materiell till psykologisk outhärdlighet

Den tidigare materiella nöden har i stort sett lindrats genom det kapitalistiska samhällets enorma varuproduktion, marknadsbildning och konsumtion — en materiell tillväxt som också kommit arbetarklassen till del. Istället har den "psykologiska nöden" ökat genom att alienationen

— "såsom vi finner den i det moderna samhället är nästan fullständig; den genomsyrar människans förhållande till sitt arbete, till de föremål hon konsumerar, till staten, till medmänniskorna och till henne själv" (s 210 — Mathiesen citerar här Erich Fromm: "Ett friskare samhälle", 1976).

"Alienationen, den process varigenom människornas egna gärningar — produkterna av deras arbete, själva arbetsprocessen eller andra sidor — framstår som 'ett främmande, utanför dem stående tvång', är detsamma som vanmakt, inte makt att handla politiskt. Om det hade handlat om 'ett främmande, utanför (oss) stående tvång', som var oavhängigt våra egna gärningar, d v s som inte var en transformation av våra egna gärningar, skulle vi haft vår egen handlingskraft i behåll och när det främmande tvånget blev 'outhärdligt', skulle vi kunna sätta in våra gärningar och vår handlingskraft mot det outhärdliga

främmande tvånget. Men när det främmande tvånget, som är outhärdligt, är en transformation av oss själva, när det så att säga utgår direkt från oss själva och på detta sätt 'uttömmer' oss själva, när det är vår egen otäckt grinande avbild, blir saken åtskilligt svårare. Upprorret skulle då i en viss betydelse innebära ett uppror mot oss själva. Genom alienationen är vi inte avdelade ifrån, utan starkt sammanvävda med den yttre outhärdliga makten; den outhärdliga makten ligger i att vi själva har blivit omskapade. Och vi har i motsvarande mån blivit handlingsförlamade." (s 211.)

". . . Den psykologiska nöd, som under våra förhållanden har tagit över efter den absoluta materiella nöden, är inte revolutionsbefrämjande utan inåtvänd, ångestskapande, inte heller expansiv och förändrande i förhållande till den struktur människorna lever i." . . .

". . . I den utsträckning den psykologiska nöden är revolutionshämmande är det till och med som om produktionssättet genom sina grundläggande drag producerar sin egen konserverande försvarsapparat inne i människorna." (s 220.)

Från ödesolikhet till ödesgemenskap

Även om det fortfarande finns en intressemotsättning mellan arbetare och kapitalister beträffande de övergripande maktförhållandena i samhället har de båda parternas förhållande i den dagliga livssituationen alltmer utvecklats mot en "ödesgemenskap".

"Antagligen är det riktigt att säga att det under förkapitalistiska produktionssätt — slav — och feodalekonomier, samt kanske under inledningsfasen till det kapitalistiska produktionssättet — också på det konkreta planet inom ramen för de enskilda företagen, fanns vad jag skulle vilja kalla en ödesolikhet mellan de två samhällsklasser, som utgörs av producenterna och ägarna till produktionsmedlen: Om slavägaren eller godsägaren av en eller annan anledning gick under, var detta inte ett lika stort slag för slaven eller feodalbonden. Slaven och feodalbonden var beroende av slavägaren och godsägaren och speciellt beroende av deras godtyckliga maktanvändning, men de var inte ödesbundna till dem i den betydelsen att slavägarens och godsägarens öden var bestämmande för deras egna öden. Slaven skulle säljas vidare till andra och därmed vara kvar i samma situation, och feodalbonden skulle väl i stort sett förbli i sin livegna situation med en ny godsägare över sig. Fundamentalt annorlunda förhåller det sig i vårt eget avanderade kapitalistiska produktionssätt. Arbetaren är idag för sitt dagliga bröd beroende av att just hans arbetsköpare håller sig på benen. Oavsett den övriga arbetsmarknadssituationen uppstår det mycket svåra problem för arbetaren, om han förlorar jobbet." (s 221—222). . .

"Arbets säljaren är ödesbunden till arbetsköparen i den betydelsen, att om arbetsköparen går under skapar detta under de mest gynnsamma förhållanden stora mänskliga och ekonomiska problem för arbets säljaren och under lite mindre gynnsamma förhållanden synnerligen allvarliga ekonomiska och sociala följder." (s 223).

Från individvillkorlighet till systemlogik

Den produktionsmässiga grunden för social och politisk handling har under framväxten av det kapitalistiska produktionssättet förändrats så att de enskilda personernas inflytande har minskat och alla — såväl arbetare som kapitalister — har alltmer blivit "fångar i systemet".

"Under de förkapitalistiska produktionssätten hade individerna som ägare eller förvaltare (väl mest det första) av produktionsmedlen möjlighet att främja sina intressen i en relativt sett "ramlös" situation — det fanns relativt sett få materiella ramar som bestämde vad individerna måste göra för att främja sina intressen som ägare/förvaltare av produktionsmedlen. Slavägaren och godsägaren kunde, efter eget gottfinnande, bedöma och bestämma inom mycket vida gränser, hur driften skulle läggas upp för att maximera hans intressen. Det är fundamentalt annorlunda under det kapitalistiska produktionssättet. Det synes vara rimligt att påstå att det kapitalistiska produktionssättet genom en form av systemlogik sätter upp bestämda ramar för de individuella ägarna/förvaltarna av produktionsmedlen, ramar som tvingar dem — om de vill förbli ägare/förvaltare — att handla på bestämda sätt för att tillvarata sina intressen. Det kapitalistiska produktionssättet har därmed blivit ett *system* på ett annat sätt än de tidigare produktionssätten var det." (s 225—226.)

"Huvudpoängen är att alienationen i denna betydelse — människornas egna handlingar blir 'som ett främmande, utanför dem stående tvång' — *inte bara gäller för arbetarna, utan också för kapitalisterna*. Som skapare av det kapitalistiska produktionssättet har kapitalisterna förlorat herraväldet över produktionssättet, de kan inte behärska det. För arbetarna leder alienationen, som vi har sett, till en form av psykologisk nöd; för kapitalisterna till ett systemtvång som de måste följa, om de vill fortsätta vara kapitalister. Också i denna betydelse kan vi säga att det föreligger en 'ödesgemenskap' mellan samhällsklasserna under det kapitalistiska produktionssättet." (s 227.)

Det krav som vekar vara ofrånkomligt inom våra dagars kapitalistiska ekonomiska system är företagsekonomisk lönsamhet. — Följer man inte denna "systemets lagbundenhet" kommer verksamheten att gå under.

". . . Den psykologiska nöd, som under våra förhållanden har tagit över efter den absoluta materiella nöden, är inte revolutionsbefrämjande utan inåtvänd, ångestskapande, inte heller expansiv och förändrande i förhållande till den struktur människorna lever i." . . .

". . . I den utsträckning den psykologiska nöden är revolutionshämmande är det till och med som om produktionssättet genom sina grundläggande drag producerar sin egen konserverande försvarsapparat inne i människorna." (S 220.)

Från ödesolikhet till ödesgemenskap

Även om det fortfarande finns en intressemotsättning mellan arbetare och kapitalister beträffande de övergripande maktförhållandena i samhället har de båda parternas förhållande i den dagliga livssituationen alltmer utvecklats mot en "ödesgemenskap".

”Antagligen är det riktigt att säga att det under förkapitalistiska produktionsätt — slav- och feodalekonomier, samt kanske under inledningsfasen till det kapitalistiska produktionsättet — också på det konkreta planet inom ramen för de enskilda företagen, fanns vad jag skulle vilja kalla en ödesolikhet mellan de två samhällsklasser, som utgörs av producenterna och ägarna till produktionsmedlen: Om slavägaren eller godsägaren av en eller annan anledning gick under, var detta inte ett lika stort slag för slaven eller feodalbonden. Slaven och feodalbonden var beroende av slavägaren och godsägaren och speciellt beroende av deras godtyckliga maktanvändning, men de var inte ödesbundna till dem i den betydelsen att slavägarens och godsägarens öden var bestämmande för deras egna öden. Slaven skulle säljas vidare till andra och därmed vara kvar i samma situation, och feodalbonden skulle väl i stort sett förbli i sin livegna situation med en ny godsägare över sig. Fundamentalt annorlunda förhåller det sig i vårt eget avancerade kapitalistiska produktionsätt. Arbetaren är idag för sitt dagliga bröd beroende av att just hans arbetsköpare håller sig på benen. Oavsett den övriga arbetsmarknadssituationen uppstår det mycket svåra problem för arbetaren, om han förlorar jobbet.”

(S 221—222)

”Arbetssäljaren är ödesbunden till arbetsköparen i den betydelsen, att om arbetsköparen går under skapar detta under de mest gynnsamma förhållanden stora mänskliga och ekonomiska problem för arbetssäljaren och under lite mindre gynnsamma förhållanden synnerligen allvarliga ekonomiska och sociala följder.” (S 223.)

Från individvillkorlighet till systemlogik

Den produktionsmässiga grunden för social och politisk handling har under framväxten av det kapitalistiska produktionsättet förändrats så att de enskilda personernas inflytande har minskat och alla — såväl arbetare som kapitalister — har alltmer blivit ”fångar i systemet”.

”Under de förkapitalistiska produktionsätten hade individerna som ägare eller förvaltare (väl mest det första) av produktionsmedlen möjlighet att främja sina intressen i en relativt sett ”ramlös” situation — det fanns relativt sett få materiella ramar som bestämde vad individerna måste göra för att främja sina intressen som ägare/förvaltare av produktionsmedlen. Slavägaren och godsägaren kunde, efter eget gottfinnande, bedöma och bestämma inom mycket vida gränser, hur driften skulle läggas upp för att maximera hans intressen. Det är fundamentalt annorlunda under det kapitalistiska produktionsättet. Det synes vara rimligt att påstå att det kapitalistiska produktionsättet genom en form av systemlogik sätter upp bestämda ramar för de individuella ägarna/förvaltarna av produktionsmedlen, ramar som tvingar dem — om de vill förbli ägare/förvaltare — att handla på bestämda sätt för att tillvarata sina intressen. Det kapitalistiska produktionsättet har därmed blivit ett *system* på ett annat sätt än de tidigare produktionsätten var det.” (S 225—226.)

”Huvudpoängen är att alienationen i denna betydelse — människornas egna handlingar blir ’som ett främmande, utanför dem stående tvång’ — *inte bara gäller för arbetarna, utan också för kapitalisterna*. Som skapare av det kapitalistiska produktionsättet har kapitalister-

na förlorat herraväldet över produktionssättet, de kan inte behärska det. För arbetarna leder alienationen, som vi har sett, till en form av psykologisk nöd; för kapitalisterna till ett systemtvång som de måste följa, om de vill fortsätta vara kapitalister. Också i denna betydelse kan vi säga att det föreligger en 'ödesgemenskap' mellan samhällsklasserna under det kapitalistiska produktionssättet." (S 227.)

Det krav som verkar vara ofrånkomligt inom våra dagars kapitalistiska ekonomiska system är företagsekonomisk lönsamhet. — Följer man inte denna "systemets lagbundenhet" kommer verksamheten att gå under.

"Innanför detta tvång finns det ett rörelse- eller handlingsutrymme, men lönsam måste verksamheten vara och det är i sig själv starkt styrande för handlandet." (S 227.)

Detta faktum verkar inte heller ändras av ett allt större statligt engagemang i näringslivet.

"Den tillkallade intervenerande staten har, lika lite som de privata företagen, någon kontroll över den systematiska lönsamhetslogiken som systemets skapare har förlorat herraväldet över. Också för staten har systemets funktionssätt blivit 'som ett främmande, utanför (den) stående tvång'. . . . Också för staten är det nödvändigt att vara 'företagsekonomiskt lönsam'; om inte, går staten under lika väl som de privata företagen." (S 229.)

"Tvärtom vävs det stigande statliga engagemanget in i det systemologiska kapitalistiska produktionssättet, så att den stat, som i vissa sammanhang skulle ha kunnat representera en motsats till det privata systemologiskt tvingade företagssystemet, blir ett med detta system. Vi står med andra ord inför ytterligare en monolitisk systemologisk enhet." (S 230.)

Från åtskiljande till sammanbindande överbyggnad

Den historiska utvecklingen från fysiskt till strukturellt tvång, från materiell till psykologisk nöd, från ödesolikhet till ödesgemenskap och från individvillkorlighet till systemlogik kan i korthet enligt Mathiesen ses som två grovt tecknade samhällsformationer, som båda är förtryckande men på olika sätt. Den tidigare, av Mathiesen benämnd "antagoniserande", kännetecknades av klarlagt förtryck, åtskild klasstruktur och koncentrerat politiskt ansvar. Den senare samhällsformationen (vårt nuvarande samhällssystem) benämns "*absorberande*". Denna kännetecknas av att förtrycket är beslöjat, klasstrukturen är sammanvävd och det politiska ansvaret är "pulveriserat" — dvs näst intill omöjligt att klarlägga genom att allt och alla är styrda systemlogiskt.

"Den antagoniserande och den absorberande samhällsformationen stöds emellertid av ännu ett led — som på ett sätt fullbordar verket. De stöds av vad jag skulle vilja kalla en 'åtskiljande' respektive en

'sammanbindande' överbyggnad; ett 'åtskiljande' och ett 'sammanbindande' överbyggande idésystem. Vi har tidigare varit inne på hur religionen som överbyggnad kan ha främjats speciellt av det fysiska tvånget, medan rätten som överbyggnad har främjats av det strukturella tvånget. Denna synpunkt kan generaliseras ytterligare: Religionen som överbyggande idésystem har en *åtskiljande* funktion: Ett öde legitimeras för överklassen, *en* rätt — bland annat att använda fysiskt tvång — fastställs för överklassen; medan ett annat öde legitimeras för andra, *en* annan rätt fastställs för andra. Rätten som överbyggande idésystem har däremot en *sammanbindande* funktion: Ett gemensamt öde påstås gälla för alla klasser (mer generellt och utöver den kortsiktigt sammanvävande ödesgemenskap som diskuteras ovan), *en* gemensam rätt fastställs på papperet för alla klasser. Rätten får genom denna sin sammanbindande funktion en verkan i relation till både den beslöjande, den sammanvävda och den pulveriserade sidan hos den absorberande samhällsformationen: Tvånget och nöden kan beslöjas ytterligare genom tanken på *en* gemensam rätt för alla, klassernas sammanvävning understryks ytterligare genom det gemensamma öde som påstås gälla också på lång sikt och ansvaret pulveriseras ytterligare genom att gemenskapen understryks så starkt. Det bör tillfogas att efterhand som rättens effektivitet som överbyggnad krymper i och med kapitalismens utveckling (se ovan), tar andra idésystem vid — t ex nationalekonomin och sociologin — vilka på andra sätt tillvaratar samma sammanbindande funktion som rätten har." . . ."Åter nya professioner som bärare av nya sammanbindande idésystem kan utvecklas när inte heller de sistnämnda fungerar tillfredsställande." (S 232—233.)

Sammantaget leder denna utveckling enligt Mathiesen till en situation där *den nuvarande samhällsformationen utövar ett "absorberande förtryck"*.

Vid försök att åstadkomma upphävande, överskridande förändringar av samhällets strukturer och processer kommer dessa förändringar att motarbetas av samhällssystemet genom två processer som Mathiesen kallar indefiniering och utdefiniering:

Indefiniering innebär förenklat att man på olika sätt "sugs in i systemet" så att man därmed blir oskadliggjord som agent för förändring.

"För det första sker indefinieringen genom *införlivande* — det nya tillåts bara i en redan från början så förminskad form att det inte bryter med givna premisser. För det andra sker det genom *invigning*: Den upproriske invigs i systemets hemligheter och tvingas därigenom till tystnad i sin kritik utåt — så att säga genom sin tystnadsplikt. För det tredje sker det genom *ansvariggörande*: Som deltagare i systemet är man i praxis med på beslut och handlingar som man hålls medansvarig för." (S 293.)

Utdefiniering blir konsekvensen när systemet inte längre klarar av att indefiniera ett visst fenomen, en politisk idé eller handling.

"Ju mer effektivt absorberande och indefinierande staten blir, desto 'rimligare' kommer det att te sig att utdefiniera dem som inte låter sig inordnas." (S 293.)

Utdefinieringen sker oftast genom olika argument som t ex att företrädarna för vissa förändringsidéer är "oansvariga", "verklighetsfrämmande", "extrema", "splittrade" etc. Det är först när dessa argument inte "räcker till" som man får ta till fysisk utdefiniering, t ex genom kriminalisering av annorlunda tänkande och handlande (exempelvis vid hyresockupationer, vilda strejker och fysiska miljöräddningsaktioner).

3.3.5 Socialt arbete — termostat- eller förändringsfunktion?

I det följande resonemanget kommer jag att använda "socialt arbete" som samlingsbeteckning för praktiskt socialt arbete i olika former inom socialvården/socialtjänsten (fr o m jan 1982) och socialpolitik i vid bemärkelse. ("Socialt arbete" i betydelsen universitetsdisciplin skall jag återkomma till under "Vetenskapsteori" Del I: Kap 5.6.3.) Jag vill påpeka att jag personligen ser de principer om människors självbestämmanderätt, resurser, personliga ansvar och medverkan i samhällsplaneringen etc som uttrycks i den nya socialtjänstlagen som en mycket positiv utveckling av synsätt och förhållningssätt jämfört med den traditionella socialvårdens förmyndarinställning. Här avser jag emellertid att diskutera socialt arbete från ett generellt perspektiv som kommer att innefatta såväl den tidigare socialvården som den nuvarande socialtjänsten.

I ett dialektiskt systemperspektiv kan man inte betrakta socialt arbete som en isolerad företeelse. Det måste alltid (liksom den psykiatriska vården, kriminalvården och andra "vård"-områden) ses i relation till hela samhällssystemets strukturer och processer. Socialt arbete är aldrig neutralt eller värderingsfritt utan fyller en ideologisk funktion i samhället. Hur man ser på denna funktion beror i sin tur på hur man ser på samhället. Härvid brukar man ställa upp två motsatta synsätt.

Det ena, som vanligen utgår från marxistiska värderingar, ser *konflikter* mellan olika samhällsklasser och maktintressen som grundläggande för samhället. Man menar att samhällets olika organ, som t ex rättssystemet och olika vårdorgan, latent (outtalat) har som funktion och syfte att tjäna vissa intressen och bevara det rådande kapitalistiska systemet.

Det andra synsättet, som vanligen utgår från "borgerliga" värderingar, ser samhället som *harmoniskt* — där var och en har sin givna plats och där olika intressen samarbetar. Här betonas istället rättssystemets och andra samhällsorgans manifesta (uttalade) syften och funktioner, så som de framställs t ex i olika lagparagrafer. (För vidare diskussion om dessa synsätt se Berglind m fl: "Ideal och realiteter i svensk socialvård", 1976.)

I valet mellan dessa båda synsätt ansluter jag mig närmast till det perspektiv som betonar bakomliggande konflikter i samhället med outtalade syften och funktioner för olika samhällsorgan. Att se samhället som en organism präglad av harmoni och samarbete, där t ex socialvårdens syften och funktioner enbart är de som är nedskrivna i lagar och paragrafer, anser jag ger ett ytligt och mystifierande perspektiv. Efter vad jag

kan förstå förutsätter ett sådant synsätt att man avgränsar sin analys till *en* nivå och ser socialt arbete som en isolerad företeelse, som ett slutet system. Istället måste man se det sociala arbetet i ett helhetsperspektiv — i samspel mellan system på olika nivåer i det strukturella påverkansförhållandet från samhällets överordnade ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer. Jag tycker emellertid att man även får en förenklad bild om man ensidigt använder klass- och intresse-motsättningar som förklaring till samhällets och samhällsorganens sätt att fungera.

Som framgår av den tidigare redovisningen av Mathiesens syn på samhällsutvecklingen, till vilken jag principiellt ansluter mig, har den industrialiserade västvärlden utvecklats till en absorberande samhällsformation präglad av "strukturell tvång", "psykologisk outhärdlighet", "ödesgemenskap", "systemlogik" och "sammanbindande överbyggnad" — alltså till en situation där olika klass- och intresse-motsättningar kompliceras av vad jag skulle vilja kalla "allas beroende av alla" inom samhällssystemet som helhet.

Vid analyser av klass- och intressekonflikter anser jag därför att det är viktigt att se dessa i ett vidare systemteoretiskt perspektiv på strukturer och processer på olika nivåer i samhället. För mig blir många av de komplexa sambanden i samhället mer begripliga i ett sådant perspektiv.

Att det mycket väl *går att förena "systemanalys" med "klassanalys"* stämmer också överens med liknande tankegångar hos Mathiesen (även om han använder begreppet "system" i ett snävare perspektiv — begränsat till samhällets olika "byråkratiska" offentliga organisationer). Mathiesen diskuterar dessa frågor i "Den dolda disciplineringen" (1978).

"När man nu närmat sig den här stabilitets- och förändringsproblematiken, är det likväl närliggande att tänka sig en *kombination* av de här båda synsätten (klass- och systemanalys, min anmärkning). Man kan nämligen tänka sig att de byråkratiska organisationerna, med deras 'system'-egenskaper, är ett mellanliggande led, dvs ett led mellan å ena sidan bakomliggande klassmotsättningar och intressen och å andra sidan det slutgiltiga 'resultatet' i form av stabilitet och förändring inom och av de sociala strukturerna. Detta skulle innebära att vissa egenskaper hos organisationerna eller 'systemet' fungerar som ett 'filter' mellan klassmotsättningarna och intressekonstellationerna — och 'resultatet'. Klassmotsättningarna och intressekonstellationerna kommer att ständigt vara direkt representerade inom organisationerna, dvs en del av själva klasskampen slussas in i organisationerna och utspelar sig inom dem snarare än på samhällslivets 'öppna' områden — något som säkerligen får viktiga konsekvenser. Men även om de mer eller mindre generella mekanismer som finns 'inbyggda' i organisationernas 'system', fungerar också styrande och formande på motsättningarna och konstellationerna, vilket gör att 'resultatet' inte är givet i och med det ursprungliga klassmässiga förhållandet och den klassmässiga maktrelation som från början existerar. Det tycks inte minst vara så att arbetarklassens potentiella makt i vårt samhälle neutraliseras genom det sätt på vilket 'systemen' fungerar.

Härigenom blir staten ett omfattande organ med funktionen att bevara klassförhållandena i samhället." (S 71 och 72.)

Mathiesen menar att såväl en ensidig klass- som systemanalys leder till felaktiga slutsatser och betonar det viktiga i att kombinera dessa båda perspektiv. Det som man idag framförallt bortser ifrån i analyserna är enligt honom *systemmekanismernas styrande betydelse*. Han beskriver hur man genom en dold, smygande och tyst korrigerings inom systemet "disciplineras" till att inte kunna kritisera systemet inifrån och kunna handla för verkliga överskridande systemförändringar.

Mathiesens analys av hur disciplineringen fungerar genom "systemmekanismernas styrande betydelse" inom en viss organisation, t ex socialvården/tjänsten kan mycket sammanfattat beskrivas på följande sätt:

För att, för det första, överhuvudtaget få möjlighet till insyn och påverkan, t ex i en strävan att förbättra livssituationen för socialvårdens/tjänstens klienter, går man med på att delta i och acceptera systemets givna mönster även om man är potentiellt oppositionell mot detta systems syften och funktioner. Om man inte deltar i denna organisation får man nästan inga påverkansmöjligheter alls och då mister man ju även de marginella fördelar för klienterna som man hoppas uppnå genom att delta.

"Det här medför att man lätt 'sugs in' i systemet ifråga och kommer att delta på en rad nivåer i systemet trots att man egentligen är tveksam. Man blir 'en del' av systemet." (S 75 och 76.)

Om man för det andra "opponerar sig inom ett system som man redan gått in i och stannat i" (s 76) så kommer klienterna oftast också att mista sina marginella fördelar. Dessa marginella fördelar förändrar inte klienternas "mer fundamentala utgångsposition eller ställning inom den sociala strukturen som helhet" (s 76).

"Men poängen är, att eftersom dessa marginella fördelar finns där, och eftersom systemet kontrollerar dem och har möjlighet att köpa sig en tystad opposition genom dem, så leder det ofta till att oppositionen just tystas." (S 77.)

För det tredje, hävdar Mathiesen, leder de beslutande organens "korporativistiska" uppbyggnad (med en mängd olika intressenter) till att de som representerar klienternas intressen inom systemet "blir isolerade eller åtminstone hamnar i minoritetsställning i alla eller de flesta sammanhang där det fattas faktiska beslut rörande klienternas intressen" (S 77). Detta leder i sin tur till att man dämpar sin opposition och väljer att "ligga lågt".

För det fjärde fungerar disciplineringen genom att oppositionen "förs på sidospår" — vilket sker genom att man tvingas att syssla med separata smådelar och med mindre viktiga frågeställningar istället för att kunna ta itu med helheten och genom att man för att "åtminstone komma

någonstans” hävdar försiktigare ståndpunkter än dem som var de ursprungliga.

För det femte sker också disciplineringen ”genom de mellanmännsliga förhållanden som uppstår i och med själva deltagandet i organisationen” (s 81). När man deltar i organisationens beslutande organ blir man ”invigd i interna hemligheter” vilket gör att man ”binds till de människor och den organisation eller avdelning som invigt en i hemligheterna” (S 81). Efterhand kommer man att se situationen och besluten alltmer ”inifrån” systemets perspektiv och allt mindre från det perspektiv som är de ”utomstående” klienternas — en perspektivförskjutning som inte i första hand är en fråga om kunskaper utan snarare hänger samman med de ”byråkratiska och intressebaserade faktorer” som beror på att man själv är medlem i och beroende av organisationen. Genom att delta i beslut blir man också medansvarig vilket ofta gör att man ”utåt” försvarar besluten och sitt eget deltagande. ”Genom att man på detta sätt blir en invigd, får sitt perspektiv förskjutet och blir medansvarig, ’drivs’ man ständigt längre ’in’ i systemet” (s 84). Oppositionen tystas och systemet förblir oförändrat.

Homeostasmekanismer med termostatfunktioner (där Mathiesens ”disciplineringsmekanismer” endast är några få av många varianter), som verkar hindrande på förändringar som hotar systemets jämvikt, finns *i alla system på olika nivåer* och är alltså inte begränsade till system på organisationsnivå (som i Mathiesens systemanalys).

Analogt, på en övergripande samhällsnivå, kommer *det sociala arbetet att fungera som en termostatfunktion i samhället* som bevarar rådande strukturer och processer i samhällssystemet som helhet. I ett dialektiskt systemperspektiv är det sociala arbetet (liksom andra samhällsorgan) med sin begreppsbildning och funktion en samhällets produkt som återspeglar den samhällsekonomiska grund på vilken dessa sociala välfärdsinstitutioner har byggts. Socialt arbete fyller härvid funktionen som samhällets bevarare inklusive det avvikande beteende och de utslagningsmekanismer som är konsekvenserna av samhällets ekonomiska, politiska och sociala realiteter. Det identifierar, kontrollerar och ”disciplinerar” vårt samhälles produktionsprocesser och ekonomiska strukturers ”olycksfall” — de som, förenklat uttryckt, faller utanför konkurrenssamhället.

Samma typ av *termostatfunktioner* återfinns inom hela vårdområdet och framträder allra tydligast *i användningen av sjukdomsmodellens synsätt på avvikelse och psykiska problem.*

” ’Den sjuke’ och den politiskt medvetandegjorde har bara en sak gemensam, att betrakta sin situation som oönskad. Där upphör likheten, de övriga dragen i sjukrollen bildar närmast en idealtypisk skiss av den opolitiska individen. Den opolitiska står utanför och är oengagerad i det dagliga livets förpliktelser och olika roller. På detta sätt är grundläggande generella drag i själva sjukrollen fördunklande och av-

väpnande gentemot politiskt medvetandegörande och motorganisation bland de utstötta. Generellt kan man därför säga att 'vårdtänkande' och 'behandlingstänkande' av dessa skäl är farligt för de utstötta och sjukbeteckningen eller sjukrollen, som de utstötta gruppernas inkörsport till ett bättre socialt omhändertagande, i själva verket i hög grad är ett tveeggat svärd." (Ur tidigare citerad artikel av Torold i Psykisk hälsa 1976 nr 4, s 257.)

De olika samhällsorganens viktigaste funktion, i detta perspektiv, är *reproduktion* — av sådana människor som behövs och passar in i samhällssystemet. Detta sker dels genom att i vid bemärkelse socialisera människor till att införliva samhällets värderingar, lagar, normer etc, dels genom att producera "arbetskraft" (genom att bli "underhållna" med ekonomiskt bistånd mm under lågkonjunkturer och på olika sätt se till att arbetskraft finns tillgå under högkonjunkturer).

Socialarbetets kontrollerande, disciplinerande och reproducerande funktioner har, som jag ser det, inte i första hand att göra med om dessa funktioner är inskrivna i målen för socialpolitiken eller i socialvårdens/tjänstens olika lagar och förordningar eller om vissa människor uppfattar dessa funktioner som bra eller dåliga, önskvärda eller icke. De beror istället på styrkan i det överordnade samhällssystemets homeostasmekanismer och strukturella påverkan av underordnade system.

Har då socialt arbete enbart som funktion att anpassa och förtrycka såväl klienter som socialarbetare till det rådande mönstret? Nej, av flera skäl tror jag att det också finns möjligheter till frigörelse och överskridande förändringar.

Med en holistisk grunsyn, där såväl tillvaron som människan ses som en organisk helhet och föränderlig process, uppfattar jag det som en nödvändighet att se ett *ömsesidigt påverkandeförhållande mellan å ena sidan strukturernas mekanismer för anpassning och förtryck och å andra sidan människors möjligheter till medvetenhet, frigörelse och handling som kan förändra dessa strukturer*, uttryckt i systemteoretiska termer: *dialektik mellan systems homeostas- och förändringsfunktioner*. System kännetecknas ju inte enbart av homeostasmekanismer med olika former av termostatfunktioner utan också av förändringsmekanismer. Alla "levande" system befinner sig i ständig utveckling och förändring genom dialektiska processer både inom systemet, mellan system på samma nivå och mellan över- och underordnade system — förändringar som kan vara både kvantitativa och kvalitativa och av första och andra ordningen.

Samhället som helhet har förändrats genom historiens gång såväl ekonomiskt och politiskt som socialt och kulturellt bl a som en följd av förändringar i de materiella betingelserna och produktionsprocesserna. Dessa förändringar har i sin tur inverkat på värderingar och normer i samhället och på klassers, organisationers, gruppers, familjers och individers positioner, handlingar och upplevelser. I dessa förändringar tror jag att man generellt kan påstå att samhällets olika "vård"-organ fyllt en dubbel funktion — att både bevara och anpassa till rådande system på samma gång som man verkat för förändringar inom systemet.

Å ena sidan har man alltså inom det sociala arbetet, genom kontroll, moralism och individuellt egenskaps- och sjukdomstänkande etc, bidragit till utslagningen. Å andra sidan har man också försökt att motverka konsekvenserna av samhällets skadliga effekter genom att påtala brister i människors olika levnadsförhållanden och bli bidragit till viktiga socialpolitiska reformer för omsorg om barn och äldre, för ekonomisk och social trygghet etc.

Det har också funnits strävanden för klienters jämställdhet, självbestämmanderätt och ansvarstagande vilka ofta haft den enskilde socialarbetarens sympati. Omsorg och vilja att möta klienternas behov och problem har lett till engagerade försök att öka individens, familjens och gruppens medvetenhet och förmåga att möta samhällets olika utslagningsprocesser.

Det finns alltså på samma gång såväl frigörande och överskridande som anpassande och förtryckande tendenser — både i det sociala arbetets roll i samhällssystemet som helhet och i socialarbetarens relation till klienterna. Det är i konflikten mellan dessa olika krafter som socialarbetaren befinner sig. Det blir därför förenklat att betrakta honom ensidigt som "tjänsteman", "behandlingspersonal", "revolutionär på tjänstetid" eller som "den härskande klassens lakej i dess utövande av social kontroll och utsugning". Som jag ser det kan man inte förneka någon av dessa aspekter. Man måste istället, inom det samlade vårdområdet, se det historiskt-dialektiska samspelet mellan dessa olika termostat- och förändringsmekanismer. Det är först i ett sådant dialektiskt perspektiv som jag tror att man kan nå den distans som är nödvändig för att bli medveten om sin funktion och se vad man faktiskt håller på med som socialarbetare. Denna överblick når man inte i första hand genom att jämföra olika behandlingsteorier och modeller. Den blir tydlig först mot bakgrund av ens meta-teoretiska värderingar om tillvaron, människan och samhället.

Jag tycker att Mathiesens resonemang på ett klagörande sätt belyser hur samhällssystemets homeostasmekanismer fungerar och hur det överordnade systemets strukturer och processer påverkar underordnade system. Det förekommer visserligen en utveckling inom systemet — förändringar av första ordningen. Verkliga överskridande förändringar av andra ordningen är dock mycket svåra att åstadkomma. Antingen införlivas man, "sugs in" i systemet eller också "utestängs" man från detta. I båda fallen minskar ens påverkansmöjligheter. Även den "utestängde" ingår ju i det överordnade samhällssystemet och får genom sin position rollen som "avskräckande" termostatfunktion som bidrar till det överordnade systemets bevarande.

Mathiesen utvecklar en *strategi* för att man inte skall falla i vare sig det ena eller andra diket, att varken vara så "utslätad" att man blir indefinierad (insugen) eller så "extrem" att man blir utdefinierad (utestängd). I korthet menar Mathiesen att man måste ställa sig i ett

samtidigt motsägelse- och konkurrensförhållande till det rådande systemet och både motsätta sig de rådande grundpremisserna och påpeka det som är otillfredsställande med det rådande systemet. För att varken bli in- eller utdefinierad är det viktigt att man vägrar att ensidigt välja mellan det ena och det andra ytterlighetsperspektivet — reformism eller revolution, nära krav eller övergripande strukturförändringar, teori eller praktik, kortsiktigt eller långsiktigt. Det är också viktigt, enligt Mathiesen, att man vid igångsättandet av "upphävandet" (överskridande systemförändringar) börjar på den nivå "där människorna är" — i det tvång, förtryck och i den situation som är relevant för dem man vänder sig till.

Om man härvid utmanar strukturen i tillräckligt hög grad kommer man så småningom till en situation där det blir medvetet för de inblandade att för att någon verklig förändring skall kunna ske i det aktuella systemet kommer det i sin tur att krävas förändringar av strukturer och processer i överordnade system, dvs förändringar av andra ordningen krävs även på övergripande nivåer.

I all anspråkslöshet hoppas jag ätt den modell för psykosocialt förändringsarbete som senare beskrivs (Del III) skall kunna ses som en möjlig början till ett analogt förhållningssätt inom socialt arbete. — Ett förändringsarbete, som genom att börja "där människorna är", i dialog och samarbete med de utslagna, försöker utmana rådande strukturer och processer, värderingar och synsätt, såväl inom vårdområdena som i relation till samhällets övergripande utslagningsprocesser.

3.4 Samhällssyn — eget ställningstagande

Vid analys av samhället väljer jag ett *dialektiskt systemperspektiv* vilket sammanfattningsvis leder till följande *samhällssyn*:

Relationen individ — samhälle ses som ett "invändigt" förhållande. Människan påverkar och skapar samhället samtidigt som samhället påverkar och skapar människan. Människan är därmed både skapare, funktion och "resultat" av sin egen samhällseliga verklighet.

Samhället styrs inte av oföränderliga, opåverkbara (natur-)lagar. Människan kan själv och tillsammans med andra verka för överskridande förändringar, både i sitt eget och andras liv och av samhällssystemet som helhet.

Såväl individ som samhälle ses i ett *historiskt-dialektiskt sammanhang* med samband mellan tidigare och aktuella strukturer och processer.

Samhällssystemets övergripande produktionsmässiga, politiska, ekonomiska och sociala strukturer och processer har, genom systemets *strukturella påverkansförhållande*, ett avgörande inflytande på den härskande ideologin och kulturen och på underordnade systems (klassers,

organisationers, grupper, familjers, individers) positioner, handlingar och upplevelser.

Det industrialiserade västerländska samhället har, främst genom produktionsprocessernas utformning, alltmer utvecklats mot en "absorberande" samhällsformation som (med Mathiesens terminologi) präglas av strukturellt tvång, psykologisk outhärdlighet, ödesgemenskap, systemlogik och sammanbindande överbyggnad — där *homeostasen* förenklats och upprätthålls av "allas beroende av alla" inom samhällssystemet.

De samhällsförändringar som sker är oftast av första ordningen. Överskridande systemförändringar — av andra ordningen — är svåra att åstadkomma genom att samhällssystemets homeostas upprätthålls av termostatk mekanismer på olika nivåer — som socialisationsprocessen, samhällets rättssystem och vårdapparat och (Mathiesens) in- och utdefinieringsmekanismer inom olika organisationer.

Förändringar kan ske i individers, familjers och grupper levnadsförhållanden och upplevelser av sig själva, sin situation osv. Samhällets utslagningsprocesser som sådana kan emellertid förändras först genom överskridande förändringar av samhällssystemets överordnade strukturer och processer.

Socialt arbete fyller ofta en *anpassande och förtryckande termostatkfunktion* vilken bidrar till bevarande av samhällets rådande strukturer och processer inklusive dess utslagningsmekanismer.

Socialt arbete kan emellertid också fylla en *förändringsfunktion* som verkar för medvetenhet, frigörelse och handling, för överskridande förändringar såväl för klienter och socialarbetare som för samhället som helhet.

För att *socialt arbete* skall bli ett *förändringsarbete* tror jag att det krävs att socialarbetarna är beredda att utmana rådande strukturer och processer, både i sina egna liv och i klienternas sätt att tänka och handla, i socialvården/tjänsten som organisation och i relation till samhällets utslagningsprocesser. Detta arbete måste ske i dialog och samarbete med de utslagna och har i grunden att göra med förändringar i meta-teoretiska värderingar om tillvaron, människan och samhället.

4 Förklaringsnivåer

Det finns ett antal olika förklaringar till avvikelse och utslagning som utgår från olika synsätt — religiösa, moraliska, politiska, ekonomiska, sociala, egenskapstänkande, sjukdomsuppfattningar, arv- eller miljöstyrning etc — och från olika teorier — sociologiska, psykologiska, biologiska etc. De olika förklaringarna kan sammanfattas i fyra huvudnivåer: intrapsykisk, interpersonell, strukturell och "metafysisk" nivå.

Efter en kort presentation av de fyra nivåerna skall jag diskutera dessa med hjälp av ett praktiskt exempel och deklarerar mitt eget ställningstagande.

4.1 Nivåerna

4.1.1 *Intrapsykisk nivå*

Intrapsykisk nivå omfattar de tankar, upplevelser, beteenden etc — biologiska och psykologiska fenomen — som finns inom (framträder hos) *en individ*.

Problem, förklaringar och lösningar förläggs huvudsakligen *inom* individen. Känsla, intention, upplevelse, medvetna och omedvetna motiv, det, jag, överjag, reaktion, respons, hormoner och transmittorsubstanter är exempel på termer som används.

I centrum för teoribildning på denna nivå står individens biologiska och psykologiska utveckling. Medicinsk-biologisk undersökning och behandling, inlärningsteori, beteendeterapi, klassisk psykiatri och psykoanalys är exempel på teorier som har denna nivå som utgångspunkt. Detsamma gäller för individuellt egenskapstänkande, sjukdomsuppfattningar och moraliskt etiska förklaringar av typen vanart, arbetsovilja etc.

4.1.2 *Interpersonell nivå*

Interpersonell nivå omfattar det samspel som äger rum *mellan två eller flera individer* — de relationer, roller, transaktioner etc som bildas inom en grupp av människor som har mer eller mindre kontakt med varandra, t ex paret, familjen, arbetsgruppen, skolklassen, fotbollslaget etc.

Problem, förklaringar och lösningar förläggs huvudsakligen till *relationerna mellan individerna*. Man studerar t ex en familjs sätt att kommunicera.

Symbolisk interaktionism enligt Cooley och Mead och kommunikations- och systemteoretiskt orienterad familjeterapi är exempel på teorbildningar som utgår från denna nivå. Ingen av dessa teorier ligger emellertid renodlat på denna nivå eftersom de också innefattar förklaringar på intrapsykisk nivå och har klara samband med nästa nivå — den strukturella.

4.1.3 Strukturell nivå

Strukturell nivå omfattar relationer (mellan organiserade enheter av interpersonella relationer) på institutions-, organisations-, klass- och samhällsnivå — samhällets produktionsmässiga, ekonomiska, politiska, sociala och kulturella strukturer och processer samt de relationer som individer och grupper har i förhållande till samhället som helhet.

Den strukturella nivån brukar ibland delas upp i två olika nivåer: *mesonivå*, som omfattar stora grupper, organisationer och institutioner, och *makronivå*, som omfattar samhällen som helhet, nationellt och internationellt.

Problem, förklaringar och lösningar förläggs huvudsakligen till *strukturer och processer på övergripande samhällsnivå*. Samband mellan klasser, grupper, organisationer och institutioner inom samhället och mellan samhällen t ex med olika ekonomisk och politisk struktur studeras. Exempel på termer som används är klass, socialgrupp, ekonomisk och politisk maktfördelning, produktionsprocesser, kapitalbildning, urbanisering, arbetsgivare/kapitalägare och arbetare/tjänstemän, kommunism och kapitalism.

Sociologiska och politiskt-ekonomiska teorier som t ex liberalism och marxism är exempel på teorbildningar som utgår från denna nivå.

4.1.4 "Metafysisk" nivå

Denna nivå omfattar relationer till någon form av "andlig" dimension utanför de övriga tre nivåerna. Frågor om livets mening, dödens realitet, relationer till en gud eller flera gudar, liv före och efter detta samt olika upplevelser inom religion, mystik och i viss mån parapsykologi hör hemma på denna nivå.

Även om en lång rad filosofer, mystiker, teologer etc från olika kulturer sedan mycket lång tid tillbaka har sysselsatt sig med dessa grundläggande frågor har vanligtvis *inte teorbildning i traditionell betydelse* ägt rum på denna nivå. De olika föreställningarna har oftast inordnats i olika former av trossystem som de stora världsreligionerna med heliga skrifter som Bibeln, Koranen, Veda-skrifterna etc. Astrologi, olika österländska strömningar och en del av den nyare parapsykologiska forskningen kan också sägas behandla denna nivå.

Inom människovård i olika former är det vanligt att man möter frågor om livets mening, varifrån vi kommer och vad som händer efter döden,

om det finns en gud och om det går att få kontakt med denne osv. Förutom det som hittills är sagt under "Världsbild och människosyn" och "Vetenskapsteori" (Del I: Kap 2 och 5), kommer jag inte att närmare beröra förklaringar på denna nivå i fortsättningen.

Som framgår av mina tidigare ställningstaganden innebär emellertid detta varken att jag tycker att de bör betraktas som automatiskt felaktiga, oviktiga eller "ovetenskapliga". Jag vill i detta sammanhang bestämt ta avstånd från ensidiga förklaringar från andra nivåer till fenomen på denna nivå. Exempel på sådana förklaringar är att andliga upplevelser enbart skulle vara en form av regression eller omedvetna önsningar (t ex om återgång till moderlivet), neurotiskt symboliskt utagerande (t ex av olöst oedipal konflikt i relation till fadersgestalten) eller att det rör sig om inlärt beteende, resultat av extas eller masspsykos, neurologiska störningar (t ex hormoner eller transmittorsubstanser) eller som uttryck för den härskande klassens ideologi i ett kapitalistiskt samhällssystem etc.

Jag tror inte att man kan finna förståelse för och förklaring på livets stora existentiella och andliga frågor vare sig i sociologiska, psykologiska, biologiska eller andra teorier som utgår från andra nivåer. Jag tror inte heller att problem av andlig karaktär kan åtgärdas med psykoterapi, mentalvård, socialt arbete eller politiska beslut. Inför frågorna på denna nivå anser jag att man med ödmjukhet inför livets mysterier måste vara öppen i sitt sökande.

4.2 Förklaringsnivåer i praktiken

4.2.1 Ett "fall ur livet"

Kalle Svensson med familj bor i Göteborg. Kalle är 37 år och han är gift med Gun, 35. De har två barn, Bosse, 10, som går i skolan och Carina, 5, som är på daghem. Kalle är varvsarbetare, har arbetat som plåtslagare i fyra år och har räknat sin anställning som relativt trygg.

Genom företeelser utanför Kalles kontroll — oljekrisen, dollarns värde, att det av olika skäl finns billigare arbetskraft och mer pengar till investeringar i Korea och Japan än i Sverige, åtstramning i redarnäringen etc — kommer varven i Sverige i en krissituation och många hundra arbetare permitteras på det varv där Kalle arbetar. Vid permitteringen tillämpar man principen att de yngsta och de som arbetat kortast tid vid varvet får gå först — en princip som Kalle själv delar men som tyvärr drabbar honom. Han blir friställd, utan arbete och får mycket små möjligheter att kunna fortsätta med det yrke han kan, i varje fall inom Göteborgsregionen.

Samtidigt blir Kalle alltmer retlig och aggressiv hemma och detta in-

verkar på hans förhållande till hustru och barn. Gun kan nästan inte tilltala honom utan att "få skäll tillbaka". Hon blir ledsen och till slut kan de överhuvudtaget inte prata med varandra. Bosse tycker väldigt illa om alla grälen hemma, han får svårt att koncentrera sig och detta går ut över hans skolarbete. Hans lärare ringer och säger att Bosse inte kan sitta still utan är allmänt bråkig och besvärlig. Familjen har mycket svårt att tänka sig att flytta från Göteborg. Kalle har bott här i hela sitt liv, Gun har ett bra jobb som sekreterare på halvtid, Bosse har många skolkamrater och Carina har äntligen fått en daghemsplats efter två års väntan.

Kalle själv har det svårt. Han är konstant orolig, har svårt att sova på nätterna och får ont i magen. Läkaren konstaterar att Kalle har magsår och skriver ut Novalucol för magen och Stembamat "vid oro — till natten". Kalle tycker otroligt illa om att vara arbetslös. Han har, liksom hans far och hans bröder, "jobbat hela sitt liv" och "fastän han inte råder för det känns det nästan som en skam". Han står inte ut med att vara hemma, trivs inte ute och pengarna från arbetslöshetskassan känns nästan som att "gå på bracka" (= ta emot socialhjälp). Kalle känner sig "liksom utanför" och det är tänkbart att situationen också väcker upp minnen från barndomen då Kalle vid 3 års ålder lämnades på barnhem en månad p g a moderns sjukdom (han upplevde sig då som övergiven, ställd utanför etc).

Detta är i korthet familjen Svenssons situation en tid efter Kalles friställelse.

4.2.2 Analys utifrån enbart en förklaringsnivå: risker med ett förenklat synsätt

Vid analys av familjen Svenssons situation framgår det hur förenklat det blir att förklara allt utifrån endast en nivå.

Det är i och för sig möjligt att man kan säga att huvudorsaken till situationen är de ekonomiska och industriella konjunkturedgångar som man får räkna med i en kapitalistisk blandekonomi — en förklaring gällande produktionsförhållanden och ekonomisk maktfördelning som alltså ligger på en övergripande strukturell makronivå.

Denna insikt har säkert också Kalle själv men den hjälper honom inte särskilt mycket i hans nuvarande situation. Det finns en risk att förklaring på enbart strukturell nivå leder till påståenden av typen "det är samhällets alternativt kapitalismens alternativt kommunismens fel alltihop".

Att ensidigt förlägga problemet till familjesystemets obalans och dysfunktionella kommunikation och hävda att lösningen skulle vara att makarna skall kunna prata med varandra och att Kalle skall våga visa sina känslor etc är både förenklat och farligt. Det leder till en falsk medvetenhet om problemet enbart görs till ett relationsproblem på interpersonell nivå. Tyvärr måste man tillstå att det finns psykoterapeuter inom

familje- och gruppterapi som tenderar att se hela förklaringen till människors problem i deras relationer t ex i familjen — att familjemedlemmarna inte är "raka" i sin kommunikation etc.

Att påstå att "problemet" är att Kalle har motorisk oro, sömnsvårigheter och magsår är också en förenkling — trots att det är ett påtagligt faktum att Kalle har dessa besvär. Detta exempel visar på en del av de fördelar och risker som finns med en traditionell medicinsk diagnos och behandling. Kalle får omedelbar och kunnig hjälp för sitt magsår och han sover troligtvis bättre på den lugnande medicinen. Läkaren "behöver" inte ta hänsyn mer än till den biologiska nivån och kan därför handla snabbt och adekvat utifrån detta perspektiv. Risken ligger inte i medicinerna, som kan vara helt adekvata i ett övergångsskede, eller i att tillämpa en biologisk syn på Kalles "medicinska problem" (ex magsåret). Det som är farligt är om man förlägger hela förklaringen och därmed lösningen på Kalles situation till ett biologiskt plan.

Det blir lika förenklat att enbart tillämpa psykiatriska eller psykologiska förklaringar på intra-psykisk nivå. Det går inte att t ex i traditionella psykiatriska termer beteckna Kalle som subvalid (trött, oföretagsam), substabil (humörsvängningar) med dålig affektkontroll och depressiva tendenser etc. Inte heller går det att ensidigt förklara Kalles problem i psykoanalytiska termer — att det hos Kalle rör sig om en upplevelse av att stå utanför som väcker delvis omedvetna känslor av övergivenhet från tidiga barndomshändelser (individualiseringsseparationsproblematik) — att Kalles aggressionsutbrott eventuellt kan härledas från tidig anal störning i samband med självständighetsträningen (t ex överdriven restriktivitet och kontroll vid pott-träning, vilket också belyser vissa av Kalles skam- och skuld-känslor inför att inte vara "duktig") eller att tidigare bortträngda aggressioner i förhållande till modersgestalten (t ex vid placeringen på barnhemmet) istället förskjuts till hustrun Gun som av Kalle därmed uppfattas som negativ och oförstående etc.

Ingen av förklaringarna till familjen Svenssons situation behöver i sig vara "felaktig" på sin respektive nivå. Trots detta ser vi att dessa förklaringar ger en mycket begränsad syn utan möjlighet att var för sig täcka helhetsperspektivet.

Att enbart förlägga förklaringen till en nivå leder till två typer av felaktigheter i analysen. Dels får man en förenklad och förfalskad bild av en människas situation eftersom man analyserar endast en begränsad del av denna människas "totala — hela — verklighet". Dels föreligger en uppenbar risk att man tillämpar sin förklaringsnivå även på händelser som huvudsakligen hör hemma på en annan nivå.

Christer Båge diskuterar detta mer utförligt i "Ett spel om syndabockar" (1972, del I). Han visar som typexempel hur en psykoanalytiker förklarar en människas deltagande i ett politiskt demonstrationståg mot kriget i Vietnam med att det rör sig om ett symboliskt utagerande av omedvetna konflikter (t ex mot en fadersgestalt), alltså en förklaring på

intra-psykisk nivå av en politisk handling som rätteligen bör förläggas till strukturell nivå.

Det händer också att analys på interpersonell nivå blir en täckmantel för en traditionell psykiatrisk diagnosinställning, dvs att etikettera människor med statiska individuella beskrivningar på intra-psykisk nivå. Exempelvis kan detta bli fallet när man istället för att använda termer som astenisk, subvalid, manodepressiv etc använder beskrivningar av roller och kommunikationsmönster som nya personlighetsvariabler. Satirs blickande, klandrande etc kommunikationsmönster blir en diagnos — att han *är* en klandrare, blickare etc. (Se vidare Lundsbye m fl: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv", 1981, avsnitt 5.6.)

Vissa avarter av t ex gestaltterapi kan visa prov på liknande omedvetenhet. Varje mänskligt problem möts med yttranden av typ "det är din bit" (översatt: "det är ditt privata problem — sköt dig själv och skit i andra") — utan hänsynstagande till interpersonell och strukturell nivå. (Man kan läsa igenom en hel del amerikansk psykoterapilitteratur utan att överhuvudtaget stöta på ord som solidaritet, gemenskap, samarbete, social utslagning etc — en sorglig utveckling med tanke på de existentiella och getalpsykologiska grundidéerna.)

4.3 Förklaringsnivåer — eget ställningstagande

Situationen måste ses ur det samlande *helhetsperspektivet* där de olika nivåerna ömsesidigt påverkar varandra: Kalles friställelse hänger samman med arbetsmarknad och världsekonomi. Hans dåliga humör hänger samman med känslan av otillräcklighet etc som hör ihop med hans arbetslöshet. Detta inverkar på kontakten med Gun och deras gräl påverkar Bosse och hans skolarbete. Kalles oro och vantrivsel leder till sömnsvårigheter och magsår. Han blir mera känslig och försvarslös vilket kan inverka på att tidigare bortträngda barndomsminnen väcks. Dessa påverkar i sin tur hans humör, sömn, relation till Gun och barnen osv. . .

Allt påverkar allt i en dialektisk process. I detta dialektiska helhetsperspektiv hör emellertid olika problem hemma på olika huvudsakliga nivåer, och varje problem måste därför analyseras och angripas på sin "primära" nivå men med hänsyn till övriga nivåers inverkan. (Detta synsätt är analogt med mitt ställningstagande beträffande samhällssyn i Del I: Kap 3, där jag förespråkar ett *dialektiskt systemperspektiv* på de olika nivåerna i relationen mellan individ och samhälle.)

I socialt arbete måste man därför, både i sin analys och i sitt arbete, ta hänsyn till alla tre nivåerna — intrapsykisk, interpersonell och strukturell nivå, eftersom problemen "existerar" på alla tre nivåerna samtidigt. Däremot måste man av praktiska skäl oftast *välja en huvudsaklig nivå i sitt konkreta sociala arbete* och därefter se hur modeller och teorier från

andra nivåer kan användas för att bilden skall bli så fullständig som möjligt.

Vid val av primär nivå i det praktiska arbetet anser jag att det både är ideologiskt viktigt och funktionellt att ta hänsyn till intressentens eget perspektiv — att "börja där människorna är".

Om vi frågar Kalle vilket som är hans huvudsakliga problem kommer han med största sannolikhet inte att svara att han är sjuk, att situationen har väckt upp barndomsminnen, att hans kommunikation med frun är dysfunktionell eller att det är fel på världsekonomin. Kalle kommer troligen att svara att hans problem är att han är arbetslös och att detta hänger samman med varvskris, arbetsmarknad etc — alltså en förklaring på huvudsakligen strukturell nivå med anknytning till ett övergripande makroperspektiv.

Jag håller med honom. Vad Kalle primärt behöver är ett jobb eller motsvarande meningsfull sysselsättning, t ex egen önskad omskolning eller vidareutbildning. Han kan dessutom (eventuellt, men inte alls självklart) behöva få hjälp att klara av de problem jag tagit upp på olika nivåer: medicinsk hjälp för sitt magsår, familjeterapi för att kunna prata med Gun och få bättre kontakt med Bosse igen, individualterapi för att komma tillrätta med vissa tidiga barndomsupplevelser etc. De olika insatserna bestäms naturligtvis i första hand av vad Kalle och hans familj själv önskar.

Insatserna måste knytas till sin huvudsakliga nivå. Världsekonomin och varvskrisen ändras inte med psykoterapi utan eventuellt med politiska beslut. Familjens kommunikation förändras inte med medicin utan med familjeterapi. Kalles barndomsminnen bearbetas inte på arbetsförmedlingen utan genom psykoterapi. Novalucol är utmärkt vid magsvär men hjälper inte Kalle att få ett arbete etc.

Att försöka ta med de tre nivåerna samtidigt innebär vissa risker: Dels kan man känna sig uppgiven och drabbas av apati inför den mängd faktorer man samtidigt måste ta hänsyn till. Det vore så mycket lättare att "sköta sitt arbete" om man begränsade verkligheten till *en* nivå och jobbade så noggrant som möjligt på denna. Dels kan vissa vetenskapsteoretiskt kritiska synpunkter anläggas genom att detta synsätt kan leda till en ny form av nivåsammanblandning.

Risken för apati och uppgivenhet finns i allt vårdarbete. Risken med detta synsätt får vägas mot den form av uppgivenhet som man istället kan få då man begränsar sin information, inte når helhetsperspektivet och därmed kan få svårt att uppleva sitt arbete som meningsfullt. (I beskrivningen av modellen för hemma-hos-arbete, Del III, kommer jag att visa hur man kan försöka motverka risken för apati genom att i diskussioner och handledning eftersträva ett meta-perspektiv — en form av system- och strukturelltänkande som gör det möjligt att se hela skogen och inte fastna nere bland träden.)

Beträffande risken för nivåsammanblandning vill jag framhålla skillnaden mellan att ett visst problem från ett helhetsperspektiv samtidigt

inbegriper alla nivåer och att det inom detta perspektiv finns aspekter som huvudsakligen måste åtgärdas under en viss nivå.

Orsakssökandet i sig självt kan också vara tveksamt om det innebär försök att uppställa nya lagbundenheter med lineära orsakssamband. Den "verkliga egentliga Orsaken" med stort O lär vi nämligen inte hitta eftersom "allt har påverkat allt" genom alla tider och på alla nivåer i en kontinuerlig ömsesidig process.

Sökandet bör därför istället inriktas på *den dialektiska processen i sig* — hur samspelet och relationerna fungerar inom och mellan de olika nivåerna — och att se på processerna snarare än till innehållet.

Sammanfattningsvis förordar jag att man skall *eftersträva en dialektisk helhetssyn som inbegriper samtliga nivåer* (i analogi med det dialektiska system-perspektiv som redovisas i Del I: Kap 3.2 och Del II: Kap 4.2).

Inom detta helhetsperspektiv hör olika problem primärt hemma på olika nivåer och måste i första hand analyseras och åtgärdas inom respektive primär förklaringsnivå — med perspektiv till de övriga nivåernas inflytande.

I sitt praktiska arbete kommer man oftast — i relation till de problem man möter — att behöva *välja en huvudsaklig arbetsnivå*. Det behövs självklart insatser på samtliga nivåer — all världens psykoterapi kan t ex inte uppväga behov av politiska beslut osv.

Val av huvudsaklig nivå vid analys och praktiska insatser får emellertid inte fördunkla det grundläggande helhetsperspektivet — det dialektiska samspelet inom och mellan samtliga nivåer.

5 Vetenskapsteori

I samband med min tidigare diskussion (Del I: Kap 1.2) om paradigmbegreppet instämde jag i den definition som formulerats av Stig Lindholm (1979):

”en uppsättning normer eller föreställningar som i ett visst forskarsamfund påverkar forskarnas uppfattning om vad man skall forska på och hur man skall göra det.” (s 56)

Jag citerar vidare från Lindholm:

”Frågan *vad* har tre aspekter: 1. Vad man ö h t uppfattar som problem. D v s vad man ser och inte ser, vad som är märkvärdigt eller självklart. 2. Vad man uppfattar som forskningsbara problem. D v s vad som är åtkomligt med vetenskaplig analys och inte ’metafysiskt’, ’religiöst’ eller på annat sätt ’ovetenskapligt’. Det här rör vad som i princip är forskningsbart. Forskningsbarheten kan också mera konkret handla om vad som med nuvarande kunskap, instrument, teknik etc är möjligt att forska på. 3. Vad som tillhör ens egen disciplin och vad som faller utanför. Vad tillhör sociologin, vad är pedagogik, vad är psykologi etc?

Frågan om *hur* man skall forska innehåller aspekter på ett kontinuum som sträcker sig från övergripande kunskapsteoretiska ståndpunkter (varifrån kommer kunskap, hur görs den giltig?), via allmänna frågor om hur man skall nalkas problemen (dialektiskt/hermeneutiskt/positivistiskt, kvantitativt/kvalitativt, med experiment, med deltagande observation, med aktionsforskning etc) till konkreta frågor om metoder och tekniker för insamling och bearbetning av data (strukturerade eller fria intervjuer, inspelning på band eller skriftlig sammanfattning, enkäter, eller frågeformulär, variansanalys eller faktorsanalys etc).” (s 56 ff)

Till dessa frågor kan man förhålla sig på några principiellt olika sätt och jag skall först kort beskriva några vetenskapsteoretiska huvudinriktningar med perspektiv till deras övergripande meta-teoretiska värderingar. Här återkommer jag till många av de frågor som tidigare diskuterats men från en något annorlunda infallsvinkel. Därefter kommer en kort jämförelse och kritik av de olika skolorna. Till sist skall jag deklarera mitt eget ställningstagande och försöka sätta detta i relation till socialt arbete som vetenskaplig disciplin.

Den sammanfattande framställningen av olika skolbildningar är baserad på många olika författare. För fördjupning se litteraturlistan under Del I ”Vetenskapsteori”.

5.1 Förklaring som vetenskapligt ideal — logisk empirism

5.1.1 Bakgrund

Som jag tidigare redovisat (Del I, Kap 2) uppkom mycket tidigt i den västerländska filosofins historia en "materialistisk" riktning. Denna betraktade tillvaron som materiell, lagbunden och sammansatt av delar och man sökte observera och beskriva denna utifrån sina sinneserfarenheter av yttre iakttagbara fenomen. Målsättningen var att *förklara* tillvaron och därmed kunna kontrollera och styra denna.

Dessa tankegångar följdes bland annat upp av de brittiska empiristerna John Locke och David Hume i början på 1700-talet vilka betonade det externa, observerbara och mätbara som grund för kunskapssökandet. Genom historiens gång har detta synsätt ofta varit ett uttryck för en strävan till ett fritt, kritiskt tänkande grundat på erfarenhet, som en reaktion mot metafysiska spekulationer och religiös dominans av tänkandet.

En som särskilt kraftigt gav uttryck för en sådan hållning var den franske filosofen Auguste Comte i början av 1800-talet. Han tänkte sig att såväl individens som släktets tänkande utvecklades över tre stadier — från det teologiska (fiktiva) över det metafysiska (abstrakta) till det positiva (reella). Comte kallade sin inställning "positivism" och grundade den på följande resonemang: Eftersom naturlagarna är oföränderliga och invariabla går dessa, genom olika former av observationer och experiment, att förklara. Detta ger i sin tur människan möjlighet att förutsäga framtiden och därmed få kontroll över denna. Det "positiva" bestod i denna möjlighet till styrning och kontroll där man, enligt Comte, istället för det inbillade, osäkra, vaga och onyttiga kunde nå det verkliga, säkra, precisa och nyttiga (för individ och samhälle).

De positivistiska grundprinciperna blev åter betonade på 1920-talet då filosofer och vetenskapsmän som fysikern Moritz Schlick, filosofen Rudolf Carnap, matematikern Hans Hahn, sociologen Otto Neurath m fl i den s k *Wienerkretsen* skapade en vetenskapsteoretisk rörelse "för rationalitet". Liksom tidigare i historien skedde detta i opposition mot fördomsfullt tänkande grundat på religion, mysticism etc — denna gång bl a mot de uppfattningar om rasers över- och underlägsenhet som började florerat i Centraleuropa i samband med fascismens och nazismens framväxt. Man kallade sitt synsätt för logisk positivism eller *logisk empirism* och strävade efter att skapa en "vetenskapernas enhet", en ideologiskt neutral "antispekulativ" vetenskaplig världsuppfattning, som i grunden var gemensam för alla vetenskaper med naturvetenskapen som ideal. Detta framgår exempelvis i det manifest som Wienerkretsen formulerade 1929 med titeln "Vetenskaplig världsuppfattning": "Målet är att skapa en enhetsvetenskap, dvs en vetenskap som omfattar all kunskap om verkligheten som är tillgänglig för människan, utan att spalta

upp den i särskilda, helt skilda specialdiscipliner såsom fysik och psykologi, naturvetenskap och litteratur, filosofi och specialvetenskaperna" (citrat ur Fahnér, 1978, s 41, 42). Man menade att det, trots skilda terminologier och begrepp inom olika vetenskapsområden, finns en grundläggande enhetlig metodologi som är gemensam för all "sann" vetenskaplig verksamhet.

5.1.2 Synsätt och metodologiska principer

Den logiska empirismen utgår sammanfattningsvis från följande grundantaganden och principer:

Determinism — kausal förklaring

Såväl naturfenomen som samhällliga och psykologiska fenomen styrs kausalt, lagbundet, av faktorer som ligger utanför människans kontroll. Genom att fastställa dessa lagbundenheter kan man emellertid göra förutsägelser och därmed kontrollera och påverka den framtida situationen. Detta innebär i sin tur att vetenskapen ses som "nyttig" för samhället.

Värderingsfrihet och objektivitet

En skarp åtskillnad görs dels mellan fakta och teori, dels mellan fakta och värderingar. Fakta är det kunskapsteoretiskt primära och anses ej påverkas av vilken teori man har. Teorier är sekundära eftersom de avletts och konstruerats från "sinnesdata". Faktaomdömen är vetenskapligt meningsfulla till skillnad från värdeomdömen vilka ofta avfärdats som "metafysik". Fakta betraktas som objektiva och "sanna" oberoende av vem som gör observationen av ett visst fenomen. Vetenskapsmannens hållning är expertens som "utifrån" betraktar tingen, objekten. Hans egen person saknar betydelse i den bemärkelse att vilken annan vetenskapsman som helst med tillräcklig kunskap skall kunna upprepa försöket och få samma resultat ("subjektoavhängigt"). Vid forskning "på" människor har vetenskapsmannen inte heller något egentligt behov av information från intressenten om hur denne "upplever" sin situation etc eftersom han grundar sin bedömning på "objektiva fakta".

Verifierbarhet

Vetenskapliga satser/påståenden är meningsfulla endast om de kan kontrolleras empiriskt. Om det inte finns någon möjlighet att pröva om ett påstående är sant så är detta påstående inte vetenskapligt meningsfullt. Idéer och hypoteser om människans själsliv blir därför meningsfulla bara om de kan prövas och observeras, exempelvis genom att man kan studera hennes yttre beteende eller mäta hennes biologiska funktioner.

Operationalism

Man utgår endast från observerbara, mätbara fakta som i observerbara termer anger ett begrepps (yttre) manifestationer. Man försöker därför dela upp begreppet i ett antal "mätbara enheter" som operationellt kan definieras. Till exempel får psykologiska begrepp som attityd, intelligens, minne, motiv etc sin mening genom de metoder man använder vid observation och mätning av dessa (ex "intelligens" är det man mäter med intelligenstest).

Extensionellt språk

Meningen hos språkliga uttryck begränsas till det som ett visst uttryck refererar till, dvs ting, sakförhållanden och beteenden (i motsats till intentionellt språk som också innehåller den subjektiva upplevelsen och tolkningen av "meningen" med ett uttryck eller ett begrepp).

Den logiska empirismen/positivismen är *inte en enda enhetlig riktning*. Även om man utgår från vissa grundprinciper och regler för vetenskapligt arbete så finns det logiska empirister som t ex varken omfattar tron på en "vetenskapernas enhet", idéerna om värderingsfrihet och objektivitet eller tanken att endast det som är prövbart är meningsfullt. Inom senare logisk empirism finns exempelvis många forskare som inte ser teorier som "sanna eller falska" utan betraktar dem som instrument, som verktyg för verklighetsbeskrivning. Teorier ses som användbara om man med hjälp av dem kan göra hållbara empiriska prediktioner. Detta leder till att man för en och samma verklighet kan använda olika beskrivningar som var för sig kan vara användbara och lika giltiga.

5.1.3 Hypotetiskt-deduktiv kunskapsbildning

Uttryck för en mindre dogmatisk hållning framkommer också i synen på kunskapsbildningen, dvs hur vetenskaplig kunskap växer fram.

I den tidiga positivismen tänkte man sig att kunskapsbildningen skedde enligt den s k *induktiva metoden*. Denna innebär kortfattat att man börjar med att förutsättningslöst men systematiskt observera ett empiriskt fenomen av något slag, t ex barns "lekbetaende". Observationerna ger data som analyseras och har man tur så kan man därvid upptäcka någon form av regelbundenhet som kan generaliseras vidare till någon form av allmän teori, som återigen kan provas osv. Detta synsätt kan fortfarande återfinnas hos vissa extrema behaviorister som t ex Skinner. (Anmärkningsvärt är att det också har funnits bland många svenska psykologer, exempelvis vid faktoranalytiska studier av begåvningsfaktorer.)

Vetenskapsteoretiker som Karl Popper och Carl Hempel, vilka i vid mening själva kan räknas som logiska empirister, kritiserar den induktiva synen på kunskapsbildning.

Popper hävdar att all kunskapsbildning istället sker enligt s k *hypotetiskt-deduktiv metod*. Han utgår från idén att observationer aldrig någonsin är förutsättningslösa. All insamling och tolkning av data är styrd av problemställningar och teorier, vilka snarare är fria intellektuella skapelser än logiska slutledningar från datainsamling. Poppers kritik kan sammanfattas: "Ingen observation kan utföras utan ett problem; inga data kan tolkas utan en teori" (citrat ur Fahnér, 1978, s 53).

Den hypotetiskt-deduktiva metoden för kunskapsbildning kan kortfattat beskrivas enligt följande:

All vetenskap börjar med undran inför ett fenomen. Detta leder till en strävan att förklara detta fenomen, vilket i sin tur kan leda till formulering av ett eller flera problem. Därpå försöker man finna en tänkbar lösning på problemet i form av en hypotes eller teori. Detta lösningsförsök skall enligt Popper uppfattas som en kreativ skapelseprocess, vilken t ex kan jämföras med konstnärens sätt att arbeta. När teorin väl är formulerad får man försöka att härleda vad som enligt teorin bör inträffa med fenomenet i verkligheten. Sedan försöker man pröva teorins empiriska konsekvenser t ex genom ett experiment. När undersökningen väl är genomförd konfronterar man de data som erhållits med teorins tänkta empiriska konsekvenser.

Popper kritiserar i detta sammanhang den logiska empirismens verifierbarhetsprincip. Han menar att prövningen av en teori inte främst går ut på att empiriskt testa om teorin "stämmer". Teoriuppbyggnader som t ex psykoanalys och marxism är enligt Popper så "heltäckande" att varje tänkbar observation går att förklara inom dessa resp teorier. (Om patienten instämmer i en psykoanalytikers tolkning bekräftas teorin. Om han inte instämmer kan emellertid också detta verifiera teorin, t ex förklaras som försvar, motstånd, bristande insikt etc.)

Prövningen av teorin måste istället syfta till att utsätta den för "största möjliga fara" att bli vederlagd. Det är därför inte möjligheten att verifiera utan *möjligheten att falsifiera* en teori som utgör kriteriet på att denna är vetenskapligt hållbar.

Om man inte lyckas falsifiera en teori innebär det att teorin får stöd och tills vidare kan behållas. Om den däremot går att vederlägga får teorin förkastas. Genom den nya kunskap som erhållits får man nya infallsvinklar och kan formulera nya problem osv. (Se vidare Popper: "Objective Knowledge" 1972.)

5.1.4 Sammanfattning

Den logiska empirismen utgår alltså sammanfattningsvis från en materialistisk och deterministisk grundsyn där såväl naturen som samhället och människan styrs kausalt av faktorer liknande naturlagar. Vetenskapen ses som ideologiskt neutral och skall sträva efter att upptäcka och i ett extensionellt språk formulera dessa principer och lagbundenheter med hjälp av objektiv observation och prövning. Tillvaron och männi-

skan ses som sammansatt av delar, som en mekanisk maskin som kan observeras och förklaras "utifrån", utan hänsyn till människans upplevelser, intentioner, valmöjligheter etc. Förklaring är målet för vetenskapen, och "förståelse" ses därför inte som ett mål i sig utan på sin höjd som ett hjälpmedel på vägen till förklaring, såsom det t ex kommer till uttryck i den hypotetiskt-deduktiva metodens syn på kunskapsbildning – kortfattat uttryckt: *förståelse medierar förklaring*.

Inom den anglosaxiska vetenskapstraditionen, till vilken man kan räkna större delen av den svenska forskningstraditionen, har den logiska empirismen haft en helt dominerande roll från 1930-talet och fram till våra dagar, tidvis så dominerande att man ofta oreflekterat har satt likhetstecken mellan "vetenskap" och logisk empirism/positivism. Detta har av naturliga skäl varit fallet inom naturvetenskaper som fysik, kemi, biologi etc och inom angränsande områden som t ex medicin. Den positivistiska synen har emellertid också varit mycket inflytelserik inom samhällsvetenskaperna och inom områden som psykologi och psykiatri vilket i hög grad påverkat synsätt, förhållningssätt och metoder inom det samlade vårdområdet.

5.2 Förståelse som vetenskapligt ideal — hermeneutik

5.2.1 Bakgrund och synsätt

Hermeneutik kommer från grekiskans "hermeneuein" som betyder "att tolka". Begreppet är i sin tur härlett från "Hermes" som i den grekiska mytologin bl a hade den viktiga rollen att vara budbärare mellan gudar och människor. Eftersom gudarnas budskap ofta var mycket dunkla eller mångtydiga var det Hermes uppgift att inte enbart ordagrant återge gudarnas budskap. Han måste också tolka, "interpretera", gudarnas mening med budskapet så att detta kunde förstås av människorna och påverka dem enligt gudarnas intentioner.

"Trots att det grekiska verbet "hermeneuein" oftast översätts med "att tolka", ser vi redan av det antika exemplet att det är mer mångtydigt än så. Hermeneutik byggde på tecken, tydning, råd och maning. Den avsåg att gripa djupt in i människors liv. Den refererade till deras praxis. Förståelsen skulle ge mottagarna ett nytt perspektiv på tillvaron, så genomträngande att de skulle välja att förändra sina liv." (Ödman, 1979, s 8)

Inom humanvetenskaperna användes "hermeneutik" ursprungligen för att beteckna läran om hur man kan tolka och förstå språkliga utsagor och texter, t ex tolkningen av bibeltexter inom teologin (som ju också i

förlängningen har att göra med "Guds mening"). Senare har begreppet utvidgats till att omfatta inte bara tolkning och förståelse av individers tankar och handlingar, kommunikation mellan människor, texter, både historiska och aktuella, t ex skönlitteratur och poesi, kulturella icke-verbala uttryck som t ex konst och musik och av språket i vid bemärkelse, utan också förståelse av myter, religioner och hela samhällen, kulturer och historiska skeenden och av "människans existens", som individ och som samhällsvarelse.

Det hermeneutiska grundproblemet, att försöka förstå meningen eller innebörden i vad någon annan tänker, säger eller gör, är troligen något som följt människan genom alla tider alltsedan hon började använda språk som kommunikation. En logisk förutsättning för att överhuvudtaget ställa sig dessa frågor om mening och innebörd är, efter vad jag kan förstå, att man ser människan som meningssökande, intentionell och aktivt handlande och att man funderar över om det kan finnas någon "mening" med tillvaron. Det är därför inte förvånande att man historiskt kan spåra hermeneutiska tankegångar och problemställningar inom den humanistiskt filosofiska huvudströmning som jag tidigare kallat den "metafysiska" med ursprung hos Pythagoras, Sokrates, Platon etc och med efterföljare bl a inom den kristna traditionen och i existensialismen. Man tar här gemensamt avstånd från en ensidig, materialistiskt determinerande grundsyn och från objektifierande synsätt på människan. I stället betonas hennes aktivitet och frihet att tänka och välja, hennes ansvar och sökande efter mening med sin situation och sitt liv — människan som *subjekt*.

Om man vill nå klarhet i hermeneutiska begrepp som mening, innebörd, tolkning och förståelse är *hermeneutikens egen historia* mycket belysande eftersom denna kan ses som en ständig perspektivutvidgning av dessa begrepp. (Min framställning anknyter i grunddragen till Köster: "*Hermeneutikens historia — ett drama i fem akter*", 1977.)

I Bibelns gamla testamente betraktades t ex "Ordet" som "heligt". Det ägde s a s en giltighet sedan det väl uttalats. Till exempel skedde delningen av Röda havet enligt Guds intention på en befallning av Mose. Ett annat exempel är Isaks välsignelse av sin son Jakob som ägde giltighet trots att Jakob lurade till sig denna av Isak (som trodde att det var Jakobs broder Esau som han välsignade). (Se vidare 1:a Mosebok i Bibeln.)

Under antiken "upptäckte" emellertid grekerna ordens instrumentaltitet, och betydelsen i orden reducerades till innebörden i deras "bokstavliga mening". Orden förlorade sin trollkraft men hängde s a s fortfarande i luften utan att sättas in i ett större sammanhang.

Teologiska tolkningsproblem av vad Bibelns olika författare (och i förlängningen — Gud) har menat med olika utsagor verkar ha varit aktuella

alltsedan urkristendomens dagar. Under 1500-, 1600- och 1700-talen utvecklades en hermeneutisk teologisk tradition i betydelsen tolkningslära, där man visserligen efterhand började se de historiska sammanhangens betydelse för en viss text men där tolkningarna i mycket styrdes av dogmatiskt fastlagda kristna lärosatser inom vilka man skulle anpassa tolkningarna.

Det var först i början på 1800-talet som den tyske teologen Ernst Schleiermacher mera i grunden omdefinierade hermeneutikens roll och tillvägagångssätt. Han betonade att såväl texter som de fenomen som de representerar utgör delar av ett större sammanhang, av mera omfattande helheter. Förståelsen utvidgas i en dialektisk tolkningsprocess, som kallats den "*hermeneutiska cirkeln*". Meningen i en text, t ex en dikt, byggs upp av meningen hos de enskilda delarna, orden i dikten, men dessa får samtidigt sin betydelse och tolkning genom det sammanhang, diktens helhet, i vilket de ingår. På samma sätt måste en text eller förståelsen av ett objekt sättas i relation till kontexten — i ett historiskt kulturellt sammanhang.

Schleiermacher utgick från att hermeneutiken i grunden hade att göra med den mänskliga förståelseprocessen i sig och han menade härvid att grunden för förståelse av en annan människas tankar och handlingar var att man känslomässigt och mentalt kunde sätta sig in i den andres perspektiv; förståelse var en fråga om *inlevelse*. Schleiermacher påstod att alla vetenskaper i själva verket tolkar och försöker förstå ett material och att detta inte enbart gäller humanvetenskaper utan även naturvetenskaperna. — Att t ex försöka förklara ett skeende i orsakstermer och lagar förutsätter att man redan tidigare har gjort ett "*hermeneutiskt ställningstagande*": att världen faktiskt är lagbunden.

Från slutet på 1800-talet var det flera filosofer, historiker och samhällsvetare, framförallt i Tyskland, som byggde vidare på dessa tankar och som hävdade att det finns viktiga *metodologiska skillnader mellan naturvetenskap och humanvetenskap*.

J.G. Droysen skilde på den filosofiska metodens syfte att lära känna, den fysikaliska metodens syfte att förklara och den historiska metodens syfte att förstå.

Wilhelm Dilthey använde termen "*humanistiska*" som en samlingsbeteckning på de vetenskaper som använder en hermeneutisk metod, dvs som försöker förstå meningen och innebörden i olika kulturella uttryck, människors handlingar, historiska händelser, politiska system etc.

Wilhelm Windelband betecknade kulturspråk- och samhällsvetenskapernas metod som "*ideografisk*" — beskrivande företeelser i deras egenart, — i motsats till naturvetenskapernas metod som är "*nomotetisk*" — fastställande lagbundenheter.

Gemensamt för dessa filosofer var att man hävdade att det varken går

att förklara en människas handlingar eller ett historiskt skeende med hjälp av allmänna lagar och teorier. Istället måste man subjektivt, med inkännande och empati, försöka *se det från den handlandes perspektiv* och därmed nå förståelse för hans situation. Liknande tankegångar framfördes av sociologen Max Weber som ansåg att man måste förstå en människas handlande i en viss social situation genom att försöka se verkligheten ur hennes perspektiv.

Trots Schleiermachers, Diltheys och andra filosofers kraftiga betoning av förståelsens psykologiskt subjektiva karaktär lämnade man forskaren som person utanför.

En i vidare mening hermeneutisk tradition som tvärtom betonar det oupplösliga sambandet mellan den som studerar och det som studeras är den fenomenologiska kunskapsteorin. *Fenomenologin* grundlades av Edmund Husserl i slutet på 1800-talet. Han betonade det falska i att betrakta medvetandet och den värld som medvetandet har som föremål som två skilda verkligheter. Det är aldrig så att det först bildas ett mänskligt medvetande och att det först därefter uppkommer något som medvetandet inriktas på. Medvetandet är, enligt fenomenologerna, *intentionellt*, dvs alltid ett medvetande *om* (inriktat på) något.

De fenomenologiska idéerna har främst förts vidare av två icke helt lättillgängliga filosofer, tysken Martin Heidegger och fransmannen Jean-Paul Sartre.

Heidegger var den som definitivt ryckte undan den kvarvarande fasta mark som forskarna dittills trott sig stå på. Han visade att sakligheten i varje tolkning hotas av själva "mötet med objektet", där forskaren måste vara medveten om att "objekten delvis härrör från honom själv". Därför krävs det självrannsakan av och självförståelse hos forskaren för att en tolkning skall kunna vara tillförlitlig. Heidegger visade att vi alltid har en *förhandsuppfattning* som har en "vägvisande funktion". Man måste så redan veta vad man ser som problematiskt, dvs ha en medförd föreställning om objektet för att kunna formulera en fråga och för att kunna tolka "svaren".

Heidegger utvecklade dessa tankar i sitt stora huvudverk "Sein und Zeit" som utkom 1927. (Svensk utgåva "Varat och tiden" Del 1 och 2, 1981.) Han utgick från människans medvetenhet som ett konstitutionellt grundläggande drag i hennes existens, *människan som den "förstående varelsen"*. Heidegger för ett komplicerat resonemang om de existentiella livsgåtorna utifrån sitt begrepp "varat" — en kontextlös "yttersta sanning" — som för mina tankar tillbaka till Herakleitos, Parminides och taoismen. Människan kan "existera" på två olika sätt — "egentligt", då man är medveten och förstår sitt eget "varande", och "oegentligt", då man inte har ett eget medvetet existentiellt perspektiv på tillvaron. Heidegger hävdade att människan överhuvudtaget inte kan

bli medveten om något utan att *tolka* detta. Vid tolkning av text eller en händelse är egentligen inte förståelsen av själva texten eller händelsen det primära. Denna förståelse grundar sig nämligen på en djupare liggande förståelse som i sista hand är styrd av "förståelsen av varat".

"Tingene blir forstått *som* noe, men ut fra en sammenhang som allerede representerer forståelse" (Naess: *Filosofiens historie*, 1978 vol II, s 434).

"Varat självt har inte någonting bredvid sig" . . . "Risken att falla offer för misstag hotar oundgängligen varje tolkning och varje form av förståelse, det är sant. Men inför varat tar den risken slut." . . . "I det ögonblick i vilket vi kommer underfund med att alla former av förståelse i sista rummet är styrda av förståelsen av varat, vet vi att vi i det avseendet redan från början är hos sakerna och tingen och hos varandra. Här kan det inte bli något isärgående mellan forstått och forstående, mellan objekt och forståelse." (Köster, 1977, s 16 och 17.)

Människans existentiella (sätt att) "vara" innebär att hon har en relation, att hon förhåller sig till sig själv, samtidigt som hon är till i världen (varat i världen). Det är detta varande, vi själva, som enligt Heidegger först skall analyseras. Det krävs alltså *självreflexion* för sann förståelse.

Sartre för vidare tankegångarna från Husserl och Heidegger. I ett mycket omfattande författarskap har han bl a i "Being and Nothingness" (1974) visat hur vi aldrig bara uppfattar tingen, materien, omedelbart (varat i sig). Det vi erfar är tingen i deras betydelse för oss (varat för sig). Detta varat-för-sig är människan som medveten varelse (medvetandets vara). Medvetandet kan alltså aldrig reduceras till materia och det är främst *människans förmåga till reflektion* som skiljer medvetandet från tingen. Man kan enligt Sartre inte tänka sig ett sådant medvetande som inte samtidigt är medvetet om sitt eget medvetande. (Det skulle vara ett medvetande om ett objekt utan att man samtidigt var medveten om detta.) Det är enligt Sartre, (om jag nu forstått honom rätt) denna förmåga hos människans medvetande att *vara medveten om sitt eget medvetande* – självets förmåga att relatera till sig själv – som utgör den mänskliga existensens "vara". Samtidigt som medvetandet har en relation till ett objekt har det alltså – i reflektionen – en relation till sig självt som objekt.

Tolkning, förståelse och självreflektion är alltså inte något som är förbehållet forskare och filosofer utan är *processer som i grunden finns hos alla människor*, just genom att de är människor. Det kännetecknande för människan är att hon försöker tolka och forstå det som hon möter.

"I själva sin medvetenhet befinner hon sig i en forståelseattityd." (Köster 1977, s 13)

Mitt sammandrag av hermeneutikens historia har hittills i huvudsak

handlat om den enskilda människans förståelse för sig själv och sin omvärld. Vårt sätt att tolka och ge mening åt det vi möter är emellertid inte enbart något som är unikt för var och en utan är också en process som innehåller — och bygger på — förståelse som är gemensam med andra människor.

Hans-Georg Gadamer, som är en av föreläsarna för den hermeneutisk-dialektiska traditionen (beskrivs i följande avsnitt om "kritisk teori") förde i sitt verk "Wahrheit und Methode" ("Sanning och Metod", 1972) in ett sociologiskt synsätt i hermeneutikens historia — *människan som "gemenskapsvarelse"*. Gadamer betonade att vi som människor lever i ett "verkningssammanhang" och i en "verkningshistoria". Genom att vi alla står i förbindelse med gångna och nuvarande generationer, kulturer och samhällen, har vi gemensamma erfarenheter som gör att vi kommer att förstå och reagera på ett delvis likartat sätt.

Språket fyller härvid en *dubbel funktion*. Samtidigt som vi använder det för att kommunicera med varandra så kommer det också att lägga grunden för vår livssyn och förståelse av tillvaron eftersom språket (i sig) påverkar våra värderingar och vårt sätt att tänka. Språket är alltså inte enbart ett medel att uttrycka våra tankar med utan kommer också att påverka tankarnas innehåll och innebörd.

Gadamer bygger vidare på Heideggers tänkande om den mänskliga existensen. För Gadamer är den mänskliga verkligheten ytterst en språklig verklighet — hermeneutik — *ett möte med existensen genom språket*. Då vi försöker förstå ett uttalande, en text eller ett historiskt skeende etc befinner vi oss själva i ett historiskt, kulturellt, politiskt, socialt sammanhang som påverkar vår förståelse. Språket kommer härvid att få en viktig betydelse som *förmedlaren av ett traditionssammanhang*. Om man lyckas i förståelseprocessen kan man nå det som Gadamer kallar "*horisontsammanmältning*" — då ens egen personliga, historiska, kulturella etc situation ingår i och bildar ett begripligt menings-sammanhang med innebörden i det uttalande, den text eller det historiska skeende, som man försöker förstå.

Heidegger, Sartre och Gadamer representerar alltså en riktning inom hermeneutiken som lägger tyngdpunkten på de existentiella livsfrågorna och som försöker begripa själva naturen i förståelseprocessen som sådan.

Fransmannen Paul Ricoeur, samtida med Gadamer, föreläser en annan hermeneutisk tradition. Han vidareutvecklar Schleiermachers, Diltheys, Windelbands och Droysens mera metodologiskt orienterade försök till lösningar på human- och samhällsvetenskapernas tolkningsproblem.

Enligt Ricoeur är hermeneutik en teori om de regler som styr tolkning av en text (i vid bemärkelse). Han använder psykoanalysens drömtolkning som en modell för hermeneutikens tolkningsprocess. Psykoanalytikerens försök att klargöra den dolda meningen i en dröm kan jämföras med den hermeneutiska tolkningen av en text, en handling eller ett historiskt skeende. Vad drömmen kan förmedla av djupare innebörd är

ju ofta inte helt uppenbart för den som drömmer. Drömmen måste därför tolkas både utifrån subjektets medvetna mening och intention men också genom kompletterande yttre information och inom ramen för en teori om drömmar (t ex psykoanalys).

På samma sätt är det med en text eller en handling. Väl nedskrivnen eller utförd lever denna s a s sitt eget liv och får ofta andra konsekvenser än den intention som den som skrivit texten eller utfört handlingen ursprungligen hade. Texten kan sägas överskrida författarens intention och begränsade perspektiv. En text eller en handling har *både en subjektiv och en social förståelsedimension*. Det är därför, menar Ricoeur, texten/handlingen som primärt skall tolkas och inte enbart subjektets intentioner. Det räcker inte att som Dilthey m fl utgå från en subjektiv inkännande förståelse för subjektet, att ensidigt se det ur dennes perspektiv, utan denna förståelse måste kompletteras med kunskaper utanför subjektet och texten/handlingen. (För introduktion till Ricoeur och andra franska tänkare se Peter Kemp "Språk och existens — Moderna franska filosofer" 1979. För vidare studier se Ricoeur "Freud and Philosophy", 1970.)

Förståelse, som den form av kunskap som tolkningsprocessen leder fram till, är alltså hermeneutikens vetenskapsideal.

Förståelseperspektivet har genom hermeneutikens historia hela tiden *vidgats* — från ordens helighet till deras bokstavliga mening, senare insatta i ett kontextuellt sammanhang, därpå inkluderande tolkaren, människan som den förstående varelsen, till förståelsen som något både unikt för var och en och som gemensamt för människor i ett historiskt, samhälleligt och kulturellt sammanhang.

Detta innebär att när man tolkar något i ett meningssammanhang och försöker förstå dess innebörd så råder det som kallas "*den öppna situationens dialektik*", en process som s a s är öppen i båda ändar. Ingen utveckling av kunskap sker utan förförståelse och det finns därför ingen förutsättningslös kunskap. Det finns inte heller någon slutgiltig tolkning. Vår egen personliga och historiska situation kommer att påverka vår tolkning och därmed vår förståelse av såväl "hårddata" som av oss själva och våra medmänniskor.

"Förståelse är inte bara ett passivt registrerande/benämmande utan engagerar s a s hela människan. Då vi förstår ett fenomen tolkar vi det och ger det innebörd. Att ge något en innebörd öppnar möjlighet för att veta, känna, vilja, kunna och göra." (Lindholm, 1979 — s 130. För utvidgat resonemang se Lindholm, kap 6, 7 och 8.)

5.2.2 Metodologiska principer

De metodologiska aspekterna inom hermeneutiken är inte lika långt drivna och explicitgjorda som inom den logiska empirismen. Inom hermeneutiken handlar det snarare om principer och riktlinjer för hur man

skall bedriva forskning för att nå målet: förståelse.

En sådan princip är den s k *hermeneutiska cirkeln* — förståelseprocessens kryssande mellan delarnas och helhetens innebörd och idén om ingen förståelse utan förförståelse. Jag instämmer emellertid med Radnitzky (1968) och Lindholm (1979), som påstår att det snarare rör sig om en *kunskapsspiral* än en cirkel. En cirkel är sluten och befinner sig s a s hela tiden på samma plan medan spiralen för varje "sväng" höjer sig en nivå. Den hermeneutiska förståelseprocessen är inte enbart ett passivt registrerande av en från början bestämd innebörd utan vi är själva delaktiga i denna process genom att aktivt tolka, upptäcka och *ge något en innebörd*. Eftersom tolkningen alltid sker i ett sammanhang kommer den att växla mellan olika samhällen, kulturer och epoker och vara beroende av forskarens person och val av perspektiv. Därför kan man mycket väl tänka sig flera olika tolkningar som kan vara lika riktiga eller "sanna".

Förståelsen är inte given en gång för alla — inte ens för samma person. Om vi återvänder till exemplet med dikten (där orden får sin mening av helheten som får sin mening av delarna etc) har vi väl alla den erfarenheten att en dikt som vi läst i ett visst sammanhang och tyckt oss förstå, mycket väl kan få en ny och djupare innebörd för oss när vi, med förhoppningsvis större kunskap och livserfarenhet, ett antal år senare läser samma dikt. Den förra förståelsen bildar en grund för den senare.

Att förstå är vidare *att assimilera och ackomodera* — att omformulera förståelsen till mitt eget språk och göra den till "min egen", samtidigt som jag måste förändra mina egna tankestrukturer för att kunna ta in det nya (se vidare "Kognitiv utveckling enligt Piaget" under "Val av teorier på intrapsykisk nivå" i Appendix).

Att förstå innebär alltså en *kreativ process* som enligt Radnitzky leder till att "varje förståelse är en 'bättre' — förståelse". (Lindholm, 1979, s 128.)

Som komplement till principen om den hermeneutiska spiralen finns en regel som säger att man skall söka en tolkning som är *maximalt "god"*. "God" har här samma betydelse som den gestaltpsykologiska termen "god gestalt" — att delarna måste ha en inre samstämmighet med helheten och att människor tolkar ett fenomen på ett sådant sätt att det passar in i deras totala värderings- och kunskapssystem.

En ytterligare hermeneutisk tolkningsregel brukar benämnas som "*objektets autonomi*" — att en text skall förstås inifrån sig själv. Härmed menas *inte* att någonting (utom möjligen Heideggers "varat") kan förstås utan ett sammanhang och utan relation till den som tolkar. Efter vad jag kan förstå hänför sig denna regel snarare till ett resonemang liknande Ricoeurs, dvs att texten/handlingen överskrider den skrivande/handlandes egna intentioner och därför inte kan tolkas enbart utifrån dennes upplevelsevärld.

Riktlinjen från Dilthey, Weber m fl — att man med inkännande empati

skall försöka förstå någon genom att sätta sig in i dennes situation — har ibland ifrågasatts som alltför psykologiskt subjektiv. Det finns givetvis en risk att "psykologisera" allt — som min personliga unika upplevelse vilken inte kan ifrågasättas. Samtidigt får man emellertid inte undervärdera den inkännande förståelsen. Personligen tror jag inte att det är möjligt att erhålla en verklig förståelse utan någon form av inlevelseförmåga hos den som tolkar.

Det är alltså viktigt att se att *förståelse både har en subjektiv och en objektiv betydelsekomponent*. Det är ju inte ovanligt att man vid kommunikation mellan människor missförstår varandra därför att man tolkar ett yttrande på olika sätt trots att båda parter subjektivt har trott sig förstå detta. Genom öppen och ärlig kommunikation mellan dem som är inblandade i missförståndet finns oftast en möjlighet att nå fram till en gemensam "äkta" förståelse. Även en sådan förståelse grundar sig emellertid på en gemensam uppfattning av en yttre verklighet. Den hermeneutiska tolkningsprocessen kan därför också ses som ett *dialektiskt förhållande mellan "existentiell tolkning" och tolkning av yttre verklighet*.

Den hermeneutiska tolkningen rör sig dessutom i *två tidsdimensioner* — från nuet mot det förgångna, det givna, redan inträffade ("regressiv" med Sartres terminologi) och från nuet mot framtiden, mot det som är möjligt ("progressiv"). *Förståelse erhålls i dialektiken mellan det givna och det möjliga*.

Som överordnad hermeneutisk arbetsprincip gäller det förhållningssätt som av Gadamer kallats *"det öppna frågandets princip"* — en "förväntansfull öppenhet" som präglas av "vetskap om sitt eget ovetande" och öppenhet för egen existentiell förändring. När man försöker förstå en annan människa sker detta genom att man "går in" med hela sin tidigare erfarenhet och kunskap, med hela sin person. Härvid kommer man inte enbart att öka förståelsen för den andre utan samtidigt ökar man också förståelsen för sig själv. Verklig förståelse är därmed att *"sätta sin egen självförståelse i vågskålen"* — att ta risken att själv bli förändrad. Det är just min självförståelse i förändring som gör att jag uppfattar något som "riktigt", att det stämmer med mig som person, att jag förstår. (För vidare studier i hermeneutiska arbetsprinciper se Ödman, 1979.)

Vi har indirekt berört både frågan om villkoren för förståelse: vilka kriterier som måste uppfyllas för att man skall ha möjlighet att förstå ett budskap eller en handling, och frågan om *validitet*: om man på ett riktigt sätt har lyckats tolka meningen t ex i en text, i en handling eller i ett samhälles sätt att fungera (dvs om man faktiskt "mäter" = förstår, det man avser att "mäta" = förstå)!

Beträffande *villkoren för förståelse* har jag redan nämnt den *inkännande empatin*, som betonats av Schleiermacher m fl, vikten av *självförståelse*, som hävdats av Heidegger, och den *gemensamma tolkningsgrund* som människor har genom språket, samhället, historien, traditionen och

kulturen, som framför allt betonats av Gadamer.

En ytterligare aspekt, som både kan underlätta och komplicera förståelsen är när man använder en teori som t ex psykoanalys eller marxism vid sin tolkning. En *tolkningsteori* är oftast ett nödvändigt hjälpmedel då man t ex i en psykoterapeutisk situation försöker klargöra menings-sammanhang i psykosexuella och psykosociala konflikter, i svårförståelig kommunikation eller i till synes irrationella handlingar. Att använda en teori i sin tolkning kan emellertid också innebära risker genom att man kan frestas att "övertolka" även ganska bräckliga data utifrån en stark och logisk teoribyggnad. En "god" (?) psykoanalytiker, marxist, kristen teolog etc har s a s möjligheten att finna ett svar till så gott som allt som kan tänkas inträffa i människornas liv och i samhället. Genom att dessa teorier har en intern sammanhängande logisk uppbyggnad som i stort sett är "heltäckande" finns det en risk att man med hjälp av teorin kan skapa ett skenbart innebördssammanhang — även om grunden för detta har ganska liten kontakt med verkligheten.

Tolkningens validitet är beroende av dessa villkor för förståelse och är i första hand avhängig möjligheten att upprätta någon form av kommunikation.

Om ingen möjlighet finns till kommunikation med den som författat en text eller gjort ett uttalande eller utfört en handling får man bedöma tolkningens validitet genom *koherens* — att delarna på ett "naturligt" sätt hänger ihop och bildar en helhet ("god gestalt"). Här är risken stor för ovannämnda övertolkning vid okritisk användning av en tolknings-teori.

Om man är flera som skall tolka samma fenomen kan man använda *samstämmighet* i tolkningen som validitetskriterium. Härvid uppkommer ibland oenighet som inte behöver betyda att någon tolkat "rätt" och de andra "fel". Skillnader kan istället bero på att man antingen har olika teoretiska utgångspunkter eller att det rör sig om olika intentionsdjup. (En saga t ex kan av barn och vuxna förstås på olika nivåer.)

Om man dessutom kan upprätta någon form av kommunikation med den som skrivit texten eller utfört handlingen kan denne avvisa eller instämma i den föreslagna tolkningen. *Instämmande* är givetvis ett starkt validitetskriterium. Även här kan det emellertid bli problem på grund av att människor inte alltid är medvetna om sina djupare liggande motiv. Den tolkning som man instämmer i kan därför vara en rationalisering av ens verkliga motiv — en omedvetenhet som kan gälla både för den som tolkar och för den som instämmer. Ett annat problem som bl a ofta uppkommer i psykoterapeutiska sammanhang är att "patienten" genom motstånd och olika försvarsmekanismer inte är mottaglig för en tolkning och därför avvisar denna även om den skulle vara riktig. Relationen mellan den som tolkar och den som blir tolkad blir här av yttersta vikt. Att i termer av en teori tolka en annan människas tankar och handlingar innebär att den som tolkar har ett överläge i relation till den som blir tol-

kad. Om den som blir tolkad finner sig i sitt underläge i relationen finns det en risk att han okritiskt accepterar tolkningen. Om han däremot protesterar mot den ojämlika relationen finns istället risken att han avvisar tolkningen, oavsett om denna är riktig eller inte. (Se vidare om "klarifiering" i kommunikationsavsnittet under "Teorier på interpersonell nivå" i Appendix kap 26.)

5.2.3 Sammanfattning

Sammanfattningsvis utgår alltså hermeneutiken från en världsbild där metafysiska dimensioner kan inkluderas och från en syn på människan som en helhet och som subjekt — aktiv, medveten och ansvarig med intention och valfrihet. Människors tankar och handlingar och olika historiska, kulturella och sociala fenomen kan inte förklaras i termer av lagbundenheter utan måste tolkas, ges innebörd och förstås i ett menings-sammanhang.

I relation till olika former av avvikelse kan man, i motsats till sjukdomsmodellen, som fått stöd genom den logiska empirismen, istället se ett nära samband mellan hermeneutiken och den socialpsykologiska modellen.

Förståelseprocessen ses som en hermeneutisk spiral, ett dialektiskt kryssande mellan del och helhet, mellan existentiell tolkning och tolkning av yttre verklighet och mellan det givna och det möjliga. Förståelse utgår alltid från en förförståelse, från bakomliggande värderingar, och måste alltid sättas in i ett historiskt kontextuellt sammanhang. I sökandet efter förståelse strävar man efter att upprätta någon form av kommunikation, helst dialog — en inter-subjektiv relation — med den som skrivit texten, utfört handlingen etc. Förståelse innebär att man engagerar sig med hela sin person och därmed samtidigt också utökar och ifrågasätter sin egen självförståelse. Om moment av förklaring, i betydelsen teorier och generaliseringar, förekommer, ses dessa som ett steg på vägen, ett hjälpmedel, till förståelse. — *Förklaring medierar förståelse.* (För fördjupade studier i hermeneutikens perspektiv och förståelsens villkor se Radnitzky 1968, Lindholm 1979, Ödman 1979 och Furberg 1981.)

Hermeneutiken, som ingår i den "kontinentala" vetenskapstraditionen (i motsats till den "anglosaxiska"), har inte alls haft samma dominerande inflytande på den svenska psykologiska och samhällsvetenskapliga forskningen som den logiska empirismen. Kritiken mot det senare paradigmet har dock vuxit sig starkare på senare år. Hermeneutiken har här fyllt en viktig funktion, både genom att fördjupa förståelseaspekterna och genom att stimulera till paradigmdiskussioner om de bakomliggande värderingar och förhandsuppfattningar som finns i all forskningsverksamhet.

5.3 Översiktlig jämförelse: Logisk empirism

— Hermeneutik

De hittills redovisade vetenskapsteoretiska skolorna kan enligt min uppfattning (vilket jag senare skall försöka visa) i ett vidare perspektiv ses som komplement till varandra. För översiktlighetens skull vill jag emellertid något förenklat och svart-vitt visa på skillnaderna mellan dessa båda synsätt i följande översikt.

Vetenskapsteoretiska skolor:

LOGISK EMPIRISM/POSITIVISM

HERMENEUTIK

Världsbild

materiell, lagbunden → förutsägelser

materiell + metafysisk, dialektisk förändring

Människosyn

människan styrs kausalt av faktorer som ligger utanför hennes kontroll
arv/miljö — determinism

människan har möjlighet att tänka, välja och handla fritt — inom vissa ramar kan hon själv påverka och forma sitt liv — men samtidigt är hon en produkt av kulturell aktivitet

människan: består av delar som kan studeras var för sig och sätts samman till helhet

människan: helhet, unik personlighet + historiskt social dimension

objektsyn (ex sjukdomsmodell)

subjektsyn (ex socialpsykologisk modell)

Vetenskapsideal

enhetsvetenskap

pluralistisk uppfattning om vetenskap och meta-vetenskap

naturvetenskapligt ideal

human/samhällsvetenskapligt ideal

söker kausala förklaringar

söker meningssamband/förståelse

åtskillnad: värderingar — känsla — förnuft — fakta

dialektisk relation: värderingar — känsla — förnuft — fakta

vetenskap: värderingsfri

vetenskap: ej värderingsfri

”anglosaxisk” vetenskapstradition

”kontinental” vetenskapstradition

Metod

förståelse medierar förklaring	förklaring medierar förståelse
induktiv — hypotetiskt deduktiv	tolkning i meningssammanhang
förklaring av delar och kausala samband/lagar	förståelse av helhet/delar i hermeneutisk cirkel — spiral
objektivitet — opartiskhet distans till studieobjektet	subjektivitet — inlevelse och engagemang i studie"objektet"
prövbarhet — operationalism/instrumentalism, verifierbarhet/empirisk kontroll	innebörd — intention — världsbild — kontext, mening med tanke, känsla, handling, skeende
kunskapsproduktion: med formella tekniker, logik, matematik, statistik etc	kunskapsproduktion: hermeneutisk cirkel, "öppna situationens dialektik", "god gestalt", meningsskapande
metod: explicit	metod: oklar, flera perspektiv
ideologi: oklar, betydelselös	ideologi: explicit, betydelsefull

Språk

extensionellt: refererar till ting eller sakförhållanden; "fysikalisk innebörd" i det vetenskapliga språkets termer	intentionellt: subjektivt fenomenologiskt + traditionsförmedling — situation, samhälle, kultur
---	--

Data-bas vid studier av människor

det observerbara beteendet	kommunikation — dialog, intersubjektiv förståelse
molekylärt beteende (delar) — människans objektifierbara/operationaliserbara beståndsdelar, egenskaper etc	molärt beteende (helhet) — människans världsbild, syn på sig själv och andra, vilja, intention handlingar, existentiella val + kulturellt och samhälleligt sammanhang; såväl yttre skeenden och handlingar som introspektion

5.4 Frigörelse som vetenskapligt ideal — kritisk teori

5.4.1 Bakgrund och synsätt

En vetenskapsteoretisk tradition, som skiljer sig såväl från den logiska empirismen som från hermeneutiken, kallas vanligen *kritisk teori* men har också fått andra benämningar som "dialektisk hermeneutik", "kritisk hermeneutik", "demystifierande hermeneutik" och "Frankfurtskolan". Rörelsen uppstod i Tyskland på 1920-talet genom ett antal filosofer, sociologer, psykologer och psykoanalytiker som med utgångspunkt i framförallt Marx och Freud grundade en radikal kultur- och ideologikritik som *kritiserade både den logiska empirismen och den traditionella hermeneutiken*.

I Frankfurt am Main inrättades 1924 "Institut für Sozialforschung" som under ledning av Max Horkheimer intog en kritisk hållning till den rådande samhällsvetenskapliga forskningen. Enligt Horkheimer var denna alltför influerad av naturvetenskapen och försökte liksom denna att upptäcka allmängiltiga lagar även för mänskliga relationer och för samhällets sätt att fungera, utan att ta hänsyn till det historiska sammanhanget och människors möjlighet att handla. Man såg på människors sociala och psykologiska beteende på samma sätt som naturvetenskapen betraktade de döda tingen.

Horkheimer menade att några sådana eviga och oföränderliga lagar inte existerar när det gäller människor och samhälle. Det som kan uppfattas som lagbundenheter är i själva verket alltid beroende av den historiska, ekonomiska och politiska situationen. Att uppfatta samhällets strukturer och processer som lagbundna ger enligt Horkheimer en falsk medvetenhet som leder till att man inte ifrågasätter utan snarare bevarar rådande samhälle med det förtryck som detta system skapar. Den kritiska samhällsvetenskapens uppgift är istället att *avslöja, kritisera* och finna möjligheter för människor att genom *politisk handling frigöra sig* från detta förtryck.

Förutom Horkheimer fanns flera andra betydelsefulla företrädare för den tidiga Frankfurtskolan: Theodor Adorno, som senare (i USA) blev känd för en undersökning om den "auktoritära personligheten", Erich Fromm, psykoanalytiker, som utvecklade en teori kallad dialektisk humanism vilken bygger på idén om en grundläggande motsättning hos människan mellan samhörighet och självständighet — tankar som han bl a utvecklar i "Den destruktiva människan" (1976) och i "Flykten från friheten" (1977), en studie av konsekvenserna av "yttre frihet" i relation till, eller i avsaknad av, "inre frigörelse" samt Herbert Marcuse som bl a i "Den endimensionella människan" (1968) och "Eros och civilisationen" (1968) analyserat personlighetsutvecklingens villkor i det avancerade industrisamhället. (Fromm och Marcuse behandlas mera utförligt under Del II: Kap 1.2.2.)

I samband med nazismens maktövertagande och andra världskriget måste institutet lägga ner sin verksamhet och många av företrädarna fick fly ur landet, de flesta till USA. Institutet återupprättades emellertid efter kriget med en ny generation av kritiska teoretiker. De mest kända är Jürgen Habermas som bl a utvecklat en teori om olika vetenskapers skilda kunskapsintressen och Karl-Otto Apel som argumenterat för en komplementär relation mellan beskrivning/förklaring och tolkning/förståelse. De under hermeneutiken nämnda Gadamer och Ricoeur kan också sägas höra hemma i den kritiska teorin. Ricoeur har t ex tillsammans med Habermas och Apel utvecklat idéer kring analogier i kunskapsutvecklingen mellan psykoanalys, marxism och kritisk teori och har därvid intresserat sig för relationen mellan personlighets- och samhällsstruktur.

De kritiska teoretikernas samhällssyn har kallats "humanistisk marxism" eftersom de utgår från Marx dialektiska materialism men samtidigt tar avstånd från de konsekvenser som marxismens tillämpning fått t ex i Sovjetunionen. Med sin marxistiskt revolutionära inställning och sitt avståndstagande från naturvetenskapliga lagbundenheter gällande människor och samhälle är det naturligt att den kritiska teorin intar en motsatsställning till den logiska empirismen med dess betoning på objektiv, politiskt och värderingsmässigt neutral forskning.

Den logiska empirismen har främst genom Popper kritiserat den kritiska teorins givna marxistiska utgångsvärderingar. Enligt honom leder dessa till att man får en godtycklig samhällsvetenskap som genom på förhand fastlagda värderingar gör det omöjligt att föra en öppen diskussion och bedriva kritisk forskning.

De kritiska teoretikerna, framförallt företrädarna av Adorno och Habermas, är i sin tur mycket kritiska till den logiska empirismens värdeneutralitet med en skarp åtskillnad mellan "kunskap" och "fakta" å ena sidan och värden, beslut och politisk handling å andra sidan. Detta ger, menar de, ett falskt medvetande som fördunklar sambanden mellan forskning, kunskap och grundläggande mänskliga intressen. De samband, liknande lagbundenheter, som man kan finna i ett samhälle är inte några oföränderliga "sociala lagar" utan de är beroende av ideologiskt betingade maktförhållanden i samhället. En kritisk samhällsvetenskap kan därför inte vara neutral utan måste utgå från politiska och värderingsmässiga ställningstaganden med visioner om "den goda människan" och "det goda samhället".

Som framgår av benämningarna "kritisk", "dialektisk" och "demystifierande hermeneutik" har den kritiska teorin starka samband med den hermeneutiska idétraditionen och kan historiskt spåras tillbaka efter samma linjer. Samtidigt finns det kopplingar till de filosofiska tankegångar t ex hos Hegel och Marx/Engels som betonat ett dialektiskt perspektiv på verkligheten.

Sambanden med hermeneutiken består framförallt i att man har samma grundsyn på människan — som aktiv, intentionell, medveten och meningsskapande — , att man tar avstånd från den logiska empirismens lagbundna världsbild och att man sympatiserar med den hermeneutiska målsättningen att tolka innebördssammanhang.

Hermeneutiken kritiseras emellertid för sin "ideologiska naivitet". Gadamer, som själv tillhörde Frankfurtskolan, representerar en hermeneutik som betonar språkets roll i traditionsförmedlingen. Genom att sätta in sin egen historiska och personliga situation i tolkningen av t ex en historisk text kan forskaren nå ett begripligt meningssammanhang (horisontsammansmältning) — en form av "försonande förståelse".

Den kritiska teorin, företrädd av Habermas, vänder sig mot denna betoning av samförstånd och försoning. Han menar att det samförstånd som man uppnår genom hermeneutikens förstående kommunikation ofta är byggt på pseudokommunikation som ger en falsk upplevelse av frihet. Detta kan snarare dölja reella förhållanden av illegitim makt och förtryck som är avhängigt den rådande situationen i samhällssystemet som helhet. En kritisk samhällsvetenskap skall därför inte sträva efter en försonande förståelse utan efter en *radikal förståelse*. Genom att avslöja reella motsättningar och skapa förutsättningar för kritisk reflektion och politisk förändring av samhällets grundläggande maktstrukturer kommer en *kritisk samhällsvetenskap* alltid att vara *politiskt revolutionär*. (Se vidare Habermas: "Knowledge and Human Interests", 1972.)

5.4.2 *Dialektik som princip och frigörelse som mål*

Dialektik är ett centralt begrepp inom den kritiska teorin. Frågan om dialektiska processer råder i tillvaron som helhet eller om de skall begränsas till människors tankar, handlingar och produkter har varit omstridd inom den kritiska teorin (liksom inom marxistisk teoribildning generellt). Efter vad jag kan förstå avgränsar de flesta kritiska teoretiker dialektikbegreppet till fenomen och strukturer som kan relateras till människan medan naturen i sig inte ses som dialektisk. Trots denna begränsning används emellertid dialektikbegreppet i ett brett perspektiv över olika nivåer — både beträffande enskilda människors tankar och handlingar, i relationer inom familj och arbetsgrupp och på strukturell makro-nivå i samhällets ekonomiska, politiska och kulturella strukturer och processer. Förändring och utveckling på alla nivåer sker genom konflikter — "motsättningarnas dialektik" (Marx/Engels). Konflikter är förutsättningen för utveckling och uppfattas således som positiva och konstruktiva. Ur konflikten kommer nya lösningar, och forskarens uppgift är därför att *klarlägga dessa konflikter* och därigenom skapa nya handlingsmöjligheter. Här gör den kritiska teorin ett viktigt ställningstagande beträffande vetenskapligt ideal och syn på kunskapsprocessen.

Man accepterar inte som vetenskapligt ideal vare sig förklaring, som i den logiska empirismen, eller förståelse, som i hermeneutiken. Inom den

logiska empirismen kan man visserligen använda förståelse på väg till förklaring och inom hermeneutiken kan man se förklaring som ett möjligt steg på vägen mot förståelse. Den kritiska teorin betonar istället den ständiga dialektiken mellan förståelse och förklaring. Varken förklaring eller förståelse är emellertid något mål i sig utan ses som en process fram till målet — *kritik, frigörelse och politisk handling*. För att travestera tidigare sammanfattningar kan man säga att *den dialektiska processen mellan förklaring och förståelse medierar kritik som leder till medvetenhet, frigörelse och politisk handling* (som i nästa steg ger möjlighet till ny kritik — politisk handling osv).

Som en modell för denna dialektiska form av kunskapsbildning har man inom den kritiska teorin (Habermas, Apel, Ricoeur m fl) använt psykoanalysen. Målsättningen i psykoanalys är, förenklat, "att göra det omedvetna medvetet" — att genom att öka individens självförståelse åstadkomma befrielse från falska föreställningar och "inre förtryck". Detta "emancipatoriska kunskapsintresse" uppnås i den psykoanalytiska situationen genom kommunikation mellan analytiker och analysand. Förutsättningarna för förståelse är att båda är delaktiga i en språk- och traditions-gemenskap samt att analytikern har goda kunskaper i den psykoanalytiska teorin och genom tidigare egenanalys har en god självförståelse. Vanligtvis kommer analytiker och analysand att förstå varandra relativt väl i inledningen av den terapeutiska dialogen, då analysanden redogör för sin situation och för sina upplevelser och handlingar utifrån "förståeliga motiv". Processen kan då sägas vara i en *hermeneutisk fas*.

I den psykoanalytiska processen, liksom i varje form av dialog, kommer man emellertid oftast så småningom till en punkt där man inte längre förstår varandra beroende på att man har annorlunda erfarenheter, kunskaper, kultur och miljö, att man delvis talar olika språk och på grund av analysandens omedvetenhet. Dialogen, grundad på intersubjektiv förståelse, bryter samman.

När man inte längre förstår varandra måste analytikern distansera sig från analysanden och tillgripa en sannolik förklaring inom den psykoanalytiska teorin. Processen har gått in i en s k *kvasinaturalistisk/naturvetenskaplig* eller *kvasi-kausal* fas. Medan analytikern under den hermeneutiska fasen förhåller sig till analysanden som subjekt till subjekt måste denne under den kvasi-naturvetenskapliga fasen *tillfälligt objektivieras*. De psykoanalytiska teorier och förklaringar som härvid används kan till sin yttre struktur likna (därav termen "kvasi-") naturvetenskapliga teorier i deras sökande efter förklaringar på kausala samband och lagbundenheter. I grunden rör det sig emellertid inte i första hand om sådana orsakssamband som svarar på frågan "Vad orsakade vad?" Snarare söker man efter *intentionella meningssamband*: "Vilken mening har detta (för analysanden)?"

Det rör sig alltså om förklaringar som leder till förståelse vilket i sin tur kan leda till målet befrielse från det inre förtryck som skapats ge-

nom analysandens förträngning av barndomsupplevelser etc. Den psykoanalytiska processen kommer kontinuerligt att växla mellan sådana faser av förklaring och förståelse på vägen mot målet: *medvetande* och *frigörelse*. (Se vidare Carl Lesche: "Om psykoanalysens vetenskapsteori", Häftet för Kritiska Studier, 1971, nr 5.)

Strukturen i den kritiska samhällsvetenskapens kunskapsbildning kan i mycket ses som analog med den psykoanalytiska processen. Forskaren för här, i överförd mening, en "dialog" med samhället eller delar av detta genom personer, grupper, klasser eller i form av skrivna dokument. En del av det material som aktualiseras kan tolkas och förstås "direkt" medan det finns annat som man inte förstår. Forskaren måste då, på samma sätt som i den psykoanalytiska processen, distansera sig och tillgripa en hypotetisk kvasi-naturalistisk förklaring inom en samhällsteori — i den kritiska teorin marxismen. Den tänkbara förklaringens giltighet provas och om man får instämmande och stöd för denna kan dialogen återupprättas och förståelsen fördjupas för det samhälleliga fenomen som tidigare verkade obegripligt.

Varken förklaring eller förståelse är något mål i sig utan målet är den kritik och de möjligheter till medvetenhet, frigörelse och politisk handling som denna dialektiska process kan leda till.

Målet för den kritiska teorin är alltså att frigöra människor till politisk handling mot det förtryck som skapas i ett kapitalistiskt samhälle. Det förtryck som åsyftas är inte nödvändigtvis sådant som upplevs subjektivt av den enskilda människan utan ett objektivt faktiskt förtryck som grundar sig på vad Habermas (1972) kallar *legaliserad illegitim makt*. Han utgår från idén att makt kan utövas med olika medel, alltifrån verbala belöningar och bestraffningar till fysiskt våld. Habermas inför en distinktion mellan *legal* maktutövning — den som har stöd i skrivna lagar och förordningar — och *legitim* maktutövning — den som är berättigad utifrån vissa etiska och politiska värderingar.

Maktutövning kan således vara av fyra olika typer: 1) legal och legitim, dvs handlingar som både är juridiskt och etiskt/politiskt försvarbara, 2) illegal och illegitim, dvs handlingar som varken är juridiskt eller etiskt/politiskt försvarbara, t ex kriminalitet, 3) legitim och illegal, dvs juridiskt olagliga handlingar som ändå kan anses försvarbara enligt vissa etiskt/politiska värderingar, t ex hyresockupationer eller vilda strejker, och 4) legal och illegitim, dvs den makt som utövas av ett samhälle i form av lagar och förordningar vilka alltså är juridiskt oantastliga men som samtidigt är etiskt/politiskt förkastliga (utifrån en marxistisk grundsyn), t ex kapitalägarnas makt över produktionsmedel och arbete.

Det är denna sistnämnda, legala men illegitima, maktutövning som den kritiska teorin åsyftar då den menar att det finns ett faktiskt objektivt förtryck. Detta förtryck är oftast dolt, mystifierat och omedvetet

för gemene man därför att det är i överensstämmelse med rådande lagar och förordningar. Eftersom dessa lagar grundar sig på värderingar som internaliserats av den enskilde genom socialisationsprocessen, upplevs inte detta subjektivt som något förtryck utan snarare som något naturligt och självklart — som oföränderliga sociala "naturlagar". Samhällsvetenskapen måste därför enligt den kritiska teorin *avslöja och kritisera detta förtryck* och visa att det är möjligt att förändra de bakomliggande maktstrukturerna i samhället genom att *människor medvetandegörs till politisk handling*.

5.4.3 Kunskapsintressen och komplementaritet

I alla samhällen finns instrument och modeller för att skapa och vidmakthålla samhällsstrukturen. Med utgångspunkt i de funktioner som vetenskaplig forskning och kunskap har i detta sammanhang har Habermas (1972) skapat ett *system för kategorisering av olika vetenskaper*. Han kallar dessa instrument för *medier* och skiljer mellan tre olika typer: *arbete* — som instrument för att forma och vidmakthålla den fysiska och sociala miljön, t ex system för produktion och distribution, *språk* — som instrument för kulturell traditionsförmedling, t ex skrifter, verbal kommunikation, konst och musik, och *makt* — som instrument för att styra och kontrollera människorna i ett samhälle, dvs lagar, förordningar, normer etc som grundar sig på etiska och ideologiska värderingar. De tre medierna har var sitt styrande kunskapsintresse som i sin tur kan relateras till olika former av kunskap:

Mediet "arbete" har ett "tekniskt" kunskapsintresse. Detta motiverar forskning som strävar till att operationellt mäta och kontrollera objektiva och sk objektifierbara processer. Kunskapsbildningen inom detta område sker enligt den logiska empirismens hypotetiskt deduktiva metod med målsättning att kunna *förklara*, *predicera* och tekniskt manipulera genom kunskap om allmänna lagar och principer i naturen och samhället. Fysik och kemi är exempel på vetenskaper med ett tekniskt kunskapsintresse.

Mediet "språk" har ett "hermeneutiskt" kunskapsintresse. Detta motiverar forskning som strävar till traditionsförmedling genom förståelse av innebörder i handlingar och texter, mellanmänsklig kommunikation, symboliska budskap, konst, musik, historiska fenomen etc liksom självförståelse. Kunskapsbildningen inom detta område sker enligt hermeneutikens *tolkande och förstående* vetenskapsideal. Som exempel på vetenskaper som styrs och legitimeras av detta kunskapsintresse kan nämnas humanvetenskaper som historia och litteraturvetenskap men också i vissa fall vetenskaper som socialantropologi, sociologi, psykologi och pedagogik.

Mediet "makt" har ett "emancipatoriskt" eller "frigörande" kunskapsintresse. Detta styr och legitimerar forskning som är inriktad på att kritisera illegitim maktutövning och avslöja de verkliga krafterna

på olika nivåer i samhället. Målsättningen är *frigörelse* från antagna krafter eller lagar och *politisk handling* för förändring av maktstrukturerna. Forskningsprocessen framskrider dialektiskt mellan faser av förklaring, förståelse och emancipation. Frankfurtskolans kritiska samhällsvetenskap är här det givna exemplet.

Tillsammans med Habermas argumenterar Apel (1972, s 28 ff) för ett synsätt där dessa *olika kunskapsintressen kan komplettera varandra* men betonar att de skall användas inom den sfär där de hör hemma. De avvisar t ex inte ett naturvetenskapligt angreppssätt vid studier av objektiva eller objektifierbara processer i naturen eller ett hermeneutiskt angreppssätt då man försöker förstå människors handlingar, texter, historiska skeenden etc. Däremot tar de bestämt avstånd från en totalisering av ett enda perspektiv som t ex positivismens enhetsvetenskapliga ideal där allt skall objektifieras och förklaras i naturvetenskapliga termer. Apel hävdar att naturvetenskaperna i sig själva förutsätter förståelse och tolkning — både när man ställer sig undrande inför ett fenomen och när man behöver någon att kommunicera med om sin metod och sina vetenskapliga resultat. De objektifierande vetenskaperna förutsätter nämligen att man kommit överens om betydelser och innebörder i det språk, de metoder och de syften som man använder i forskningen — en förståelse som utvecklas inom humanvetenskapernas område. Humanvetenskaperna behövs därför för att komplettera de teknologiska — dels genom att hermeneutiskt hjälpa människor (forskare) att förstå varandra men framförallt genom att stimulera till diskussioner gällande vetenskapens etiska och ideologiska grunder.

På samma sätt som inom den psykoanalytiska processen måste man vid kunskapsbildningen inom t ex historia och samhällskunskap tillfälligt objektifiera människor och sociala fenomen. De kvasi-naturalistiska förklaringarna måste därvid underordnas den hermeneutiska förståelsen som i sin tur underordnas det frigörande emancipatoriska intresset. Kvasi-förklaringen måste s a s ställas "i emancipationens tjänst".

Man kan emellertid tänka sig ytterligare kunskapsintressen. Med utgångspunkt i Apels och Habermas resonemang föreslår Gerhard Radnitzky i "Contemporary Schools of Metascience, Vol I och II" (1968. Reviderad uppl 1970) två kompletterande kunskapsintressen:

Radnitzkys första tillägg är kunskapsintresset att *förbättra världsbilden*. Han menar att all kunskapsbildning och tillväxt sker genom ett samspel mellan vetenskaplig teoribildning och fördjupad världsbild, där en förhandsuppfattning om helheten är en förutsättning för att man överhuvudtaget skall kunna ställa vetenskapliga frågor. Han ser behovet av en totalbild, en helhetsuppfattning av verkligheten, som ett grundläggande mänskligt behov som påverkar vår uppfattning människan och samhället — en dialektik mellan förståelsen av tillvaron och förståelsen av oss själva.

Radnitzkys andra tillägg är kunskapsintresset att *förbättra och fördjupa reflektionen över existentiella teman*. Han menar att vetenskap inte enbart är "handling" utan också "kontemplation". Det är därför viktigt att forskningen inte enbart sysslar med frågor om livets praxis utan att man också vågar konfrontera vetenskapen och sig själv som forskare med de stora existentiella metafysiska livsgåtorna om tillvarons orsak och natur, livets mening, liv före och efter döden, Guds existens etc — frågor till vilka all vetenskaplig kunskap till sist måste relateras.

5.5 Vetenskapsteori — jämförande kritik

För att göra mitt eget vetenskapsteoretiska synsätt mera förståeligt skall jag kortfattat kritisera de vetenskapsteoretiska skolor som redovisats. Denna kritik innehåller både åsikter som formulerats i debatten mellan de olika skolorna och mina mer personliga funderingar.

5.5.1 Logisk empirism/positivism

Den logiska empirismen har, som jag uppfattar det, kritiserats utifrån två principiellt skilda linjer: dels en "vulgärkritik" av de yttre aspekterna av metodiken, dels en kritik av de bakomliggande meta-teoretiska värderingarna.

Vulgärkritiken går förenklat ut på att man i stort sett reagerar negativt på allt som har med hypoteser, experiment, mätning, siffror, tabeller etc att göra och ser detta som något teknologiskt "kallt" och "omänskligt". Den logiska empirismen kallas härvid oftast "positivism" och angrips inte sällan utifrån premisser som möjligtvis kunde vara adekvata för Comte och tidiga empirister men som inte gäller för dagens logiska empirister, t ex för Poppers hypotetiskt deduktiva metod. Det verkar som om man i ett i vissa avseenden förståeligt avståndstagande från det "teknokratiska" i vår västerländska kultur försöker att ensidigt ge positivismen skulden för denna utveckling och därvid angriper aspekter av själva forskningsmetodiken.

Jag ställer mig främmande till denna kritik som jag anser sker på fel nivå eftersom man angriper det metodiska förfarandet istället för den bakomliggande ideologin. Den logiska empirismen med sin klara metodologi och sina klara validitetskriterier är enligt min uppfattning självklart nödvändig och riktig inom de områden där den "hör hemma", dvs i objektiva och objektifierbara processer inom vetenskaper som fysik och kemi och med tillämpningsområden inom t ex produktion och distribution. Denna kunskap ger möjlighet till kontroll och styrning av tekniska och andra processer inom natur och samhälle. (Sedan är det ju i och för sig ett faktum att så gott som alla vetenskapliga landvinningar kan användas i både onda och goda syften.)

Att inom dessa områden avfärda denna väg till kunskap skulle vara ett kulturellt och vetenskapligt självmord. Detta gäller inte enbart inom traditionellt naturvetenskapliga områden utan också inom sådan forskning rörande samhälle och människor där det är möjligt att objektifiera vissa processer t ex inom den medicinska forskningen. Ett sådant avståndstagande innebär ju samtidigt att man medvetet stryker en del av verkligheten och därmed omöjliggör ett helhetsperspektiv. (För en fördjupad och litterärt högtstående diskussion rekommenderas R Pirsig: "Zen och konsten att sköta en motorcykel" 1978.)

Den kritik som jag själv instämmer i gäller den logiska empirismens bakomliggande värderingar, dess enhetsvetenskapliga ideal, dess förmenta värderingsfrihet och dess syn på relationen till studieobjektet.

Som framgår av mina tidigare ställningstaganden beträffande världsbild, människosyn och samhällssyn, överensstämmer inte mitt synsätt med den lagbundna, determinerade och enbart materiella världsbild och den passiva, av arv eller miljö determinerade syn på människan som historiskt utgjort grunden för den logiska empirismen. Beträffande dessa ideologiska värderingar kan man ju inte slutgiltigt "bevisa" vem som har "rätt" eller "fel", men det som jag framförallt är kritisk mot är de följder som ett sådant synsätt direkt eller indirekt leder till. Att tillvaron skall förklaras, kontrolleras och manipuleras leder till att det mänskliga "förnuftet" blir det styrande. Människors värderingar och känslor negligeras och man blir främmande för ett i vid mening ekologiskt perspektiv på tillvaron. Att t ex sjukdomsmodellen fortfarande har sådan dominans i vårt samhälle i synen på avvikelse och psykiska problem tror jag också har sin grund och sitt fortsatta stöd i den logiska empirismens inflytande på det vetenskapliga tänkandet och därmed på kunskapsbildning och utbildning. Detta förvärras av den logiska empirismens förmenta värderingsfrihet och avsaknad av meta-teoretiska diskussioner, vilket ytterligare stöder tron på naturnödvändiga lagbundenheter gällande samhället och människors beteende.

Jag instämmer här i hermeneutikens betoning av paradigmdiskussioner och i den kritiska teorins åsikt att sådan förment värderingsfrihet är farlig eftersom den leder till en falsk åtskillnad mellan "neutral och objektiv" kunskap å ena sidan och värderingar och handling å den andra sidan.

Jag är också kritisk till den logiska empirismens idé att det som inte går att iakttaga, observera och pröva, antingen inte är vetenskapligt relevant eller avfärdas som meningslösa metafysiska spekulationer. Kraven på objektivitet, prövbarhet och förklaringar i generella teorier gällande kausala samband formulerade i ett extensionellt språk blir enligt min mening helt absurda om man enligt ett enhetsvetenskapligt ideal och med totalisering av detta synsätt som det enda "vetenskapliga" försöker tillämpa det på tillvarons alla områden. Som jag ser det är det endast en mycket begränsad del av människors tankar, handlingar och so-

ciala liv som kan observeras i mätbara "beteendeenheter" och förklaras i kausala samband. Det är omöjligt inom alla de områden som rör "meningsfulla komplex" — texter i vid bemärkelse, alla former av kommunikation mellan människor, språket som traditionsförmedling, olika kulturella uttryck som konst och musik, strukturer och processer i samhället, historiska skeenden och kulturer osv. Att i sådana sammanhang operationalisera och mäta får oftast formen av "meningslösa självklarheter" eller det som Jan Smedslund (1972) kallar "pseudoförklaringar" typ "Varför betar sig människor på ett meningsfullt och intelligent sätt? Därför att de har hög IQ."

De flesta moderna logiska empirister tar avstånd från den induktiva metodens idé om förutsättningslösa observationer och anser att inga data kan tolkas utan en teori. Däremot håller man fortfarande forskaren som person utanför själva processen och betonar idealet om den objektive iakttagaren med distans till studieobjektet.

Detta innebär dels att man inte tar hänsyn till den förförståelse, förhandsuppfattning av tillvaron, som man inom den hermeneutiska traditionen visat gäller för alla människor i alla sammanhang, dels att man får en falsk åtskillnad mellan forskarens värderingar, känslor och förnuft. Som jag ser det är detta ett i grunden felaktigt resonemang, inte bara när det gäller forskning rörande människor utan oavsett vad man studerar. Man resonerar nämligen utifrån idén att forskaren inte påverkas av det som han studerar och att studieobjektet inte påverkas av forskaren som person, hans val av frågeställning, metod osv. Att det faktiskt förekommer en påverkan åt båda hållen har man t ex inom den moderna fysiken varit medveten om alltsedan Einsteins relativitetsteori presenterades. (För vidare resonemang se Lindholm 1979, kap 10, spec avsnittet "Det subjektiva och det objektiva".)

5.5.2 *Hermeneutik*

Min kritik av hermeneutiken är nästan rakt motsatt förhållandet till den logiska empirismen. I stort sett instämmer jag i hermeneutikens filosofiska grundsyn medan jag däremot har vissa betänkligheter beträffande metodiken.

Det finns mycket i hermeneutikens grundläggande värderingar som jag sympatiserar med:

- Strävan efter helhetssyn genom försök att förstå "ramen" för olika fenomen och förena förståelse för såväl natur, samhälle, kultur och språk med mänsklig kommunikation och människans egenvärld i ett historiskt sammanhang.
- Synen på människan som aktiv, intentionell och ansvarig, som förstående och meningsskapande "gemenskapsvarelse" med valfrihet inom de ramar som sätts av natur och samhälle.

— Intresset för existentiella metafysiska problem, alltifrån de yttersta målen och ställningstagandena beträffande livets mening, människans existens och innebörder i världsåskådningar, religioner och kulturer till studier i "sjäslivets djup" och tolkning av symboliska handlingar, drömmar och mellanmänsklig kommunikation etc.

Jag vill också tillskriva den hermeneutiska traditionen en rad "indirekta" förtjänster.

Betoningen på meta-teoretiska ställningstaganden har säkert i sig bidragit till att forskare överlag har blivit mera medvetna om att ideologiska diskussioner och val är väsentliga.

Inom kunskapsbildningen har förståelsen för språket i vid bemärkelse utvidgats och fördjupats med insikt i den historiskt kulturella dimensionen i språket som traditionsförmedling.

Medvetenheten om förförståelsens betydelse — hur varje tolkning och förståelse påverkas av vår förhandsuppfattning av helheten — har ökat och kommer förhoppningsvis på sikt att öka möjligheterna till att också olika forskare kan förstå varandra bättre. Genom att utforska innebörden i förförståelsens natur — existentiell, ideologisk, kulturell, traditionsförmedlande, kreativ, förändrande/omskapande etc — har hermeneutiken också bidragit till förståelsen för människan — den "förstående varelse".

Hermeneutiken som metod är mindre explicit än den logiska empirismen. Kritiken från detta håll har därför inte oväntat kommit att handla om forskningsmetodik och svagheter beträffande validiseringen — svårigheten att kontrollera tolkningens giltighet. Att så kan vara fallet om man inte kan nå någon form av kommunikation med den som själv utfört handlingen, skrivit texten etc är ganska naturligt. Men även då man kan nå ett instämmande som validitetskriterium kan problem uppstå, t ex genom människors olika försvarsmekanismer. Här tror jag att man måste tillämpa den lösning som den kritiska teorin för fram — att tillåta en tillfällig objektifiering med förklaring i någon teori för att med dess hjälp försöka återupprätta dialogen och nå gemensam förståelse.

Liksom den logiska empirismen har även hermeneutiken utsatts för en form av vulgärkritik. Beträffande hermeneutiken går denna kritik ut på att de subjektiva psykologiska upplevelseaspekterna ensidigt betonas och att förståelsen därför blir helt personlig och godtycklig. Jag tror inte ens att denna kritik är riktig beträffande Dilthey och hans samtida men den är definitivt felaktig efter Heidegger och framför allt efter Gadamer (som just betonade människan som gemenskapsvarelse, med både subjektiva och objektiva betydelsekomponenter i det traditionsförmedlande språket). Tvärtom har kryssandet mellan faser av förståelse och förklaring, där förklaring medierar förståelse, framhävts av den hermeneutiska traditionen som ett vetenskapsteoretiskt ideal.

Den felaktiga uppfattningen att förståelse enbart rör sig om subjektiv inlevelse och empati har däremot enligt min uppfattning fått vissa nega-

tiva konsekvenser bli inom vårdområdet. Denna vulgäruppfattning har här ibland fått ge stöd åt en inte så sällan förekommande teorifientlig inställning — ofta under sken av att man härigenom framhäver (den i och för sig fina inställningen) att alla människor är lika värda och skall mötas i dialog "på lika villkor". Jag tror emellertid att det varken är "demokratiskt" eller gynnar de utslagna att ta dessa idéer som skäl att avfärda varje form av tillfällig objektifiering och enbart godta den personliga upplevelsen och inkännande förståelsen "här och nu".

All teoribildning har sin grund i någon form av generaliseringsmöjlighet och det är därför i stort sett omöjligt att bilda teori utifrån ett enskilda fenomen eller en annan människas upplevelse (även om detta kan vara upphovet till den "undran" som senare leder fram till en teori). Redan att fundera över likartade fenomen eller jämföra människors tankar och handlingar innebär ju en form av objektifiering. Om man dessutom tar hänsyn till den i alla sammanhang existerande förförståelsen ser jag det som omöjligt att möta en annan människa teori- och förutsättningslöst. Man bedrar både sig själv och den andre.

Den *kritik* av hermeneutiken som jag själv tycker är allvarligast är den som kommer från *den kritiska teorin*. Det man härifrån vänder sig emot är huvudsakligen två principiella förhållningssätt.

Det första man kritiserar är att det finns en form av *naivitet i hermeneutikens ideal om "försonande förståelse"* — föreställningen att man genom öppen kommunikation i dialogform så gott som alltid kan nå fram till förståelse. Vid första påseende kan denna kritik tyckas vara liknande den som framförts av den logiska empirismen, men här rör det sig om en helt annan validitetsproblematik. Den kritiska teorin menar att hermeneutiken bortser från konflikt- och maktaspekterna i dialogen och ifrågasätter om förståelse överhuvudtaget är möjlig att uppnå om relationen mellan den som tolkar och den som blir tolkad är ojämlig. Detta är en mycket viktig fråga särskilt inom vårdområdet där det enligt min uppfattning alltid råder ett ojämligt förhållande mellan vårdare och vårdad, mellan läkare och patient, mellan socialarbetare och klient etc.

Den lösning som den kritiska teorin själv för fram — att forskaren skall utgå från politiska klassmässiga värderingar och intressen som han har gemensamma med de förtryckta (vilket tänks ge en garanti för att man inte manipulerar i eget intresse) — är kanske möjlig men jag tycker att den för med sig nya vanskligheter.

Hur skall man veta att man verkligen handlar i gemensamma syften? Förutsättningen verkar vara att den förtryckte, utslagne, går in under samma marxistiska referensram som den kritiske forskaren omfattar. Detta leder till en ny form av manipulation eftersom forskaren härigenom bestämmer världsbild och politiskt synsätt. Att som inom den logiska empirismen istället utgå från en förment värderingsfrihet är enligt min uppfattning ännu mera manipulativt eftersom forskaren då, mer el-

ler mindre omedvetet, kommer att påverka studieobjektet utan att denne ens har en möjlighet att "försvara sig".

Den enda lösning som jag kan se, även om inte heller den är oproblematiske, är att forskaren försöker att öppet redovisa sina egna värderingar och därmed ger dialogpartnern en möjlighet att så få veta vem han talar med och vilka syften denne har. Dessa samtal mellan "parterna", där man så långt det är möjligt klargör sina värderingar, får i sin tur avgöra om något samarbete är möjligt eller inte. Jag anser inte att man nödvändigtvis måste utgå från att den andre måste dela alla värderingar och aspekter i mitt synsätt. Däremot tror jag att ärlighet och öppenhet är en förutsättning för att man skall kunna inleda ett samarbete.

Den andra principiella invändningen från den kritiska teorin är att man inom hermeneutiken inte tar konsekvenserna av sin förståelse eftersom man inte engagerar sig i politisk handling mot orättfärdiga maktstrukturer etc. Denna kritik, som ju i ännu högre grad gäller för den logiska empirismen med dess åtskillnad mellan kunskap och värderingar och handling, är väsentlig att uppmärksamma i all form av forskning. Den implicerar den vidare frågeställningen om hur man uppfattar forskningens och forskarens roll: om man huvudsakligen skall samla in, bearbeta och eventuellt försöka skapa synteser av kunskap eller om man (och här kommer den viktiga skillnaden) också skall kritisera och försöka förändra orättfärdiga förhållanden i människors liv och i samhället, om man har ett "åskådarpadigm" eller ett "aktörspadigm".

5.5.3 Kritisk teori

Beträffande den kritiska teorin *känner jag mig kluven, framförallt på det ideologiska planet.*

Jag delar många av dess grundvärderingar:

- Att man ser tillvaron som en dialektisk process och människan som aktiv och intentionell med frihet att välja och handla.
- Att man tar avstånd från idéer om sociala "naturlagar" och istället ser dessa förhållanden som beroende av ekonomiska politiska och sociala strukturer och processer i samhället vilka är möjliga att kritisera och förändra.
- Att man framhåller vikten av en klart deklarerad etisk och politisk ideologi.
- Att man har ett kritiskt förhållningssätt som strävar att avslöja dolda konflikter och illegitim maktutövning.
- Att man förordar ett handlingsorienterat paradigm och ser ett klart samband mellan kunskap, värderingar och handling för förändring av olika missförhållanden — dvs att man försöker ta konsekvenserna av sin förståelse.

Jag instämmer också i Habermas och Apels syn på olika vetenskapers

skilda men kompletterande kunskapsintressen. Här tycker jag emellertid att de tillägg till dessa som Radnitzky föreslår — intressena att förbättra världsbilden och att reflektera över existentiella teman — är mycket viktiga.

Radnitzky berör här en av de ideologiska värderingar där jag har ett annat synsätt än den kritiska teorin. Jag delar inte den enbart materialistiska världsbild och människosyn som utgör den kritiska teorins marxistiska grundsyn. Kombinerat med (den i mitt tycke helt riktiga) betoningen på politisk handling kan detta få till effekt att andliga och existentiella livsfrågor negligeras. (Därmed inte sagt att en marxistisk uppfattning med nödvändighet måste utesluta sådana dimensioner. Det finns ju som bekant både existentialistiska, kristna, judiska och muslimska osv marxister.)

Om man strävar efter en helhetssyn på tillvaron är det min uppfattning att man måste inkludera metafysiska dimensioner och reflektera över existentiella teman som livets mening, dödens realitet, Guds existens, determinism och valfrihet osv. Ett avfärdande av dessa frågor kan leda till en "totalisering av perspektiv" och innebär dessutom att man skär av stora delar av vår kultur- och samhällshistoria. — Alla tankar och upplevelser hos de människor som genom hela mänsklighetens historia sökt svaren på dessa frågor avfärdas som "ovetenskaplig metafysik".

Totalisering av perspektiv för oss över till nästa fråga där jag har en annan inställning än den kritiska teorin. Det gäller denna skolas framhållande av marxismen som den givna och enda möjliga utgångspunkten för en kritisk forskning.

Som jag tidigare nämnt får denna inställning naturligtvis kritik från den logiska empirismen med dess krav på objektivitet, neutralitet osv. Popper menar t ex att en sådan politisering av vetenskapen med givna värderingar om vad som är "gott" och "riktigt" för människan och samhället leder till godtycklighet genom att man därmed omöjliggör öppen kritik och prövning.

Den kritiska teorin har också angripits för de politiska värderingarna som sådana (bl a från den s k nya franska filosofin — Lévi, Glucksmann m fl). Denna kritik går förenklat uttryckt ut på att de marxistiska grundvärderingarna *i sig* implicerar förtryck av oliktankande och därmed olika former av maktmissbruk. Verklig personlig frihet finns inte eftersom man i det socialistiska samhället får vara "fri — men på marxismens villkor".

Kritik har även kommit från marxistiskt håll bl a från en riktning som går under beteckningen "den kritiska psykologin" (Leontjev, Holzkamp m fl). Efter vad jag kan förstå menar denna riktning att den kritiska teorin har missförstått relationen mellan individ och samhälle — att man ser denna som ett "utvändigt" förhållande — och därmed bidragit till en falsk uppsplittring i en objektiv samhällelig sfär och en subjektiv indivi-

duell sfär. Följande citat gällande "den kritiska psykologin" är hämtade från två artiklar i Psykolognytt 1981 nr 10 och 11, där Per Nygren ger en översiktlig presentation: "Förhållandet individ—samhälle formuleras (av den kritiska teorin, min anm) som ett förhållande mellan individens subjektivitet och dess individuella livshistoria å ena sidan och de objektiva samhällsstrukturernas inverkan på denna subjektivitet och livshistoria å andra sidan." Detta förhållande menar man bl a framgår i den kritiska teorins syn på marxismen och psykoanalysen som varandra kompletterande teorier där psykoanalysen "kompenserar för marxismens ekonomiska slagsida" och där marxismen "kompenserar psykologins och den traditionella psykoanalysens idealistiska och biologiska slagsida". Eftersom "samhället är summan av sociala relationer mellan människor" (enligt Marx) menar den kritiska psykologin att det är viktigt att betona att det råder ett "invändigt" förhållande mellan individ och samhälle. Individen föds visserligen in i redan existerande sociala relationer men "samhället är inte något abstrakt som påverkar människor utifrån; människan existerar endast i och genom samhället". En uppdelning i olika sfärer eller nivåer (t ex enligt mitt tidigare resonemang om "Förklaringsnivåer", Del I Kap 4) betraktas därför som "en avspegling av en borgerlig, ovetenskaplig samhälls- och människosyn".

Min kritik av den kritiska teorins marxistiska grundsyn sammanfaller emellertid varken med den som framförts från den logiska empirismen, från den nya franska filosofin eller från den kritiska psykologin.

I fråga om Poppers kritik instämmer jag i det svar som ges av de kritiska teoretikerna själva. De avvisar den logiska empirismens förmenta objektivitet och värdenneutralitet eftersom den leder till en falsk och farlig åtskillnad mellan kunskap, värderingar och politisk handling — mellan forskning, kunskapsproduktion och grundläggande mänskliga intressen. De kritiska teoretikerna menar att Poppers vetenskapssyn endast går att tillämpa i sammanhang där objektiva eller objektifierbara invarianta "lagbundenheter" råder. Detta är inte fallet med samhällets ideologiskt betingade ekonomiska politiska och sociala maktstrukturer vilka det är en kritisk samhällsvetenskaps mål att avslöja, kritisera och förändra. En sådan forskning kan därför inte vara värderingsfri. Enligt min uppfattning är i själva verket förhållandet det rakt motsatta. Det är en förment värderingsfrihet som leder till godtycklighet snarare än en forskning som klart redovisar sina värderingar och premisser.

När det gäller den nya franska filosofins kritik håller jag visserligen med om att man i ett socialistiskt samhälle är "fri — men på marxismens villkor" och att detta ofta lett till förtryck och maktmissbruk. Jag anser emellertid att man kan påstå att precis motsvarande förhållande råder inom alla tänkbara samhällssystem. T ex i ett kapitalistiskt samhälle är man "fri — men på kapitalismens villkor" etc.

Utifrån ett dialektiskt systemperspektiv är det för mig snarare en

självklarhet att den valfrihet som människor äger (och som efter vad jag tror är grundläggande i hennes natur — alltså oavsett samhällssystem) alltid står i ett dialektiskt förhållande till och därmed också begränsas av de omgivande strukturer på olika nivåer som finns i varje tänkbart samhälle. Eftersom ingen vare sig föds eller lever i ett vakuum kan man alltså alltid påstå att "man är fri — men på systemets villkor". Vad gäller förtryck av oliktankande och maktmissbruk finner jag inte heller att den marxistiska teorin i sig, särskilt inte den kritiska teorins s k humanistiska marxism, skulle implicera detta mer än någon annan samhällsteori.

Varje tänkbart system har kontroll- och feedbackmekanismer (termostatfunktioner) för att bevara systemets balans. I ett sådant perspektiv är det snarare så att man i ett "svagt" system — i betydelsen svagt internaliserade normer och regler (vilket jag tror är fallet i alla former av diktaturer oavsett ism-beteckning) — får ta till yttre våld och förtryck. Dessa former av synlig yttre maktutövning "behövs" så som inte i ett "starkt" system (se tidigare resonemang om utvecklingen i den industrialiserade västvärlden under "Samhällssyn", Del I Kap 3). Detta innebär följdenligt att jag anser att en kritisk samhällsvetenskap behövs i varje form av samhälle för att avslöja, kritisera och inspirera till handling för förändring av orättfärdiga levnadsförhållanden och illegitim maktutövning — alltså även i samhällen med marxistiska förtecken.

Beträffande kritiken från den "kritiska psykologin" — alltså från en mera "renlärig" marxistisk utgångspunkt — har jag alltför ytliga kunskaper för att vara säker på att min kritik är helt berättigad. Jag tycker emellertid att man härifrån verkar föra en form av cirkelresonemang som logiskt leder till meningslösa självklarheter. Om man som den kritiska psykologin säger att "samhället är summan av sociala relationer mellan människor" och att "människan endast existerar i och genom samhället" så påstår man endast, så vitt jag kan förstå, att människan existerar genom sociala relationer med människor (vilket väldigt få torde försöka motbevisa). Sedan är det onekligen en viktig fråga i sammanhanget om Marx verkligen såg samhället *enbart* som summan av sociala relationer mellan människor. Det innebär ju alltid ett problem att hävda att någon icke längre levande filosof, ideolog, religionsstiftare etc har sagt något visst, särskilt om det visar sig att det för varje fråga finns minst ett tiotal olika falanger som hävdar att just de har uppfattat det han sade på det exakt rätta sättet. (Kristendomen uppvisar ju i detta avseende en vacker 2000-årig historia medan marxismen hittills av naturliga skäl endast har en knappt 100-årig — präglad av splittring mellan olika riktningar som alla hävdar att de har den rätta läran.) Eftersom ingen kommer att kunna bevisa "sanningen", bl a beroende på att upphovsmannen inte längre är i livet, får man väl hålla för troligt att splittringen kommer att bestå.

Oavsett vad Marx "egentligen" ansåg vill jag hävda min övertygelse

att varje system är *mer* än summan av sina beståndsdelar. En individ är mer än summan av de i kroppen ingående cellerna. En familj är mer än summan av familjemedlemmarna. Ett samhälle är mer än summan av de ingående individerna eller klasserna. För varje nivå sker inte enbart en kvantitativ utökning utan framförallt en kvalitativ förändring — för samhällets del bl a genom tidigare historia, språk- och traditionsgemenskap, kultur, ideologi, etik etc och genom systemets komplicerade regler, gränser, roller, transaktioner, termostat- och förändringsfunktioner osv (ett synsätt som jag förresten inte tror är särskilt långt från Marx eget).

Att den kritiska teorin skulle förespråka ett utvändigt förhållande med en uppsplittring mellan individ och samhälle ställer jag mig därför tveksam till. Som jag tolkat den kritiska teorin diskuterar man relationen mellan individnivå och samhällsnivå i första hand för att visa på analogier i kunskapsutvecklingen mellan t ex psykoanalys och kritisk teori (den dialektiska processen mellan faser av förklaring, förståelse och emancipation) — inte för att hävda idén att verkligheten å ena sidan består av individer och å andra sidan av ett samhälle.

Att en uppdelning i olika nivåer betraktas som en "avspeglning av en borgerlig och ovetenskaplig samhälls- och människosyn" anser jag är ett felaktigt påstående redan beträffande sakinnehållet. Ett sådant nivåresonemang skulle enligt den kritiska psykologin (enligt Nygren) vara att behandla den faktiska verkligheten "...som om den skiftade utseende beroende på vilket perspektiv/vilken nivå man utgår ifrån. Alltså en tendens till subjektiv relativism — i motsats till en syn på den sociala och materiella verkligheten såsom något objektivt utanförhängande och oberoende av vårt sätt att beteckna den". I detta avseende har jag en helt annan uppfattning än den kritiska psykologins "materiella realism". Efter vad jag kan förstå hävdar man en uppfattning om verkligheten och en relation mellan denna "objektiva sanning" och forskaren som är helt i linje med den ortodoxa positivismens världsbild och vetenskapsideal. Jag anser tvärtom att verkligheten faktiskt både påverkar och påverkas av forskaren och alltså inte alls existerar som någon oberoende, objektiv, opåverkbar evig "sanning". Detta betraktelsesätt är inte alls detsamma som "subjektiv realism" (i Protagoras ursprungliga "homomensura betydelse": "Människan är alltings måttstock").

Mitt synsätt kan snarare betecknas som *konstruktivistiskt*. Joakim Israel (1972) använder denna term för att beskriva hur subjektet i den kunskapsförvärvande processen skapar verklighetens objekt — dels genom att ge mening och innebörd åt objekten, dels genom den process som Marx kallar "praxis": subjektet är med om att "konstruera objektet" om vilket det förvärvar kunskap. Denna kunskapsteoretiska ståndpunkt betonar en ömsesidig relation mellan subjektet (som har kunskap) och objektet (för kunskapen).

Beträffande frågan om nivåer anser jag dessutom att det finns många aspekter i marxistisk teori, t ex alienationsbegreppet, som är svåra att

förstå om man inte har ett perspektiv på ekonomiska maktstrukturer, produktionsprocesser och ideologisk överbyggnad å ena sidan och på vad som händer i individens tankar, känslor och handlingar å den andra.

Benägenheten hos den kritiska teorins förespråkare att betrakta det som självklart och nödvändigt att en kritisk samhällsvetenskap måste utgå från markistiska värderingar ställer jag mig tveksam inför. Jag instämmer visserligen i den kritiska teorins synsätt: att en kritisk samhällsvetenskap måste utgå från öppet deklarerade ideologiska värderingar, att det råder ett klart samband mellan värderingar, kunskap och handling, att man måste ha ett kritiskt förhållningssätt och ett handlingsorienterat paradigm och att kunskapsprocessen sker i dialektik mellan faser av förklaring, förståelse och emancipation. Jag är inte heller kritisk till just den kritiska teorins tolkning av marxismen.

Det jag vänder mig mot är *totaliseringen av perspektiv* — att just den marxistiska teorin skulle inta en särställning som enda givna utgångspunkt för en kritisk samhällsvetenskap. Självklart måste marxistisk teori få utgöra ett av flera möjliga teoretiska alternativ och många samhällsforskare skulle säkert välja just marxismen som sitt teoretiska perspektiv (vilket jag inte har något att invända emot).

Däremot anser jag att en systematiserad politisering i ett enda tillåtet perspektiv, oavsett vilket, både är etiskt och kunskapsteoretiskt mycket tveksamt. Det finns troligen (i vid bemärkelse) lika många övertygade kristna, muslimer, hinduer och buddhister och företrädare för olika liberala och konservativa värderingar som det finns övertygade marxister på vår jord (uppgiften framtagen med enkel överslagsberäkning). Om vi istället tänker oss att endast ett av dessa andra synsätt var tillåtet i forskningen så tycker jag att det absurda framstår lite klarare.

Paradigmets ideologiska värderingar styr såväl forskaren som person, hans val av teori, de frågor han ställer, hans val av metod och hur han tolkar och kommunicerar sina resultat osv. Det råder ett ömsesidigt påverkansförhållande mellan forskaren och studieobjektet och mellan forskningen och verkligheten. Ett enda tillåtet perspektiv, alltså inte värderingarna i sig, skulle omöjliggöra öppen diskussion, fri prövning och även den typ av avslöjande kritik som den kritiska teorin förespråkar. Genom att förutsättningen för att de förtryckta skall nå frigörelse är att de går in under det givna perspektivet finns det, som jag tidigare nämnt, stora risker att forskaren blir en manipulativ och objektifierande maktutövare som själv utövar ett illegitimt förtryck. Eftersom såväl människor som system i allmänhet har en inneboende tröghet mot förändring finns risken att manipulationer rättfärdigas under förevändning att de tjänar och är i överensstämmelse med de utslagnas "egentliga" intressen.

Som tidigare framgått föredrar jag själv istället ett dialektiskt systemperspektiv eftersom jag dels inte är övertygad marxist (åtminstone inte i någon ortodox "renlärig" variant och framförallt inte så som teorin

hittills praktiserats), dels tycker att ett dialektiskt systemperspektiv ger en vidare referensram som går att tillämpa på olika nivåer och på alla samhällssystem oavsett ideologisk beteckning.

5.6 Vetenskapsteori — eget ställningstagande

De vanskligheter som det innebär att försöka analysera och beskriva sin vetenskapsteori har av Anders Torold på ett fint sätt sammanfattats enligt följande:

”Svårigheterna att presentera vetenskapsteori beror inte bara på sådant som svårigenomtränglighet i terminologi, utan främst helt enkelt på att vetenskapsteori är ett ifrågasättande av det självklara och innebär en perspektivförändring. I själva verket finns det ingenting som den etablerade förståelsen har svårare att acceptera än en perspektivförskjutning, varför det motstånd som visas mot vetenskapsteori ofta tar sig den formen, att försöka visa att det nya enbart är skenbart nytt, att man kan översätta det nya i begrepp och termer utav det tillvanda perspektivets terminologi. Funktionen av en sådan översättning är att få dessa 'främmande' beskrivningar att framstå som blott särfall utav de beskrivningar, som det konventionella analysperspektivet stipulerar. Finessen med detta motstånd är, att samtidigt som man sålunda försöker översätta beskrivningarna till det hemvanda perspektivet, tappar man precis de kvaliteter som var grunden till motståndet, nämligen detta att det nya i grunden är oförenligt med det gamla perspektivet.” (S 242 ur en mycket läsvärd artikel av Torold i *Psykisk Hälsa* 1976, nr 4: ”Mot en kritisk psykiatri — vetenskapsteori, människosyn, samhällssyn.”)

5.6.1 Samband mellan verklighetssyn och vetenskapssyn

Enligt min uppfattning råder det ett klart *samband mellan verklighetssyn och vetenskapssyn*. Sättet att uppfatta verkligheten påverkar vad man forskar på och *hur* man bedriver vetenskap. Vad man forskar på och sättet att bedriva vetenskap både förutsätter, leder till och bevarar en viss världsbild, människosyn, samhällssyn etc. Detta förhållande har närmare diskuterats av en rad teoretiker som Myrdal (1968), Radnitzky (1970), Naess (1972, 1974, 1981 och 1982), Törnebohm (1976), Lindholm (1979) m fl.

När man ställer sig undrande inför ett fenomen — något som behöver förklaras och förstås — så gör man det mot bakgrund av en grundsyn på tillvaron, en förhandsuppfattning av det man tar för givet, dvs det man ser som självklart och som därför inte behöver förklaras. Det meta-teoretiska synsätt som man omfattar kommer alltså att få avgörande betydelse för hur man förhåller sig och agerar både som forskare, socialarbetare, behandlare och medmänniska.

Att ett samband överhuvudtaget finns utgör för mig en grundläggande orsak till att betona *vikten av att klargöra och redovisa sina meta-teoretiska värderingar*. Eftersom någon värderingsfrihet inte existerar blir kravet på explicitet viktigt av flera skäl:

Både en förment värderingsfrihet och världsbildsantaganden som inte medvetandegjorts eller lämnats oartikulerade kan leda till en totalisering av perspektiv — både i betydelsen att en enda skola eller metod anses "vetenskaplig" men också i betydelsen att man själv därmed blir perspektivlös. Detta innebär en risk för godtycklighet i forskningen som dessutom förstärks om man inte kan göra sin forskning förståelig för andra, såväl forskare som allmänhet. En förutsättning för att man skall kunna kommunicera en sådan förståelse är att den andre får möjlighet att tolka och förstå det som kommuniceras (dvs undersökningsobjekt/objekt, metod, resultat, slutsatser etc) i relation till forskarens världsbild, människo- och samhällssyn, vetenskapsideal och till det historiskt kontextuella sammanhanget. Att explicitgöra sina meta-teoretiska värderingar leder alltså till att risken för godtycklighet minskas och till att andra får lättare att förstå forskaren (hans metod, resultat etc).

Dessutom får detta en följd som jag anser är minst lika viktig, nämligen ökad självförståelse. När forskaren/behandlaren/förändringsarbetaren tvingas att ställa dessa frågor till sig själv kommer han samtidigt att få en djupare förståelse för sig själv, för sin existens i tillvaron och för sin relation till medmänniskor och omvärld. En sådan självförståelse tror jag är av avgörande betydelse för förståelseprocessen och kunskapsproduktionen som sådan.

Det grundläggande synsätt man har på tillvaron, människan och samhället kommer att få konsekvenser för vad man ser som problem och för det sätt på vilket man söker nå kunskap.

Av mina tidigare ställningstaganden framgår att jag sammanfattningsvis har följande *meta-teoretiska grundsyn*:

- En helhetssyn på tillvaron och människan där man i ett historiskt perspektiv försöker förena förståelse för såväl natur, kultur och samhälle som mellanmännisklig kommunikation och människans existentiella livsfrågor.
- En holistisk världsbild där tillvaron ses som en dynamisk helhet, inkluderande metafysiska dimensioner, som genom dialektiska processer på och mellan en mängd nivåer, befinner sig i en kontinuerlig utveckling och förändring.
- En syn på människan som aktiv, intentionell, förstående och meningsskapande med ansvar och valfrihet begränsad av hennes världsbild och samspel med natur och samhälle.
- En samhällssyn där människan både påverkar och påverkas av strukturer och processer på olika nivåer i samhället.

Till vilken vetenskapssyn leder denna verklighetssyn? Vad uppfattar jag

som problem — vad är allmänt eller specifikt, självklart eller märkvärdigt? Vad skall man forska på och hur?

För att belysa dessa samband och mitt eget vetenskapsteoretiska ställningstagande skall jag kortfattat diskutera några skillnader i synsätt och deras konsekvenser och som genomgående exempel skall jag använda avvikelser och utslagning. Här kan man ju onekligen ställa sig många frågor om vad som är självklart och märkvärdigt. Är det självklart att vissa människor slås ut eller beter sig avvikande? Är det skillnad på "dom" och oss och är det i så fall de eller vi som är "konstiga"? Beror avvikelserna enbart på dem själva eller har vi alla del i denna? osv.

En "atomistisk" uppfattning av tillvaron, där denna ses som uppbyggd av delar vilka i sin tur består av delar osv ner till odelbara enheter och där helheten uppfattas som summan av delarna, benämnes av Törnebohm (1976, s 54) "*kompositionellt paradigm*". Med ett sådant synsätt blir det naturligt att man anser att kunskap nås genom att man studerar och ackumulerar kunskap om delarna.

Ett synsätt som däremot ser *tillvaron som en dynamisk helhet* där ingående enheter genom dialektiska processer står i ett påverkansförhållande till varandra och till helheten och där företeelser därför kan ingå och uppträda på olika sätt i olika sammanhang — ett "*kontextuellt paradigm*" enligt Törnebohm — får helt andra konsekvenser. Man kan då inte se någon företeelse som isolerad från sitt sammanhang och från helheten och man kommer därför att *söka efter kunskap om helheten och försöka förstå fenomen i relation till ett helhetsperspektiv*. Man frågar sig då inte i första hand hur något "är i sig självt" utan snarare vad detta har för *betydelse och funktion* i sitt sammanhang, om det skulle vara annorlunda i ett annat sammanhang och vad det betyder i ett helhetsperspektiv. En människa som beter sig avvikande kan t ex inte studeras som en isolerad individ med hjälp av noggrann analys av de ingående "delarna". Hon måste i stället förstås i sin relation till sig själv, till andra, till omgivningen och i sin samhällsliga, historiska och kulturella situation. — Vad betyder hennes tankar och handlingar för henne själv, för andra och för mig som forskare eller behandlare? Vilken funktion fyller avvikelserna i ett vidare perspektiv? Skulle den utslagna människan bete sig annorlunda i ett annat sammanhang? Bidrar jag själv till avvikelserna/utslagningen och i så fall hur?

Ser man tillvaron och människan som statisk och lagbunden är det naturligt att man beskriver tillstånd — något som är och kommer att förbli — och att man försöker upptäcka och förklara de lagar som styr naturen, samhället och människan.

Om man däremot ser tillvaron som en dynamisk föränderlig process måste man i stället försöka *förstå processerna — det som har skett och håller på att ske och det som är "i vardande"*. Förändringar är därmed inte enbart kvantitativa utan kan också vara kvalitativa — överskridan-

de det som vi kan beskriva och förutse. Utslagningen i samhället kan då inte ses som en gång för alla given eller styrd av lagar som människan inte kan påverka. Den måste i stället ses som ett utslag av människans dialektiska förhållande till samhällssystemets strukturer och processer vilka både kan kritiseras och förändras. Avvikelse kan då inte beskrivas som ett tillstånd, t ex som en sjukdom, utan måste förstås som en process — hur fenomen på olika nivåer har samverkat och samverkar till den nuvarande situationen. — Hur kan förändringar ske i människans egen världsbild, syn på sig själv, relationer till andra och omvärld och i samhällets utslagingsmekanismer? Och, om vi kan ändra på detta, vad händer då? Är vi villiga att ta den risken/chansen?

Uppfattar man människor som *i grunden olika* varandra, vilka passivt blivit sådana de är genom styrning från arv och miljö, blir det naturligt att ha ett objektifierande syn- och förhållningssätt i behandling och forskning. Om avvikare på något grundläggande, artskilt sätt skiljer sig från oss "normala" ligger det nära till hands att man t ex ser dessa som mentalsjuka till skillnad från oss "friska". Det ligger då inget konstigt i att experter objektivt, neutralt och "utifrån" ställer sjukdomsdiagnoser och att behandling t ex sker på mentalsjukhus.

Med en grundsyn som däremot ser alla människor som *i i grunden lika* och där eventuella "olikheter" rör sig om gradskillnader på ett gemensamt kontinuum blir det mera självklart att se avvikelse och utslagning som livsproblem på olika nivåer vilka kan drabba oss alla. Det blir då naturligt att *försöka sätta sig in i den andres situation och söka förståelse utifrån hans och vårt gemensamma perspektiv*. Ser man alla människor som *i grunden aktiva, meningssökande, med ansvar och valfrihet* blir det inte självklart att en person betar sig galet och mystiskt. Det är snarare märkvärdigt att han verkar leva som om någon valfrihet inte fanns och som om han inte kunde ta ansvar för sitt liv. Då ställer man inte i första hand frågor om vad som skiljer oss åt och om han är sjuk på något sätt. Snarare frågar man: "Vad hindrar honom att leva mera fullödigt — i hans världsbild, livshistoria, nuvarande livssituation och i strukturer på olika nivåer? Vad har vi gemensamt och hur skulle jag själv ha tänkt och reagerat i hans situation?"

Ett ytterligare spørsmål som får betydelse för vad man ser som problem (märkvärdigt eller självklart) är den inställning man har till *existentiella livsfrågor och metafysik*.

Om tillvaron som helhet enbart är av *materiell natur* blir det naturligt att studier av denna utgår från de iakttagbara fenomen som når oss genom våra sinnen och att fenomen som inte ryms inom denna världsbild betraktas som utanför det som vetenskapen skall syssla med (åtminstone tills man funnit bättre instrument och metoder med vilka även dessa fenomen skall kunna förklaras i materiella termer). Sökandet efter orsa-

ker till avvikelser sker då följdenligt inom sådana områden som går att på materiell väg studera och experimentera med, som t ex inom den biologiska psykiatrin där avvikelse anses mest adekvat kunna uttryckas i termer av fysik och kemi (hormoner, transmittorsubstanser etc).

Med en världsbild och människosyn där man förutom de materiella också kan tänka sig *andra dimensioner* blir även *metafysiska ställningstaganden, existentiella och andliga livsfrågor, viktiga*. (Metafysik används här både i betydelsen utommateriella dimensioner och i betydelsen meta-teoretisk grundsyn.)

Ett sådant synsätt utesluter inte ett sökande efter kunskap inom materiella dimensioner, alltifrån grundforskning inom t ex fysik och kemi till ekonomiska och politiska studier av samhällets makrostrukturer. När det gäller människan, hennes egenvärld, relationer till andra, kulturella uttryck etc, räcker det emellertid *inte* med *enbart materiella förklaringar* utifrån det som går att observera, mäta eller på annat sätt studera med våra sinnen. Avvikelse och utslagning måste då också relateras till den avvikandes egen världsbild, till hans syn på sig själv, andra och omvärld, till hans inställning till frågorna om meningen med livet och döden och till hans eventuella tro på någon form av andlig realitet som också har betydelse för hans situation etc. En förutsättning för att man skall kunna förstå en annan människas existentiella livsproblematisering är, tror jag, att man är beredd att ställa samma frågor till sig själv.

Av det hittills förda resonemanget, av mina tidigare redovisade meta-teoretiska ställningstaganden och av den jämförande kritiken av olika vetenskapsteoretiska skolor framgår att mina värderingar i hög grad överensstämmer med den hermeneutiska traditionens grundläggande syn på människan och förståelsen av henne.

De flesta av mina värderingar överensstämmer också med den kritiska teorins synsätt på människan och samhället och på forskningens roll — även om jag inte delar denna riktningens totalisering av marxismen som det enda gällande teoretiska perspektivet för en kritisk samhällsvetenskap och dess ensidigt materiella syn på tillvaron.

Liksom hermeneutiken och den kritiska teorin tar jag avstånd från den logiska empirismens enhetsvetenskapliga ideal, förmenta värderingsfrihet, deterministiskt lagbundna syn på tillvaron och från den passiva objektifierande människosyn som utgör denna riktningens grundvärderingar.

Från diskussionen om vad som uppfattas som problem, vad som är märkvärdigt och självklart, drar jag *två slutsatser*: dels att det återigen framgår hur viktigt det är att försöka klargöra sina meta-teoretiska värderingar — det paradigmsom utgör grunden för vad man ser som problem, dels att man bör ha en hälsosam distans till det som betraktas som självklart — inklusive sitt eget explicitgjorda paradigmsom.

Det som exempelvis genom historien har lett till förändringar i fysi-

kens världsbild var inte, efter vad jag kan förstå, att Galilei, Newton och Einstein i första hand kritiserade de tidigare forskarnas metoder eller att de utvecklade nya eleganta instrument utan att dessa vetenskapsmän i sin respektive tidsperiod vågade ifrågasätta den helhetsuppfattning av tillvaron som tidigare betraktats som självklar.

Det är kanske först när man vågar ifrågasätta det självklara som verkliga förändringar kan ske.

Problem formuleras alltså utifrån det som man uppfattar som självklart. Men om man då, som jag förespråkar, till och med "håller det självklara för osäkert" — vad skall man då beteckna som problem?

Mitt synsätt på tillvaron som en dynamisk helhet och dialektisk process innebär för mig att *allt* är problem — i betydelsen principiellt betydelsefullt i forskningen. Helhetssynen och processtänkandet leder nämligen till att det traditionella sättet att dela upp verkligheten i separata delar och att se orsak-verkan-samband i lineära termer måste överges till förmån för ett tänkande där inget kan betraktas separat och där sambanden i stället är cirkulära. Det är inte *ett* visst fenomen i ett system som är orsak till andra fenomen utan allt påverkar allt. (Se tidigare resonemang om systemteori under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.2 och 3.3). Detta är för mig en viktig principiell inställning som innebär att man hela tiden måste vara öppen för att acceptera nya infallsvinklar och aspekter på ett problem och vara beredd på möjligheten att få sin egen världsbild reviderad och fördjupad.

Denna principiella hållning innebär givetvis inte att jag är omedveten om forskningens (för att inte tala om min egen) begränsning i det konkreta fallet. *I praktiken måste man naturligtvis begränsa det man forskar på* — den "del" av verkligheten som man väljer att studera. Däremot kan man inte avfärda nya infallsvinklar och kompletterande synsätt med att "Det där har inte med forskning att göra — det är inte mitt bord".

Att man måste begränsa sig och att det man studerar endast rör en liten aspekt av den totala verkligheten beror inte enbart på sådana självklarheter som att man har en begränsad livstid, att forskningsanslag inte är oändliga (eller ens alltid tillgängliga) och att det (som tur är) finns mer i livet än att enbart syssla med forskning. Problemet är mer grundläggande. Redan vår varseblivning omfattar endast en ytterst liten del av helheten eller som Pirsig uttrycker det: "Vi tar en grabbnäve sand ur det oändliga varseblivningslandskapet omkring oss och kallar den grabbnäven för världen." (Pirsig: "Zen och konsten att sköta en motorcykel", 1978, s 76 — boken rekommenderas i sin helhet.)

Detta innebär för mig att allt som vi studerar och alla tänkbara förklaringsmodeller endast utgör specialfall av "hela sanningen" — på samma sätt som Galileis världsbild kan ses som ett specialfall av Newtons, som i sin tur är ett specialfall av Einsteins (som i sin tur . . .?).

Av detta följer den viktiga principiella inställningen att min förklaring

eller världsbild aldrig kan betraktas som den generella hela sanningen och att mitt förhållningssätt därför bör vara öppet och i sund mening "osäkert". Med öppenhet och sund osäkerhet menar jag bl a att man inte tvärsäkert bör betrakta något som sant och något annat som falskt vare sig på teoretisk eller meta-teoretisk nivå utan att man är öppen för kompletterande, alternativa och expanderande synsätt.

Jag vill här anknyta till en diskussion som Naess (1972 och 1974) för beträffande begreppen *pluralism* och *possibilism* vilka också diskuterats av Lindholm (1979 kap 9) (de följande citaten av Naess enligt Lindholms översättning). I korthet går Naess resonemang ut på att det finns en benägenhet i vår kultur att se vetenskapen och särskilt naturvetenskapen som "lika med sanningen" — när något sägs vara "vetenskapligt bevisat" så finns inte så mycket mer att tillägga eller ifrågasätta. Det verkar som om vetenskapen fått fylla det behov av totalbild och trygghet som försvunnit i och med att religionen alltmer förlorat sin betydelse (ett förhållande som bl a också påpekats av Gadamer). Under årtusenden härskade olika former av religiös vidskepelse och det var egentligen inte förrän under upplysningstiden som vetenskapen tog på sig rollen som den som definitivt skulle förpassa all vidskepelse till historien och visa hur världen "egentligen" ser ut och fungerar. Även om tron på den eviga sanningen inte visat sig hålla verkar ändå gemene man ha en bild av den vetenskapliga metoden som "sanningen". Enligt Naess "fungerar tron på vetenskapliga teorier och metoder analogt med tron på magiska och religiösa antaganden i andra samhällstyper". Den enskilde tror s a s på den vetenskapliga världsbilden på samma sätt som man förr trodde på kyrkans lära. I själva verket är det så att det som uppfattas som "vetenskapligt bevisat" (dvs enligt den logiska empirismens metod) ofta inte ens är klarlagt och säkert inom denna metod och att en stor del av "bevisen" härrör från forskarnas egna tolkningar. Detta har bl a fått den konsekvensen att olika ideologiska och politiska falanger försöker att "få över vetenskapen på sin sida" vilket lett till en situation där enligt Lindholm:

"Allt hänger ihop. Politiska målsättningar och värdesystem, åsikter om faktiska förhållanden, forskningspolitik och resultat av forskning influerar ömsesidigt varandra" . . . "Bristen på medvetandegörande och reflektion i vidare systematiska ramar tjänar världsbildens förtingligande och tron på att det finns en vetenskaplig världsordning." (Lindholm 1979, s 175).

Naess menar att tron på en sanning, på en vetenskaplig världsbild, har lett till att

"betoningen av kunskap degenererat till en betoning av säkerhet, oföränderlighet (permanence), dogmatism och pedanteri. Att forskning ytterst motiveras av ett behov av säkerhet är en dogm som på sista tiden framgångsrikt har underminerats (t ex James, Popper, Polanyi, Feuerabend). Detta måste påverka forskningens status som ett

slags rastplats, något som är i motsättning till hela idén om ändlös, expanderande forskning” (s 178).

Det är mot bakgrund av denna tro på vetenskapen som ”producent av oomtvistliga sanningar” som Naess tar upp behovet av pluralism och possibilism: *pluralism* — att vara öppen för alternativa möjligheter och ge utrymme för olika uppfattningar såväl kompletterande som motsä- gande både inom vetenskapen och meta-vetenskap (vetenskapsteori); *possibilism* — att i forskningssituationen våga leka med sin fantasi där “allt är möjligt” och ”uppmuntra ett seriöst betraktande av alternativa teorier i en atmosfär av pluralism” (enligt min tolkning av dessa be- grepp).

Jag vill instämma i Naess argumentation för öppenhet och fantasi, för pluralism och possibilism och för vikten av att

”fördjupa området för de explicita antaganden vi gör; att fördjupa det ända ned till grundläggande ontologiska och andra filosofiska stånd- punkter” (s 176).

5.6.2 Kunskapsteoretiska konsekvenser

De övergripande kunskapsteoretiska frågorna — varifrån kunskap kom- mer och hur den görs giltig — är mycket omfattande och för en heltäc- kande beskrivning skulle man i stort sett få redovisa filosofins historia (vilket jag skall bespara både läsaren och mig själv). De sammanhänger intimt med de ontologiska frågorna om världsbild, människosyn och samhällssyn. Jag har berört dem både i mina tidigare ställningstagan- den, i den jämförande kritiken av olika kunskapsteoretiska skolor och i diskussionen om vad som är självklart och märkvärdigt.

Sammanfattningsvis får de meta-teoretiska värderingar jag gett ut- tryck för följande *kunskapsteoretiska konsekvenser*:

— *Kunskap om helheten* eller åtminstone en strävan till sådan kun- skap krävs för förståelse av delarna. Inget fenomen kan studeras separat utan måste alltid relateras till sitt sammanhang och i ett helhetsperspek- tiv.

— *Kunskap sökes i ett process-tänkande* där tillvaron, människan och samhället ses som process och studeras ”i processen”. Olika fenomen kan därmed inte betraktas som givna och lagbundna ”tillstånd” utan som ingående i dialektiska processer på olika nivåer mellan vilka ett öm- sesidigt påverkansförhållande råder — processer i vilka forskaren själv i vid mening också ingår. Detta utesluter inte att ett visst fenomen eller en viss systemstruktur kan studeras vid ett visst tillfälle men detta ak- tuella förhållande ses som en del i en pågående process, ett förhållnings- sätt som kan liknas vid att man tillfälligt stannar upp inför en bild i en pågående film i vilken man också själv spelar med.

— *Kunskapen och kunskapssökandet i sig ses också som en föränderlig dialektisk process över många dimensioner och nivåer.* Detta innebär att man inte enbart kvantitativt kan lagra ny kunskap ovanpå den tidigare bestående ("ackumulationsmyten" enligt Törnebohm). Sökandet kan också leda till kvalitativa överskridande förändringar, då man plötsligt kan se allt "i ett nytt ljus", förändringar som också inbegriper ens egen självförståelse, förförståelse och helhetssyn.

— *Kunskap om människan* sökes "inifrån" hennes intentioner och världsbild, hennes syn på sig själv, andra och omgivningen — den mening hon ser med sitt handlande, sin nuvarande situation och sin existentiella livsproblematik. Människan måste också förstås i ett historiskt, kulturellt och samhällligt perspektiv — i hennes relationer till sig själv och andra och till strukturer på olika nivåer. En sådan förståelse går inte att nå genom att man neutralt och utifrån studerar henne som ett objekt, även om man på vägen till förståelse kan behöva tillgripa tillfällig objektifiering och förklaring. Människan förstås främst i en intersubjektiv dialog — en process där forskare och "studieobjekt" möts som person till person.

— *Kunskap om samhället* sökes i ett dialektiskt systemperspektiv — på samhällets historiska utveckling, på det "invändiga" förhållandet mellan individ och samhälle, på det strukturella påverkansförhållandet mellan över- och underordnade system och på olika termostat- och förändringsfunktioner i samhällssystemet. Samhället kan inte studeras som determinerat, lagbundet och opåverkbart utan som en föränderlig organisk helhet — ett system vars strukturer och processer människan kan bli medveten om och kan påverka och förändra.

Dessa ställningstaganden anknyter till flera andra viktiga kunskapsteoretiska frågor som jag tidigare berört — den kunskapssökandes (forskarens/subjektets) relation till kunskapen och till den/det man söker kunskap om (objektet), förhållandet mellan förklaring och förståelse och olika vetenskapers skilda kunskapsintressen.

I det positivistiska tänkande, som i så hög grad påverkat både vår världsbild och vad som anses som "vetenskapligt", betonas värderingsfrihet, objektivitet och neutralitet som ideal i kunskapssökandet. Den bakomliggande tanken är att den verklighet man undersöker är oberoende av den som söker kunskap. Detta innebär att man, för att citera Lindholm,

"har valt, utan att ens märka valet eftersom alternativen varit osynliga, att betrakta som verkligt det som vi antar vara oberoende av observatören. Detta val är en av de mest djupgående och konsekvensmättade perspektivtotaliseringar som vår kultur känner." (1979, s 195. För utvidgat resonemang se Feyerabend: "Ned med metodologin. Skiss till en anarkistisk kunskapsteori" 1977.)

Som jag ser det är detta en falsk bild, såväl av verkligheten som av kun-

skapsprocessen — och då syftar jag inte på det som i forskningssammanhang brukar betecknas som mätfel och bias (där man genom brister i sin metod åstadkommer ofrivillig påverkan). I likhet med bl a Naess, Lindholm och de atomfysiker som tidigare citerades ur Capra (1981 se vidare under Del I: Kap2.4) hävdar jag att det råder ett *ömsesidigt påverkansförhållande* mellan forskaren, kunskapen och "objektet" som är av principiell natur.

Genom sin verklighetssyn och uppfattning om vad som är självklart — märkvärdigt, sitt val av perspektiv på det han studerar och de frågor han ställer och genom sitt val av teori och metod för insamling och bearbetning av data, kommer forskaren att påverka objektet och resultatet av kunskapsprocessen. Någon värderingsfrihet, objektivitet och neutralitet existerar inte. Processen sker även s a s i motsatt riktning. Objektet, den/det man söker kunskap om, kommer också att påverka forskaren. Denna ömsesidiga påverkan gäller inte enbart t ex i en dialogsituation mellan två människor, där de flesta är ense om att påverkan sker åt båda håll, utan gäller principiellt i alla tänkbara sammanhang, ända ner på elementärpartikelnivå. (Se vidare Lindholm, 1979, kap 10, spec avsnitten "Kunskapsprocessen" och "Kunskapsobjektet" samt Capra, 1981, kap 10.)

Den principiella karaktären av det ömsesidiga påverkansförhållandet mellan forskare och kunskapsobjekt framstår för mig som en oundviklig konsekvens av den holistiska grundsyn och det dialektiska system- och processperspektiv som jag omfattar. Detta innebär dock varken att allt blir relativt eller att det blir enbart subjektivt. Om "allt påverkar allt" kan ingenting någonsin existera som ett isolerat ting. Helhet och "delar", objekt och subjekt, händelser, situationer, tankar och upplevelser måste ses som samverkande processer — som "relationsfält" (för att använda en term av Naess), där också forskaren själv som subjekt ingår.

När det gäller frågan om förhållandet mellan *förståelse och förklaring* vill jag hävda det *komplementära* i dessa båda aspekter av kunskapsprocessen. Kunskapsteoretiskt tror jag t o m att det är omöjligt att nå fram till någon form av kunskap utan intellektets växlande mellan närhet och distans, mellan "inifrån-perspektiv" och "utifrån-perspektiv", mellan in-kännande förståelse och tillfällig objektifiering, mellan helhet och delar, mellan det givna och det möjliga. I varje förståelse finns aspekter av förklaring och i varje förklaring finns aspekter av förståelse. Redan det lilla barnet skaffar sig kunskap om omvärlden genom att sensomotoriskt uppleva (känna, lukta, smaka, se, röra sig etc) — vilket skulle kunna ses som en "elementär förståelse" — genom att samtidigt, ur den från början "diffusa massan" (genom assimilations- och ackomodationsprocesser i de primära tankestrukturerna) söka efter former av differentierings- och generaliseringsmöjligheter — "elementär förklaring". (Se vidare "Kognitiv utveckling enligt Piaget" under "Teorier på intra-psykisk nivå" i Appendix Kap 25.)

Att det före varje förklaring måste finnas förståelse tycker jag övertygande har visats i hermeneutikens historia i betydelsen "hermeneutiska tärningskast" som föregår naturvetenskapens förklaringar. Jag tycker också att detta faktum framgår klart i Poppers hypotetiskt-deduktiva metod.

Att varje förståelse föregås av förklaring tycker jag bli framgående av det faktum att när man förstår något så förstår man detta "som" något dvs i relation till något annat, och i ett dialektiskt förhållande mellan helhet och del, mellan "inre" och "yttre" verklighet och mellan det givna och det möjliga. Förståelse förutsätter därför någon form av generalisering vilket förutsätter jämförelser av olika fenomen eller av olika människors tankar och handlingar — något som därför alltid innebär en form av tillfällig objektivering. Jag tror att teoribildning i vid bemärkelse, alltifrån det lilla barnets elementära tankestrukturer till teoribyggnader av typ psykoanalys och marxism, kräver såväl förståelse av ett innebörds-sammanhang som olika former av generaliseringstänkande. Vi använder därför ständigt ett *dialektiskt samspel* mellan *förståelse* och *tillfällig objektivering* och *förklaring* i vårt tänkande, oavsett om vi är medvetna om det eller inte.

Ett ytterligare skäl till mitt synsätt att förståelse och förklaring är komplementära processer är att jag inte tror att verkligheten, varken ett naturföremål, människan eller samhället, kan beskrivas i termer av antingen — eller, t ex antingen materiell eller andlig, antingen natur- eller innebördsstruktur, antingen valfrihet eller strukturpåverkan osv. Även om man kan tänka sig ett kontinuum med olika grader av medvetande, där t ex en sten brukar betraktas som helt saknande medvetande medan människan är "den medvetna varelsen", så behöver man bara lämna vår västerländska kulturkrets för att finna ett annat betraktande av "tingen". Som jag tidigare beskrivit så tenderar man också inom den moderna fysiken att överge det traditionellt dualistiska och ensidigt materiella perspektivet till förmån för ett holistiskt synsätt. Även om man inte går så långt att man tror att någon form av medvetande och liv finns "i allt", så kan man ändå se att stenen har en betydelse och fyller en mening i ett ekologiskt perspektiv och kan användas till något meningsfullt (ex till att bygga hus). Det är dessutom inte ovanligt att människan, begränsad både av sin världsbild, sina neurotiska processer och försvarsmekanismer och av samhällssystemets strukturella påverkan och mystifierande processer, inte alltid är medveten om sina valmöjligheter.

Jag anser alltså att *den komplementära relationen mellan förklaring och förståelse är av principiell grundläggande kunskapsteoretisk natur* som inte har att göra med olika skolors vetenskapsteoretiska ideal eller rådande forskningspolitik. Det är varken enbart så att förklaring medierar förståelse eller enbart förståelse som medierar förklaring. Kunskapsprocessen är en ständigt pågående dialektisk spiral där förståelse medierar förklaring som medierar förståelse som medierar förklaring etc — en process där man varken kan se början eller slutet.

Jag vänder mig därför *mot varje försök till totalisering av perspektiv* — såväl mot den logiska empirismens syn på förklaring som enhetsvetenskapligt ideal som mot den form av vulgärhermeneutik, som enbart betonar den subjektiva inkännande förståelsen som grund för verklig kunskap.

Däremot tror jag att det i vissa historiska perioder, av politiska, forskningsetiska eller andra skäl, har krävts en speciell tonvikt på det ena eller andra perspektivet. I perioder, då organiserad religion och metafysiska spekulationer har dominerat tänkandet och kunnat utnyttjas politiskt och t ex förbjudit eller hämmat naturvetenskapligt kunskapssökande, har det säkert varit befogat med en tonvikt på förklaring (t ex Wienerkretsens framväxt i motsättning till fördomsfulla nazistiska strömningar i Tysklands 20—30-tal).

I andra perioder kan pendeln ha svängt över alltför långt åt enbart materiella förklaringar och då kan förståelseaspekten i stället behöva betonas. Jag tror att det senare är fallet i vår nutida västerländska kultur och det kan nu finnas behov av att återigen se att det finns mer i livet än tekniskt kontrollerbara processer.

Perspektivet kommer givetvis också att skifta beroende på situationen och det som man studerar, vilket väl framstår som i det närmaste självklart om vi t ex jämför beräkningen av en bros hållfasthet med tolkningen av en dikt av Goethe.

Detta för oss in på frågan om *olika kunskapsintressen* som måste kopplas till förhållandet mellan förståelse och förklaring. Även om uppdelningen i olika vetenskapers skilda kunskapsintressen inte är helt oproblematisk vill jag ändå *instämma i Habermas och Apels resonemang och i Radnitzkys tillägg till dessa kunskapsintressen*.

När det gäller "objektiva" och objektifierbara processer som inom fysik, kemi etc och tillämpningsområden inom produktion, distribution etc framstår ett *tekniskt kunskapsintresse* som naturligt. Kunskapsbildningen sker här huvudsakligen enligt den logiska empirismens hypotetiskt-deduktiva metod med förklaring som primär målsättning för att möjliggöra predicering, kontroll och styrning. Inom dessa områden ser jag det alltså som både självklart och nödvändigt att lägga tonvikten på förklaring.

När det däremot gäller människan, hennes tankar, upplevelser och handlingar, traditionsförmedling genom språket, texter, kultur och kommunikation i vid bemärkelse och historiska och sociala fenomen etc, anser jag att man fullständigt missar målet om man tror att kunskap här kan nås genom ensidig objektifiering och förklaring. Människan, den aktiva, förstående, meningsskapande, intentionella, valfria, ansvariga gemenskapsvarelsen, måste primärt enligt det *hermeneutiska kunskapsintresset* tolkas, ges innebörd och förstås i ett historiskt kontextuellt meningssammanhang, i en process där man idealt möts som subjekt till subjekt.

Vid jämförelser mellan hermeneutik och logisk empirism påstås ofta att förståelse är underlägsen förklaring när det gäller validitet, reliabilitet och precision (*validitet* — att man verkligen mäter det man avser att mäta, *reliabilitet* — att mätresultaten är tillförlitliga, *precision* — att mätinstrumentet ger noggranna resultat). Dessa begrepp diskuteras utförligt i den samhälls- och beteendevetenskapliga metodlitteraturen och jag skall inte här gå in på de många olika aspekter, beräkningsgrunder etc som dessa begrepp innefattar eftersom min argumentering är av generell natur. (För klar introduktion se Harald Swedner: "Sociologisk metod, 1978 kap 6.) Ovanstående påstående tycker jag i hög grad är en sanning med modifikation.

Jag tror att det är helt riktigt beträffande tekniskt naturvetenskapligt objektifier- och kontrollerbara processer där den logiska empirismens metod s a s "hör hemma" och där dess höga metodologiska explicitet kommer till sin rätt.

Beträffande kunskap om människan tror jag emellertid inte alls att så är fallet. Jag avser då inte människans biologiska funktioner, med mätningar inom t ex medicinsk kemi, neurologi, fysiologi etc, eller mätningar av den typ som man så ivrigt sysslat med inom mät- och testpsykologin med uppdelning av en människas beteende och intellekt i en mängd små "mätbara" enheter. När det t ex gäller att mäta antalet vita blodkroppar, bestämma en viss hormonkoncentration, undersöka en persons reaktionsförmåga vid en viss typ av stimuli eller ta reda på hennes resultat vid t ex multiplicering av olika tal (test av "multiplikationsförmåga") tror jag säkert att man kan uppnå en hög validitet och reliabilitet. Vad jag avser är kunskap om människan "som person", om hennes tankar, upplevelser, handlingar och världsbild, om hennes relationer till andra och om hennes olika sociala och kulturella uttryck.

Frågan om man verkligen mäter det man avser att mäta är mycket omfattande och komplicerad. Man brukar bedöma validiteten antingen med olika former av logiskt resonemang (face, content eller construct validity) eller med empiriska prövningar (predictive eller concurrent validity) där de mätmetoder/resultat som används för bedömningen själva måste ha hög validitet. I all den metodlitteratur som jag läst i olika utbildningssammanhang har man varit helt överens om att då de logiska resonemangen verkar stämma, då man får samma resultat med olika mätinstrument och då man når hög sannolikhet i de empiriska prediktionerna så har mätinstrumentet en hög validitet. Jag tror emellertid att denna fråga är mycket mer komplicerad än så.

Validiteten bedöms alltid i relation till något annat inom ramarna för en helhetsuppfattning. Validiteten hänger därför ytterst samman med forskarens och den rådande vetenskapliga verklighetssynen — förhandsuppfattningen om tillvaron, människan och samhället. Men om det skulle visa sig att själva helhetsuppfattningen är falsk, faller ju logiskt validiteten med denna. Vi kan återigen ta avvikelser och utslagning som exempel.

Med en människosyn där avvikelse ses som mentalsjukdom i olika former kan man säkert konstruera mätinstrument och diagnosförfaranden som uppvisar en hög både logisk och empirisk validitet. — Det både förefaller logiskt att denna människa "verkar vara sjuk, så galet som hon beter sig" (face validity), med andra diagnosförfaranden kommer man också fram till samma "sjukdom" (content validity) och med en viss teoretisk definition av sjukdomen kan man säkert korrelera denna med andra mätbara variabler som ingår i detta teoretiska sjukdomsbegrepp (construct validity). Man kan också troligtvis förutse att människan med denna diagnos även i fortsättningen kommer att bete sig enligt sjukdomsbeteendet. Om man jämför med andra variabler som kan prediceras, t ex svårigheter i sociala kontakter, eller låter andra bedömare klassificera personen i samma sjukdomstermer (olika former av empirisk validitet) så stämmer också dessa inbördes överens. — Mätinstrumentet har hög validitet.

Men om själva grundsynen — att människan är sjuk — är felaktig och det avvikande beteendet i stället måste bedömas utifrån helt andra grunder, med fler dimensioner och nivåer och där den avvikandes egen syn på tillvaron, sig själv och sin situation spelar in, kan hela detta valideringsförsök vara helt fel — på grund av att man utgår från en felaktig grundföreställning. En enda människas förståelse av den avvikandes verklighetssyn och livsproblem och av de processer som lett fram till den nuvarande situationen kan då vara mycket mer valid i grundbetydelsen att mäta det man avser att mäta (det avvikande beteendet) än alla dessa andra mätförfaranden.

Om man inte tar in förhandsuppfattningen av helheten vid validitetsbedömningar är det lätt att man hamnar i det som jag tidigare, med en term från Smedslund, kallat för pseudoförklaringar (i ovanstående fall enligt resonemanget: Varför beter sig avvikare så galet? — Därför att de är mentalsjuka!) där förklaringen och det som skall förklaras på ett logiskt eller semantiskt sätt är beroende av varandra (se vidare Smedslund: "Becoming a psychologist" 1972).

En aldrig så hög reliabilitet — förenklat: att man når samma resultat vid upprepade mätningar eller precision och att man är ytterst noggrann — hjälper på intet sätt upp mätningen om man mäter fel sak. Det blir som i psykologins barndom när man tänkte sig att intelligensen gick att mäta genom att man mätte storleken på huvudet. Det hjälpte inte att många olika personer vid upprepade måttillfällen fick på millimetern samma omkrets kring en viss persons huvud. (I ett stort huvud kan en "liten" hjärna sitta och tvärtom. Dessutom har intelligensen troligen inte ens med hjärnans storlek att göra utan snarare med hur väl olika delar i hjärnan kan samarbeta med varandra. Redan att se intelligens som en rent biologisk funktion är i sig en förenkling eftersom människans kognitiva utveckling sker i ett dialektiskt förhållande mellan arv, miljö och egen aktivitet.)

Frågan om *validitet med hjälp av prediktion* är också mycket mer komplex än vad man kanske tänker vid första anblicken. Det verkar ju onekligen föreligga en hög validitet om man utifrån ett visst mätinstrument kan förutsäga hur människor kommer att bete sig. Frågan kompliceras, dels av det eviga spørsmålet om tillvarons sanna natur, dels av det som brukar benämnas som förväntanseffekter, dels av människans identitetsutveckling.

Efter vad jag kan förstå förutsätter prediktionsvaliditet en grundsyn på tillvaron som determinerad och lagbunden. Om människor, alltså även vår avvikare, följer på förhand bestämda lagar blir det naturligtvis både logiskt och följdriktigt, under förutsättning att man kan upptäcka och förklara de lagbundenheter (i vårt fall i form av mentalsjukdom), som styr den avvikande, att man också har möjlighet att förutsäga det framtida beteendet efter dessa lagar.

Om däremot tillvaron och människan är en ständigt föränderlig process blir det givetvis inte lika logiskt att utifrån ett visst mätresultat en viss dag kunna förutse de förändringar som kan inträffa i framtiden. Mycket av det som uppfattas som god prediktion, och därmed hög validitet hos ett mätinstrument, tror jag i stället har att göra med olika former av förväntanseffekter och identitetsproblem.

Det skulle föra alltför långt att i detta sammanhang försöka utreda de komplicerade processer som här berörs och jag får därför hänvisa den intresserade till vidare litteraturstudier. (Man kan t ex börja med Börjesson: "Samtal med K — en bok om identiteten", 1974, med Goffman: "Totala institutioner", 1973, beträffande konformitet och stigmatisering och med ett standardverk som Cartwright och Zander: "Group Dynamics", 1968, för en mer allmän översikt.)

Mina huvudargument går emellertid att sammanfatta i två påståenden:

— Det råder ett *ömsesidigt påverkansförhållande mellan verklighetsuppfattning, människosyn, identitet, förväntningar och tankar och handlingar.*

— *Förväntanseffekter finns på alla nivåer, alltifrån konkreta beteenden och förväntningar hos individ och grupp, via metod- och teorinivå till meta-teoretiska värderingar.*

I vårt exempel med avvikaren kommer dessa förhållanden att påverka såväl den undersökande forskarens/diagnosställande expertens som den undersöktes tänkande och handlande. Människosynen med förväntningen att den avvikande skall agera enligt ett visst sjukdomsbeteende delas oftast av både den undersökande och den undersökte (i hans avvikaridentitet), av deras respektive anhöriga, kolleger, omgivning och av samhället som helhet. Detta synsätt omfattas av de flesta som den "vetenskapliga sanningen", det får stöd genom yttre synliga manifestationer, t ex vårdinstitutioner som benämns "mentalsjukhus", och psykiska problem benämns t ex i massmedia utan minsta ifrågasättande som "men-

talsjukdom". Att den avvikande inför det massiva tryck som dessa förväntningar på olika nivåer skapar både hos honom själv, andra och omgivning, skulle bete sig annorlunda än den prediktion som, mer eller mindre explicit, i stort sett delas av alla, skulle snarare få betecknas som märkligt — det vore så att det verkligt "avvikande" beteendet.

Förutom de konsekvenser som detta resonemang för med sig beträffande val av teori och metodik i behandling och forskning, får det som jag ser det ännu viktigare *konsekvenser på den meta-teoretiska nivån*. Självuppfyllande profetior fungerar inte enbart i det konkreta handlandet utan, tror jag, även beträffande synen på tillvaron, människan och samhället. *Min grundläggande verklighetssyn kommer att påverka mina medmänniskor och det samhälle i vilket jag lever*. Även om graden av påverkan givetvis beror på en mängd faktorer är jag övertygad om detta påverkansförhållandes grundläggande principiella natur. Ser vi allt som statistiskt och determinerat så begränsar vi våra egna och våra medmänniskors handlingsmöjligheter. Ser vi tillvaron som en föränderlig process och tror vi på människans valfrihet och egen aktivitet så gör vi överskridande förändringar mera möjliga.

Det principiella i karaktären av det ömsesidiga påverkansförhållandet — mellan *forskaren som deltagare och "medskapare"*, som påverkas och förändras genom sitt kunskapsökande, och tillvaron vars förändring och utveckling åtminstone till viss del beror på forskningen — innebär att man måste *ställa sig själv inför de frågor av värdefilosofisk natur som paradigmet implicerar*: Vad är ett människovärdigt liv? Hur vill jag som forskare/behandlare/socialarbetare och medmänniska att samhället skall se ut för att människor skall kunna leva så fullödigt som möjligt? Hur påverkar min verklighetssyn och mitt sätt att tänka och handla dessa förhållanden?

Mitt synsätt är alltså att *kunskapsprocessen alltid innebär ett kryssande mellan faser av förklaring och förståelse* och där endera perspektivet kan dominera beroende på situation och det man studerar. Frågan om validitetet måste *kopplas till de meta-teoretiska värderingar* man omfattar och ses i relation till vilken av de båda aspekterna förklaring och förståelse som är viktigast i det aktuella kunskapsökandet.

De hittills förda kunskapsteoretiska resonemangen blir ofullständiga om de inte dessutom relateras till frågan om *vad man skall göra med kunskapen*. Därmed kommer jag in på de återstående kunskapsintressena och frågan om forskningens/forskarens roll.

Den traditionella synen på forskning har varit bilden av en verksamhet som från ett upphöjt majestät, i form av det vetenskapliga etablissemanget, neutralt, objektivt och "utifrån" har samlat in och analyserat data om verkligheten. Som jag tidigare visat hänger detta förhållningssätt samman med den kunskapsteoretiska uppfattning som varit förhär-

skande inom den filosofiska tradition som lett fram till våra dagars logiska empirism. Här anser man att det inte finns något påverkansförhållande mellan värderingar, kunskap och handling, att forskaren som person står utanför, opåverkad av kunskapsobjektet, och att tillvaron s a s existerar helt oberoende av kunskapssökandet.

Inom den hermeneutiska traditionen, som inte haft samma dominerande roll i den vetenskapliga världsbilden och synen på forskningen, har däremot relationen mellan värderingar och kunskap betonats liksom att forskaren måste använda ett "inifrån-perspektiv" när han, idealt i en intersubjektiv dialog, söker nå förståelse av människan, samhället och kulturen.

Även om dessa båda traditioner alltså har olika syn på kunskapsprocessen och målet för denna så har de dock en gemensam hållning i en viktig grundfrågeställning. De stannar vid själva produktionen av kunskap och går inte vidare för att kritiskt ta ställning och i handling medverka till positiva förändringar utifrån den kunskap som erhållits. De delar också synsättet på forskningen som en verksamhet förbehållen forskare/experterna vilka har en unik ställning som länkar mellan "verkligheten" och "kunskapens värld". Därmed skiljer man forskaren från övriga människor "på" vilka man bedriver forskning. Detta synsätt på forskningens roll har av Kuhn (1970) benämnts som *åskådarparadigmet*.

Ett helt annat synsätt har de forskare som omfattar "aktörsparadigmet". Det är i detta sammanhang som Habermas tredje kunskapsintresse kommer in i bilden: den kritiska teorins avslöjande, kritiserande och demystifierande hållning och dess betoning på frigörelse och politisk handling som mål för kunskapsprocessen och därmed för forskningen. Aktörstänkandet har historiska rötter bl a hos Fichte ("Människans bestämmelse är icke blott att veta utan att handla därefter"), hos Marx ("Filosoferna har endast på olika sätt förklarat världen, men vad det gäller är att förändra den") och hos John Dewey (1929) som betonade kunskapsproduktionens roll i samhälleligt förändringsarbete. Liknande tankegångar återkommer hos aktionsforskare och samhällsarbetare som Paulo Freire (1972, 1975) och Saul Alinsky (1972) och i Sverige hos bl a Gunnar Myrdal (1968) och Harald Swedner (1980).

Swedner ger en historisk bakgrund till och fördjupar diskussionen om aktörsparadigmet i "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankemodell för en ny universitetsdisciplin" (1980, Socialhögskolan, Göteborg). Enligt honom utgår *aktörsparadigmet*

"... från att kunskapsproduktionen är en målinriktad aktivitet, i vilka forskarens värderingar (hans mål och normer) på ett oskiljaktigt sätt är sammantvinnade med hans kunskap om den värld han lever i. Värderingarna styr valet av mål för förändringsarbetet och därmed också för kunskapsproduktionen. Värderingar är följaktligen ofrånkomliga element i det vetenskapliga arbetet. De finns med som styrande faktorer i detta arbete. Samtidigt påverkas och modifieras de

kontinuerligt av resultaten av kunskapsproduktionen.” (s 57)

”Forskaren har i detta nya synsätt övergett sin traditionella position som en person, som ställer sig vid sidan av skeendet — så gott det nu är möjligt — för att beskriva och analysera det som händer, ungefär så som när någon i en teaterpublik — en vanlig åskådare eller en kritiker — efteråt berättar om och analyserar det som händer på en teaterscen för någon eller några intresserade. Aktionsforskaren och samhällsarbetaren befinner sig själv i stället mitt ibland dem som agerar på scenen. Han producerar kunskap, som kan användas för att driva händelserna framåt och han deltar själv i skeendet. Kunskapsproduktionen — forskningen — ingår som ett led i arbetet på att förverkliga uppställda mål i överensstämmelse med värderingarna bland dem som forskar och dem som forskarna väljer att samarbeta med i förändringsarbetet.” (s 53)

Skillnaden mellan åskådarparadigmet och aktörsparadigmet brukar av naturliga skäl i första hand ses som viktig inom samhällsvetenskaperna. Jag anser dock att *denna skillnad i tänkande är av avgörande betydelse i all form av forskning*. Visserligen kan man ju säga att om man t ex med hypotetisk-deduktiv metod undersöker ett visst fenomen (t ex rörelser hos elementarpartiklar) eller med hermeneutisk metod söker tolka en viss historisk text (t ex ur Bibeln) så kan det verka både naivt och långsökt att i dessa sammanhang försöka finna någon avslöjande kritik med åtföljande politisk handling. All forskning kommer emellertid i ett vidare perspektiv att betyda något och få vissa konsekvenser för samhället och människorna (i ovanstående fall t ex framställning av kärnkraft och atombomber och t ex tolkning av Bibelns innebörd med åtföljande tillämpning av vissa dogmer inom den kristna kyrkan — exempelvis mot preventivmedel).

I förlängningen kommer det därför alltid att vara betydelsefullt hur forskaren ser på sin och forskningens roll: som upphöjd och utanförstående expert som samlar in kunskap för kunskapens egen skull ”utan hänsyn” till omgivande samhälle och medmänniskor eller *som kunskaps-sökande och -producerande ”medaktör”*, vilken är villig att på olika sätt i kritik och handling försöka samarbeta med de människor i det samhälle som kan komma att beröras av kunskapsproduktionens konsekvenser.

Mera specifikt ifråga om avvikelse och utslagning kommer valet av aktörsparadigm att påverka relationen i kunskapsproduktionen — antingen markeras en åtskillnad mellan forskare/behandlare/diagnosställare och den avvikande, eller också strävar man till att samtliga blir *medaktörer som gemensamt söker nå kunskap och verka för förändring i samarbete och dialog*.

I valet mellan dessa båda syn- och förhållningssätt *tar jag klart ställning för aktörsparadigmet*.

Det är viktigt att i detta sammanhang ta med *den kritiska teorins syn på förståelse*: att dialogen, trots strävan mot gemensamma värderingar och

samarbet för förändring kan bryta samman, att man inte förstår varandra på grund av politiska, sociala och psykologiska "mystifikationsprocesser" och skillnader i erfarenhet och kulturell bakgrund. I sådana fall är det oftast nödvändigt att tillgripa en *tillfällig objektifiering* med förklaring inom någon teori för att med dess hjälp kunna nå förståelse och återupprätta dialogen.

Jag vill också instämma i den kritiska teorins åsikt att *man i dialogen aldrig kan bortse från konflikt- och maktaspekterna i relationen* mellan de båda parterna. Detta är en svår problematik i alla former av behandling och forskning särskilt inom social- och mentalvård där det principiellt alltid råder ett ojämnt förhållande. Som jag tidigare redovisat tror jag att den enda möjliga lösningen är att båda parter, så långt det är möjligt, försöker klargöra och redovisa sina värderingar och ideologiska synsätt och att man utifrån dessa samtal ser om någon gemensam grund för samarbete finns eller inte.

Såväl i sådana samtal som i kunskapsutvecklingen som helhet anser jag att Radnitzkys båda tillägg till Habermas kunskapsintressen är mycket viktiga.

Jag instämmer i Radnitzkys synsätt att behovet av en världsbild, en totalbild av verkligheten, är ett grundläggande mänskligt behov och att en sådan *helhetsuppfattning av tillvaron är förutsättningen för att man överhuvudtaget skall kunna ställa vetenskapliga frågor*, och, vill jag tillägga, inte bara "vetenskapliga" frågor utan i lika hög grad en förutsättning för att man t ex skall kunna ställa frågor inom social- och mentalvård (se under 5.6.1 om vad som är problem, självklart eller märkvärdigt).

Jag delar också Radnitzkys åsikt att problem inte enbart finns i samband med livets praktik utan också i förhållande till *de existentiella livsgåtorna*. I en alltför ensidig handlingsorientering finns risk för att kontemplativ intellektuell och känslomässig aktivitet inför livets många mysterier negligeras.

Vid upprepade tillfällen har jag återkommit till hur viktigt det är att man, såväl i forskning som i andra sammanhang, reflekterar över människans och sin egen existentiella situation och att man härvid, vid sidan av de materiella dimensionerna, även bör vara öppen för möjligheten av metafysiska dimensioner. Det kan därför vara skäl att i detta sammanhang påpeka att jag tar avstånd från de olika "nyandliga" strömningar som i (ett i sig välförståeligt) sökande efter ett alternativt perspektiv till den "vetenskapliga" förtingligade världsbilden ensidigt tar sin tillflykt till olika former av religion, mystik, meditation, mystik etc, samtidigt som man helt tar avstånd från den västerländska kulturens materialistiska kunskapsökande och utvecklingssträvanden.

Som jag ser det innebär en sådan extrem paradigmförändring enbart att man s a s lämnar ena diket för att gå rakt över vägen och hamna i det motsatta. Verkligheten består inte av antingen — eller utan av både — och (minst). För att man skall kunna hålla sig på körbanan krävs kun-

skap om var dikena finns — på båda sidor. I forskningen anser jag därför att man måste vara medveten om, acceptera och *se det kompletterande i samtliga de kunskapsintressen* som Habermas och Radnitzky för fram. Samtidigt måste man *ta avstånd från totalisering av perspektiv*, och med en kritisk hållning pröva sina egna värderingar oavsett på vilken kant dessa ligger.

5.6.3 Socialt arbete

De konkreta frågorna om metoder och tekniker för insamling och bearbetning av data måste givetvis relateras till disciplin, val av paradigm, teori, situation, syfte, vad man skall studera osv. Jag återkommer till hur jag försökt ta ställning till dessa frågor i en konkret forskningssituation under "Utvärdering av modellen" i Del IV.

I detta avsnitt skall jag nöja mig med att, med utgångspunkt i det hittills förda resonemanget, kortfattat ta upp en del mera principiella idéer kring forskning inom ämnet socialt arbete.

Ämnet *socialt arbete* har vuxit fram som en universitetsdisciplin huvudsakligen som ett svar på yrkesverksamma socialarbetares krav på forskning och metodutveckling kring problem på fältet — alltså *en disciplin med inriktning på socialt förändringsarbete*. Inriktningen på förändringsarbete gäller såväl det praktiska sociala arbetet som förändringar på olika nivåer i samhället. Ämnet behandlar allt från intrapsykiska processer hos den enskilde (världsbild, syn på sig själv etc) till sociala, ekonomiska och politiska strukturer och processer på makronivå (nationell och internationell). Det skulle föra alldeles för långt att här försöka redovisa alla dimensioner, nivåer, aspekter, struktur- och processproblem, levnadsnivåkomponenter och faser i det sociala förändringsarbetet etc som ämnet omfattar. För en historisk och idémässig introduktion se Harald Swedner: "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeform för en ny universitetsdisciplin" (1980, Socialhögskolan Göteborg), varifrån de följande citaten i detta avsnitt är hämtade.

För att forskning i socialt arbete verkligen skall kunna spela en roll i socialt förändringsarbete är det vissa principiella idéer som jag ser som väsentliga:

Socialt arbete är, och skall tillåtas vara, komplext, flerdimensionellt och *tvärvetenskapligt*. Ämnet bygger bl a på kunskaper från "etablerade samhällsvetenskaper och beteendevetenskaper som antropologi, demografi, epistemologi, psykologi, psykiatri, pedagogik, sociologi, administrationslära, arbetsvetenskap, ekonomi, socialpolitik, statskunskap, rättskunskap och politisk och ekonomisk historia" (s 9). Socialt arbete måste dock skapa sina egna traditioner genom att *överskrida gränserna mellan de traditionella disciplinerna*.

Forskningsarbetet får inte begränsas till enbart insamling och bear-

betning av data utan måste *inriktas på genomförande av socialt förändringsarbete* som syftar till att positivt förändra strukturer och processer i samhället — genom att ”begränsa, bemästra, övervinna, motverka och förebygga” (s 3) sociala problem. Socialt arbete behöver därför en *vetenskapssyn* som betonar att forskningen skall vara *handlingsorienterad* — ett aktörsparadigm, där forskaren själv aktivt deltar i förändringsarbetet. Det blir därför viktigt att försöka medvetandegöra och öppet redovisa sina värderingar. Paradigmdiskussioner blir nödvändiga.

Aktörsparadigmet förutsätter enligt min uppfattning en *syn på tillvaron* som en föränderlig dialektisk process, en *samhällssyn* där rådande strukturer och processer inte ses som determinerade utan som möjliga att kritisera, medvetandegöra och förändra och en *människosyn* där alla människor — alltså även de som är avvikande, socialt utslagna och problemdrabbade — i grunden ses som aktiva och meningsskapande varelser, som kan välja, handla och ta ansvar i samverkan med varandra.

Forskningen i socialt arbete måste *beröra strukturer och processer på intrapsykisk, interpersonell och strukturell nivå*. Man måste å ena sidan försöka beskriva vilka som är utslagna, hur deras situation ser ut, hur de processer fungerar (på samtliga nivåer från individ- till samhällsnivå) som leder till utslagning. Samtidigt måste man å andra sidan från ett hermeneutiskt perspektiv försöka att ”inifrån” förstå hur de utslagna upplever sig själva och sin situation.

Det är viktigt att forskningen *knyts till det praktiska sociala arbetet* och sker i samarbete med praktiskt verksamma socialarbetare och med representanter från många olika discipliner. Tidigare forskning inom vårdområdet har ofta bedrivits av universitetens institutioner på ett vetenskapligt förtjänstfullt sätt men mycket skilt från den vardagliga tillämpningen ”på fältet”. Det har existerat en klyfta mellan forskare och praktiker, de har inte förstått varandra och inte talat samma språk. Detta har resulterat i ömsesidig misstro och avskärmning. För att åstadkomma en förändring och utveckling av såväl forskningen som det praktiska socialarbetet krävs därför ett närmare samarbete dem emellan. Detta leder till behov av fungerande kontaktnät mellan de olika grupperna och institutionerna och, i varje fall under ett övergångsskede, att klyftan kan överbryggas av personer som kan tala både forskarens och praktikerns språk.

I det sociala arbetet finns ett stort *behov av teori- och metodutveckling* — att praktiska modeller knyts till (psykologiska, sociologiska och andra) teorier, vilka i sin tur relateras till bakomliggande meta-teoretiska värderingar. Jag ser det som mycket viktigt att sådan *teori- och metodutveckling sker i arbetet på fältet och i samarbete med de människor för vilka det sociala arbetet är avsett* — att försöka utgå från klienternas situation och behov och söka efter möjligheter att bedriva forskning tillsammans med dem.

Forskning i socialt arbete måste ta avstånd från en syn på människor som objekt. Man måste därför undvika metoder där människor förtingli-

gas. I stället bör man sträva efter att *i dialog möta dem man forskar tillsammans med för kritik och samarbete*. Detta får bli till följd att man om möjligt undviker olika former av experiment, "icke-deltagande" observationer, testförfaranden och envägskommunikation i olika former, där den ena parten ensidigt frågar ut den andra osv. I stället bör man sträva mot samtal i dialogform på så lika villkor som möjligt.

Det nyss sagda kan uppfattas som att jag i forskning i socialt arbete ensidigt tar ställning för sk kvalitativa metoder som t ex ostrukturerade djupintervjuer, deltagande observationer, hermeneutisk texttolkning etc och förkastar sk kvantitativa metoder som t ex enkäter, frågeformulär etc med åtföljande matematisk/statistisk bearbetning och systematisering av insamlade data. Jag vill därför påpeka att jag inte ser någon egentlig motsättning mellan kvantitativa och kvalitativa metoder *i sig utan betraktar dem som kompletterande och nödvändiga aspekter i all kunskapsproduktion* — i analogi med mitt tidigare resonemang om den principiellt kompletterande relationen mellan förståelse och förklaring i kunskapsprocesser generellt.

Jag tror att man hamnar på helt fel nivå i diskussionen och därmed bidrar till fördunkling och mystifiering av den verkliga motsättning i synsätt, som finns i såväl forskning som praktiskt socialt arbete, om man uppfattar och förlägger motsättningen till en fråga om kvantitativa och kvalitativa *metoder*.

Jag har tidigare påstått att för en forskare med en statisk, determinerad och fragmentarisk syn på tillvaron och samhället och med en syn på människan som passivt styrd av arv eller miljö blir det naturligt att betrakta människor och samhälle som objekt om vilka man "utifrån" kan samla in kunskap. Målet blir då kunskapssökandet i sig. Forskaren kommer då att se det som helt naturligt att förhålla sig som åskådare, låta sina egna eller disciplinens mål styra forskningen och finner inget onaturligt i metoder som förtingligar människor och okritiskt beskriver — och i förlängningen legitimerar — rådande samhällssystem.

Forskaren kommer däremot att tänka, förhålla sig och handla helt annorlunda om han ser tillvaron som en dynamisk helhet, människan som aktiv, förstående, intentionell och kreativ och samhället som skapat av människor i ett dialektiskt påverkansförhållande mellan människans egen aktivitet och samhällssystemets strukturer och processer. Han kan då inte se andra människor eller samhället som lagbundna objekt, utan för honom själv, utan måste förhålla sig till andra människor som subjekt till subjekt och eftersträva dialog och samarbete. Forskaren kommer att se sig själv och andra som deltagare och medskapare i samhällets strukturer och processer, vilka därmed också är möjliga att kritisera och förändra. Med ett sådant synsätt ser forskaren det som naturligt och viktigt att verka för frigörande kritik och handling för förändring tillsammans med andra människor med det grundläggande syftet att forskningen/förändringsarbetet skall komma dessa tillgodo. Detta får i

sin tur konsekvenser både för forskningsinriktning generellt och för metodval i det specifika fallet.

Sammanfattningsvis tror jag alltså att *det finns en grundläggande motsättning i meta-teoretiska synsätt* vilket leder till att forskaren i sitt förhållningssätt kommer att inta en grundläggande objekt- eller subjekt-syn på människor och samhälle. Detta påverkar i sin tur forskningens syfte och inriktning: antingen strävar man efter att som neutral expert "utifrån" samla in "värderingsfri" kunskap eller också försöker man att producera kunskap som ett led i den övergripande målsättningen att verka för kritik och förändring som kommer de människor tillgodo vilka man bedriver förändringsarbetet tillsammans med.

Den reella grundläggande *motsättningen* finns alltså i *de metateoretiska värderingar* som man har beträffande tillvaron, människan och samhället och *inte* i första hand i *val av metoder*.

En forskare med objektsyn kommer visserligen att sträva efter objektiva kvantifierbara data och därvid hysa misstro mot kvalitativa metoder, vilka ofta uppfattas som "ovetenskapliga", "flummiga" och "psykologiserande".

En forskare med subjekt-syn och förändringssinriktning behöver däremot, som jag ser det, *inte se någon motsättning mellan kvalitativa och kvantitativa metoder*. Han kommer att sträva efter att i möjligaste mån upprätta dialoger i det gemensamma förändringsarbetet och (när det finns praktiska möjligheter) välja detta framför t ex testningar i experimentsituationer, enkäter eller "envägsintervjuer" med från början strukturerade frågor och svarsalternativ. I en mängd situationer finns emellertid inte praktiska möjligheter till kvalitativa metoder och i vissa fall är de kvantitativa metoderna helt nödvändiga. Om man t ex vill få en generell överblick över de materiella levnadsförhållandena för vissa utsatta grupper i samhället eller över vilka åtgärder som generellt tillämpas på alkoholmissbrukare i Sverige eller över hur många barn som omhändertas ett visst år och vilka olika former av placeringar som tillgrips etc är det givetvis nödvändigt med kvantifierbara data som kan bearbetas statistiskt. Men även vid t ex djupintervjuer med enskilda personer framkommer ofta kvantifierbara data (t ex beträffande arbete, inkomst, bostadsförhållanden etc). Det är givetvis inget fel att i sådana fall ta de möjligheter till kvantitativa jämförelser som här erbjuds.

Insamling, systematisering och matematisk/statistisk bearbetning av *kvantifierbara data* är alltså nödvändigt och viktigt även för en forskare med subjekt-syn och förändringssinriktning. Jag tror emellertid att dessa metoder, data och resultat *uppfattas på ett totalt annorlunda sätt* av forskaren med ett aktörsperspektiv än vad som är fallet i det traditionella åskådarparadigmet. Kvantifierbara data ses inte av en aktörsforskare som mål i sig eller som en mera "vetenskaplig" ersättning för dialogsamtal. Snarare ses de som *olika former av tillfällig objektivisering* vilka behövs för att man med ökad kunskap och förståelse skall kunna föra en

fördjupad dialog. Själva dialogen betraktas emellertid också som ett delmål/hjälpmiddel i förändringsarbetet. Det bakomliggande långsiktiga målet är alltid sådan kritik och handling för förändring som kan möta de utsatta/utslagna gruppernas situation och behov.

Jag har i olika sammanhang återkommit till behovet av tillfällig objektifiering och de hittills förda resonemangen kan sammanfattas enligt följande: *Tillfällig objektifiering är enligt min uppfattning principiellt nödvändig och grundläggande i all form av kunskapssökande och produktion.*

Tillfällig objektifiering kan ses som *analog processer* i olika dimensioner och på olika nivåer. De är utslag av samma grundläggande process som kan betraktas *ur olika tidsperspektiv*.

— Växlingen mellan närhet och distans, mellan inifrån- och utifrånperspektiv, mellan inkännande förståelse och tillfällig objektifiering och förklaring kan enligt min uppfattning återfinnas i allt tänkande, i kunskapsprocessen som sådan. Denna dialektik kan t ex ses redan i barnets elementära kognitiva utveckling. Jag anser att detta är den kunskapsteoretiskt mest grundläggande processen där tidsdimensionen samtidigt är den kortaste — en "nuets dialektik" — i varje tankeprocess.

— Ett något längre tidsperspektiv återfinns i den dialektiska hermeneutikens dialog med växling mellan faser av inkännande förståelse, kvasinaturvetenskaplig förklaring och kritik/emancipation.

— Att i förändringsorienterat forskningsarbete använda kvantitativa metoder som inslag i den mera långsiktiga dialogen och samarbetet kan slutligen ses som tillfällig objektifiering på den nivå som har det längsta tidsperspektivet.

Socialt förändringsarbete kan ses som en dialektisk spiral som med Harald Swedners terminologi (1980) kan uppdelas i *ömsesidigt påverkande faser*: från *förberedelsearbete* (att bilda sig en helhetssyn på tillvaron, människan och samhället) och *målformulering via produktion av kunskap och redskap* (interventionsmetoder) till *genomförandearbete och utvärdering*.

Swedner betonar vikten av att förändringsarbetet sker i direkt anslutning till det sociala arbetet på fältet. I samtal med de praktiskt verksamma socialarbetarna och de utslagna människorna, för vilka arbetet är avsett, måste man sträva efter att få kontinuerlig och ömsesidig feedback i arbetets olika faser. Genom traditionsförmedling i språk, kultur, samhälle etc, genom tidigare forskning inom och i angränsning till området och genom forskarens egen förförståelse börjar aldrig ett förändringsarbete vid en "nollpunkt". Det avslutas inte heller i och med utvärderingens resultat och slutsatser. De kunskaper man får fram bildar grunden till nästa "sväng" i spiralen med nytt förberedelsearbete, målformulering osv.

Liknande synsätt på forsknings- och förändringsarbete har omfattats

av många forskare som förespråkade aktionsforskning och samhällsligt förändringsarbete.

I en sammanställning av ett antal viktiga principer och grundhållningar som betonats av forskare som t ex Marx, Levin, Wolff, Freire, Alinsky m fl visar Swedner (1980, s 76–88) på detta förhållande (här sammanfattat):

”Grundvärdering: Allt förändringsarbete bör bedrivas på ett sådant sätt att resultatet av arbetet gynnar resursfattiga, diskriminerade (negativt särbehandlade), exploaterade och problemdrabbade grupper och individer.”

Förankringsprincipen: att förankra sig bland de människor som lever i det samhälle eller den institution där man arbetar (förankringen innebär både att ta hänsyn och lära sig förstå hur människor i ens omgivning ser på sitt liv och vad de behöver och längtar efter och att försöka delge dem sin egen livssyn och målsättning.

Medvetandegörandeprincipen: medvetandegöra med hjälp av en ”frigörande pedagogik” (i syfte att bygga upp och förmedla ”sann” och ”meningsfull” kunskap om nuläget, om de sociala processer och mekanismer som lett fram till nuläget och om relevanta framtida tillstånd.

Fältexperimentprincipen: att pröva och utvärdera nya interventionsmetoder och åtgärdsprogram i fältexperiment.

Återföringsprincipen: att återföra kunskapen om dessa fältexperiment och om resultatet av utvärderingen till alla berörda parter.

Mobiliseringsprincipen: att mobilisera latenta resurser.

Konfliktbearbetningsprincipen: att lära sig att handskas med och utnyttja konflikter (både genom att förhandla och genom att göra dem synbara genom demonstrationer och militanta aktioner).

Participationsprincipen: att skapa möjligheter för medagerande och medinflytande.”

(För närmare beskrivning av de olika faserna och principerna i förändringsarbetet se Harald Swedner: ”Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeram för en ny universitetsdisciplin”, 1980, Socialhögskolan, Göteborg.)

Även om de forskare som förespråkade ovanstående principer naturligtvis skiljer sig åt i olika avseenden ger de dock enligt min tolkning uttryck för ett grundläggande förhållningssätt som jag vill instämma i:

I praxis och i forskning i (socialt) förändringsarbete skall man sträva efter en relation präglad av *dialog och samarbete* mellan forskaren/socialarbetaren och de utsatta och utslagna människor vilka man forskar och arbetar tillsammans med.

Från mitt eget tidigare resonemang, från Harald Swedners tankar om socialt förändringsarbete och från det grundläggande förhållningssätt som förespråkas i de ovan citerade principerna vill jag sammanfatta *mitt synsätt på forskning i socialt arbete*.

Forskning i socialt arbete

- måste utgå från en grundsyn: på tillvaron som en dynamisk helhet i kontinuerlig utveckling och förändring, på samhället som i ett "invändigt" förhållande till människan är möjligt att kritisera och förändra och på människan som aktivt, förstående och meningsskapande subjekt med valmöjligheter, resurser och ansvar.
- skall ha som övergripande mål att komma de avvikande och utslagna individerna och grupperna tillgodo genom att leda till positiva förändringar i deras liv och livssituation
- skall utifrån ett aktörsparadigm, där forskaren själv aktivt deltar i processen, inriktas på genomförande av socialt förändringsarbete gällande strukturer och processer på såväl intrapsykisk och interpersonell och strukturell nivå
- skall eftersträva dialog och samarbete som grundläggande förhållningssätt i relationen mellan forskaren och de individer och grupper vilka man forskar och arbetar tillsammans med
- skall ses som en av många faser i det totala förändringsarbetet — i en process där de olika faserna ömsesidigt påverkar varandra —, inte som ett isolerat mål i sig
- skall sträva efter att såväl utvärderingsarbetet som teori- och metodutveckling sker i arbetet på fältet i samarbete med de människor för vilka förändringsarbetet är avsett
- kan på vägen till målet frigörelse och handling för förändring behöva tillämpa faser av
 - förklaring, med distansering och tillfällig objektivering
 - förståelse, enligt hermeneutikens inkännande och tolkande ideal
 - kritik och medvetandegörande, enligt den kritiska teorins emancipatoriska ideal
- bör sträva efter pluralism — att våga vara öppen inför såväl kompletterande som motsägande och alternativa synsätt både på teoretisk och meta-teoretisk nivå —, och possibilism — att våga problematisera och fantisera, där allt är möjligt och inget är självklart.

5.7 Docta ignorantia

Redovisningen av mina ställningstaganden beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, nivåperspektiv och vetenskapsteori kan kanske förleda läsaren att tro att dessa ställningstaganden varit lätta och smärtfria och att jag nu är helt klar över vad jag anser och var jag står. Intet kan vara mera felaktigt.

Min egen upplevelse, och jag vet att den delas av många, är att ju mer man försöker sätta sig in i dessa frågor, desto mer förstår man hur lite man egentligen vet. Sokrates gamla tes, "docta ignorantia", blir åter be-sannad: medan man söker efter kunskap är/blir man alltmer *medveten om sitt eget "ovetande"*.

Vetenskapen har gett svar på många frågor som tidigare låg i dunkel men har samtidigt visat på ännu fler frågor. Med större ljusstyrka ökar det belysta fältet men därmed ökas också avståndet till gränsen till det som fortfarande ligger i mörker. Vår västerländska "vetenskapliga" världsbild räcker inte till för att förklara tillvarons många gåtor. Behovet av en integrerad världsbild, människosyn, samhällssyn och kun-skapssyn kvarstår.

Den ställning man tar i dessa stora och svåra filosofiska spörsmål får viktiga konsekvenser såväl i forskningen som i andra sammanhang. Jag vill därför som avslutning på denna diskussion om meta-teoretiska vär-deringar återigen betona *betydelsen av paradigmdiskussioner*. Dessa bör föras tvärvetenskapligt med olika yrkeskategorier inom social- och mentalvård men även tillsammans med de människor som är utslagna och avvikande.

Jag tror att sådana diskussioner skulle leda till mindre tvärsäkra atti-tyder och till en större *öppenhet inför kompletterande, alternativa och expanderande synsätt* — samtal som kan ge djupare kunskap både om oss själva och andra och om tillvaron som helhet. Kanske kan därmed möjligheter till sådana överskridande förändringar öppnas som är minst lika viktiga i våra personliga liv som i den aspekt av verkligheten som går under beteckningen "vetenskap".

